

2000

IRODALMI ÉS TÁRSADALMI HAVI LAP

Szerkeszti: Bojtár Endre, Herner János, Horváth Iván, Lengyel László, Margócsy István, Szilágyi Ákos, Török András.

»Sumerül tudni kell.«

KOMORÓCZY GÉZA

»a szülők is kiugró számban költöztek a másvilágra.«

DONALD BARTHELME

*»Média-kannibalizmus – hörögtek jobbról,
veretes magyar szavak hiányában.«*

NICK ELSDORF

Mcmxci Szeptember

Szerkesztőségi órák: csütörtökön délután kettőtől négyig a New York kávéház karzatán.

ÁRA HARMINCKILENC FORINT

Mcmxci Szeptember

HARMADIK ÉVFOLYAM KILENCEDIK SZÁM

Nick Elsdorf Közepes Európa 3

Eckhard Mieder Közjáték Párizsban 7

Komoróczy Géza Meddig él egy nemzet? 13

Vilém Flusser Nomádok 26

Gennadij Ajgi Versek 36

Mándy Iván Huzatban 38

Makra Vilmos Versek 43

Donald Barthelme Az iskola 47

Kovács András Bálint A hetvenéves Jancsóról 50

Magyarics Tamás Egy amerikai katona Pesten 55

Fordítgatunk? Fordítgatunk? 58

Lukácsy Sándor A liberális ezüstkanalat lop,
de nem olyan, mint a medve 64

E számunkat Lugosi Lugo László ózdi emléképeivel illusztráltuk.

2000 IRODALMI ÉS TÁRSADALMI HAVI LAP. LEVÉLCÍM: 1396 BUDAPEST, POSTAFIÓK 464.

FELELŐS SZERKESZTŐ: HERNER JÁNOS. OLVASÓSZERKESZTŐ: BARABÁS ANDRÁS. GAZDASÁGI VEZETŐ: ERÉNYI ÁGNES. SZERKESZTŐSÉGI TITKÁR: PUSZTA DÓRA.

KIADJA A HETI VILÁGGAZDASÁG RT. FELELŐS KIADÓ: SZAUER PÉTER ÜGYVEZETŐ IGAZGATÓ.

CÍM: BUDAPEST XIII. VÁG UTCA 13. TELEFON: 140-9950. TERJESZTI A MAGYAR POSTA. ELŐFIZETHETŐ BÁRMELY POSTAHIVATALBAN, VALAMINT A HÍRLAPELŐFIZETÉSI ÉS LAPELLÁTÁSI IRODÁBAN (HELIR), BUDAPEST XIII. LEHEL ÚT 10/A ALATT KÖZVETLENÜL, POSTAUTALVÁNYON VAGY ÁTUTALÁSSAL A HELIR POSTABANK RT. 219-98 636, 021-02 799 PÉNZFORGALMI JELZŐSZÁMRA. ELŐFIZETÉSI DÍJ EGY ÉVRE 468 FT, FÉL ÉVRE 234 FT, NEGYED ÉVRE 117 FT.

A SZEDÉS A HVG PRESS KFT FÉNYSZEDŐ RENDSZERÉN KÉSZÜLT, GOUDY OLD FACE, PLANTIN ÉS NICHOLAS COCHIN BETŰKKEL. ELEKTRONIKUS TÖRDELÉS: FENYVESI LÁSZLÓ. SZEDTE: MACHAN ESZTER. NYOMTA A PALLAS LAPNYOMDA LAJOSMIZSÉN. FELELŐS VEZETŐ: ABLAKA ISTVÁN.

ISSN 0864-800X. RÉGEBBI SZÁMAINK KORLÁTOZOTT MENNYISÉGBEN KAPHATÓK A KIADÓBAN.

1991. ÉVI TÁMOGATÓINK: A MŰVELŐDÉSI ÉS KÖZOKTATÁSI MINISZTERIUM,
A MAGYAR SOROS ALAPÍTVÁNY, AZ IPARBANK RT ÉS A DOVIN KFT.

A CORVINA KIADÓ AJÁNLATA

A **MÍTOSZOK VILÁGA** CÍMMEL ÚJ SOROZATOT INDÍTOTT A CORVINA KIADÓ. A SOROZAT KÖTETEI AZ EMBERISÉG MÍTOSZKINCSET DOLGOZZÁK FEL

a legősibb hiedelmektől napjaink nagyvárosi szubkultúrájáig

EBBEN AZ ÉVBEN MEGJELENT KÖTETEINK:

George Every: **Keresztény mitológia**

Veronica Ions: **Indiai mitológia**

MINDKÉT KÖTET ÁRA: 790 FT

H A M A R O S A N M E G J E L E N I K :

Perzsa mitológia

Görög mitológia

EGÉSZ ÉVBEN KEDVEZMÉNNYEL VÁSÁROLHATJA KIADVÁNYAINKAT A VÖRÖSMARTY TÉR 1. SZÁM ALATTI IRODAHÁZ MÁSODIK EMELETÉN, A CORVINA KLUBBAN (201. SZOBA) NAPONTA 12 ÉS 15 ÓRA KÖZÖTT, PÉNTEKEN PEDIG 12 ÉS 14 ÓRA KÖZÖTT. TELEFON: 117-6222, 421-ES, ILLETVE 461-ES MELLÉK.

Közepes Európa

KÖZEL- NYUGATI LEVÉL

NICK ELSDORF

Szerbhorvát a szoba-szomszéd. Még hogy a szerbhorvát egy nyelv lenne? Ugyan kérem. Ez a kissé megviselt negyvenes úr, aki pár napja Zágrárból érkezett a bécsi intézetbe, hogy történeti tanulmányokat folytasson, családilag több száz éve él kutya-szerbként Horvátországban, felesége szín-kroát orvos (ezidőszereint állandó katonai mozgósításban), egyszerre gyűlölik a csetnikeket és az usztasákat, bírálják Milosevićet és Tudjmant, pártolják a horvátok békés elszakadását és a velük szakadó szerb kisebbség autonómiáját – egy szóval, hogy Tudjman bán északi fegyverbarátait idézzem: mindketten hazaárulók, aljas kűtmérgezők, esetleg csillagszeműek is.

Csúskok lettünk

A szobatársamat percenként zaklató bécsi újságírók nem tudnak mit kezdeni makacs szerbhorvátságával. Az ő Délszláviáról szóló előadásában ugyanis bőséggel szerepelnek jó szerbek és rossz horvátok is (nem mind csetnik, aki botlik – mondaná, ha törné nyelvünket), miközben az alpesi sajtó szeretne úgy tenni, mintha a határra vezényelt marcona osztrák katonák látványa kényszerítette volna a szerb szoldateszkát, hogy meghátráljon Szlovéniában és ne rohanja le azonnal Horvátországot is. Ausztria végre megnyert egy háborút Szerbia ellen! – melegednek a szívek a császárvárosban. S híznak a májak is, amikor az itteni polgárok a legfrissebb belgrádi koholmányokat olvassák a bécsi kamarilla antiszerb cselszövéseiről. Holott erre a kamarillára – miután az Iránnak szállított tűzfegyverekkel nemrégiben jól megégette magát – eddig még egy kölcsönadott riasztópisztolyt sem lehetett rábizonyítani. Tudnivaló persze, hogy a császár a piszkos munkát mindig is a magyar rendekkel végeztette el. Külön előny, hogy – hála Trianonnak – a nemzetiségek is a határon kívül rekedtek, így most, amikor megint egymást bántják, az osztrák–magyart egyelőre csak mellékesen csempülik.

A labancos meglegedettséget ezidőtájt mindössze némi szemantikai bizonytalanság fodrozza: kit hívunk majd tschuschnak, ha Jugoszlávia hivatalosan is darabjaira hull? Az újnómet szóban éktelenkedő „délszláv” mássalhangzók gúnyolták mindeddig a délről-keletről betüremkedőket Ausztriában. Időrendi sorrendben először magukat a jugoszlávokat (csalhatatlan stratégiai érzékkel ők foglalták el Bécsben a házmesteri állások nagy részét), majd a törököket (ők mindmáig az utcaseprésben jeleskednek), s hogy milyen rugalmas a bennszülöttek nyelve, 1988-tól már időnként minket, magyarokat is. Az alp sovinizmus éppen színzetére a kisfiam által az iskolában beszerzett kék folatok mennyiségéből szoktam következtetni. Némi számolgatásra azért szükség van, mert a gyermek a hetvenedzigheten beléoltott hígmagyar félszt időnként az „elvégre kuru-

cok vagyunk!” vakmerőségével próbálja ellensúlyozni, amikor valamelyik osztálytársa „csúsolja”. Aggódom, mi lesz velünk, ha jobb körökben már a szlovént, esetleg a horvátot sem illik majd leszólni Osztrákiában.

Woytila, Ceausescu, Brzezinski

Szóval Közép-Európa itt tekereg Ausztria Félix zsigereiben. Nekem még az utcánkban sem kell kitennem a lábam ahhoz, hogy úgy istenigazából közepesen-európainak érezzem magam. No nem a pápai nuncius két saroknyira lévő rezidenciája miatt, melynek emeleti ablakait havonta apácák suvicolják szemlesütve (alattuk elhaladva én is így teszek). Hitbuzgalmam mindazonáltal még mindig nem elég terjedelmes. Nem tudom például, hogy miként egyeztessem össze gyermekeim keresztényi és hazafias nevelését. Nem követeke-e el végzetes hibát, ha Bécsben járatom őket hittanra?

Biztos, ami biztos, amikor jó két éve ausztriai látogatásának egyik fénypontjaként a házunk előtt hajtattott el a szentatya, hogy megpihenjen a nunciaturán (kein útlezárás, kein vadászati tilalom, mérsékelt kitsch-áradat), családi körben első emeleti erkélyünkre toltam fényképezőgépek álcázott gyanús tárggyal a kezemben. Még élek. Lemenőim is, akik, remélem, már nem emlékeznek kristálytisztán arra, hogyan értekeztem ott a balkonon Wojtyla, Walesa és más urak történelmi érdemeiről. A csalhatatlant mindenesetre megörökítettem, majd radikálisan megtértem mindkét szobánkba.

Közép-Európa savanyú lehelete a környékünkön először a vatikáni vendégfogadótól három háznyira tornyosuló román kereskedelmi kirendeltség szuterénjéből csapott föl 1989 híres telén. Mondhatnám, a szó szoros értelmében. A nagy kondukátor édes fivére tengődött itt, aki addig kémlelte ebből az épületből (mely architektúrájában legfeljebb a bécsi Collegium Hungaricum piszkosrózsaszín tömbjével vetekedhet) a fejlett Nyugatot, míg hogyhogy nem az alagsorban egy kötél végén találta magát. Lógó állapotban. Meggyőződése, hogy képtelen volt elviselni a lelki feszültséget, melyet az ugyancsak közel fekvő román követtség előtt rendezett heves tüntetések keltettek benne. Egyszer még egy piros tintával teli üveget is odahajítottak az épület falához a nem túl népes felháborodottak. A hős szeküfi mégis akkor kezdte igazán érezni, hogy szorul a hurok, amikor „befűtünk Ceausescunak, hogy ne fázzon Románia” feliratú táblák alatt bécsi diákok apart kis szeneszacskókat hordtak az Ambada bejáratához. Ez utóbbi forradalmi akcióban – pártos kívülállóként – magam is részt vettem. Unokáim előtt majd büszkén fogok emlékezni rá, hogyan döntöttem meg az egyik népi rítus a másik után.

Alighanem rajtam kívül más csekélységek is meg van-

nak győződve ugyanerről. Felix Edmundovics Brzezinski például bizonyosan, ha legutóbbi néhány száz diadalmas nyilatkozatát olvassuk. Ám én már éltem akkor, amikor a volt carteriánus 1989 februárjában egy bécsi előadása közben intőn fölemelte mutatóujját és így mennydörgött: az oroszokat esetleg rá lehet kényszeríteni arra, hogy feladják Kelet-Európa egy részét, de ezeknek a mindig harcra kész németeknek az újraegyesülését nemcsak ők fogják megakadályozni, hanem – *definitely* – mi is, amerikaiak. A napokban társalogtam erről George-dzsál és Jimmel a Fehér Házban, mondhatom, teljes volt az egyetértés közöttünk – tette hozzá szárazon a Cseka-kemény lengyel-amerikáner. Jelen volt a nyugatnémet és az amerikai nagykövét is. Nem tiltakoztak. Ennyi úriembernek már hinni kell, gondoltam, s nyomban kételkedni kezdtem. Mindez megint csak a szomszédos utcában történt...

Tök alsó a láthatáron

Azóta mint kotnyeles „transzformatológus” (ha nem sejténéd, nyájas olvasó, ez a szovjet- és kelet-europológus átmentett válfaja, aki a szocializmus után tanulmányozza; gyanús egyedei – múltörtség, figyelem! – már a szocializmus közben is vizsgálták) körbeültem néhány tudományos kerekasztalt Wien városában. Okított már engem dühös bolgár liberális Kádár János és Zsivkov Todor lényegi azonoságáról, mentegette már előttem udvarias román parlamentert a Frontját, szidta már nekem német Ossie a Besserwessie-t és fordítva, gyözködött engem magyar történész külügyér arról, hogy Kárpát-medencénkben a diktatúra megdöntése a tévé városvédő sorozatával kezdődött, hengegett előttem kapatos cseh irodalmár azzal, hányszor falazott Havel pástoróráinak az illegalitásában, ajnározta nekem litván-zsidó ökonómus Pinochetet, gúnyolta macedón demokrata a szlovén, észt az ukrán elvbarátját, s röpültek az orrom előtt a Walesa-Michnik házasság tényérjai is – mindehhez még a negyedik kerület határait sem kellett átlépnem Bécsben: közepes Európát itt is minden nap föl-szolgálják. Szóval otthon érzem magam. Azért van remény. A minap Hans Modrow lökött föl az IKEA pénztáránál.

Hogy kaptafámnál maradjak, legnagyobb szerencsétlenségemre minden forradalmak előestéjén vettem a fejembe, hogy többedmagammal a radikális reformközgazdák lelkébe mélyedek. Ahogy szállunk alá, mit kell látnom: tettes-társaim önvizsgálat helyett kezdenek eltűnedezni. Először Leszek Balcerowicz távozott, majd Václav Klaus, végül Sztanyiszlav Satalin is cserben hagyta a tudományt holmi nemzetmentésre hivatkozva. Bár vitattam, nem felejttem szárnyaló gondolataikat még az 1988–89-es antikvitásból: sorrendben a lengyel munkás-önigazgatás szép hagyományairól, arról, hogy miért nem szabad a cseh népet a privatizálással provokálni, no meg arról, hogy miért is nem áll jól az oroszoknak a kereskedés. Azóta a reformerekből transzformerek lettek e tájon. Miközben stabilizálódnak, deregulálódnak és privatizálódnak, egyszermind gőzerővel termelik – fölülről – az új középosztályt, megmentendő Európa közepét. Én meg csak csendben rettegek, hogy öröklött konstruktivisták hevéletükben túl címzetes, államilag előállított és mesterségesen alsó lesz ez a közép, s közepes az egész térség, melyet Reding Itell és csapata lep majd el.

Nem lehetne kissé spontánabban, egyszersmind arisztokratikusabban, kedves kollégák? Valahogy úgy, mint a büszke ugorok földjén, ahol még tartózkodnak néhányan, kik talán nem József Visszajárovicséktól kapnak majd birtokot, iskolát,

színházat. Olyanok, akiknek tehetősége nem az állammal szembeni tehetetlenségükből ered. Igaz, úgy hírlík, liberális ellenzéki politikusaik, mialatt őket valamint – ha már lúd, legyen sovány – az örök megajándékozatlanokat is védik, saját integritásukat egyre kevésbé oltalmazzák. Az egyik a *grassroots*-ot lázítgatja, a másik elitváltásról és a parlament illegitim voltáról szomorgoz, a harmadik visszakívánja az ellenzéki gettó istállómelegét, a negyedik pedig úgy hiszi, hogy kettősségekben van a liberális erő. Az iciri-piciri meg szabad-elvű kiáltványokat fogalmaz a „privatizálás privatizálásáról,” és közép-európai fórumot alapít – mit ad isten, Bécsben.

Indul a „Libinform” – fordult hozzám a napokban a Ringen pár pillanattal a történelmi pillanat előtt, meglepő öngúny keretében a magyar küldöttség spiritus rectora. Egy másodpercig úgy éreztem, nem a párt tisztviselője áll mellettem. „Szóval Buharin és Kun Béla megint összehajol” – válaszoltam, jó tanulóként jelezve volt szemináriumvezetőmnek, hogy a párttörténetből én még a Komintern bábáira is emlékszem. „Szóval már te is kunbélázol!” – fagyott meg a levegő. Bizony, elméláztam.

Ex oriente fuccs

Bécs népét balga módon alig érdekli a liberalizmus jövője a szomszédban. Elég neki, amit Közép-Európából a saját szemével lát, orrával érez, ujjával tapint. Ezt azonban csöppet sem tapintatosan hozza legfőbb gyámolítói tudomására. Miközben néhány szépreményű osztrák politikus elvértve még mindig a *Mitteuropa*: *Traum oder Trauma* korszakos kérdésén töpreng, a helyi választópolgár már rég döntött. Ha egyszer megkérdezzük, s a szocialista-néppárti koalíció volt olyan önhitt, hogy így tegyen, hát kimondja kereken: az Expót nem szeretem. Nixpo! Ne gondold, nyájas olvasó, hogy Bécs várának védői pusztán adógröscheneiket sajnálták az állami pazarlóktól. Ha teljesen ingyen kínálják, akkor is háromszor meggondolták volna, hogy még több bűzökádó autóbust, kapualjba vizező *Ausländer*t, svarcoló menekültet vagy akár ideiglenesen hazájukban tartózkodó vendégértelmségit kívánjanak maguknak. Ut, vasút, telefon van elég, Európába menetelnem nem nagyon kíván a nép (részint – joggal – érzi úgy, hogy már ott van, részint sejtí, hogy ami még onnan jön, annak a feneke nem lesz tejfel), ahhoz pedig, hogy a „Hidak a jövőbe” jelszó hihető legyen a számára, túl sok a díszmagyar, a csuha, a patakvér a hídverő partner háza táján.

Egy közepes Európába beleragadni veszélyes. Az osztrák híd-szerepnek legföljebb akkor lehet megint értelme – terjed a felismerés az Alpok táján –, ha az ország mihamarabb levetkőzi keleties tulajdonságait (túltengő állam, állampárt, államszakszervezet...), és közben szüntelenül jelzi a nyugatnak: bízz bennem, én még nem a Balkán vagyok. Ezalatt lehet persze egy kicsit gyámolítgatni a keletről versengve kéregetőket is, no de csínján a jelképekkel. Vrainitzkynak is csak ezen a nyáron tűnt föl, hogy pártját még mindig szocialistának hívják. A kellemetlen képzettársításokat elkerülendő, sebtiben, mielőtt még Fidel Castro is megelőzi, szociáldemokratára festette át a cégért.

Karintia dicsérete

A közép-európai schorchközösség eszméje itt a Kék Duna mentén már lassan azoknak a politikai ideológusoknak sincs ínyére, akik pedig nem is olyan rég még Kafka, Hašek, Bartók, neadjisten Franz Molnar környékén keresték a

nem-(nagy)német identitást. Egyedül a Haider vezette Szabadságpartban lehet nyugodtan bízni erre felé: követői korábban sem imádták ezeket az urakat. Igaz, nemzetvezetőjük nem most lépett le a fajvédőről. Már a múltban is számtalanszor tett elismerő megjegyzéseket Adolf Schicklgruber festőművész történelmi ténykedéseiről (ki ne ismerné a legújabb pesti sikerkönyv, a *Mein Kampf* szerzőjét, aki egy jól időzített öngyilkosság révén megúszta a nürnbergi justizmordot?). Néhány hete Haider egy beszédében a Harmadik Birodalom „helyes foglalkoztatáspolitikájáról” enyelgett. A bécsi televízió híradója, melynek tréfas kopjafa-állításban és a székely szüleányok Panorámakörének népszerűsítésében még van némi fejlődni valója, már aznap este alaposan megdorgálta a „szabadságot”.

Az újságírók nem csináltak semmi különösöt, csak bemutatnak néhány képsort az *Arbeit macht frei* dolgos hétköznapjairól. Egy hétbe se telt, és a Néppárt, mely eddig Karintiában – országos újtásként – a Szabadságparttal adta össze magát, megvonta bizalmát Haidertől. Értésére adták, hogy magánemberként flörtölhet a náci eszmékkel, tartományi kormányzóként azonban ezt csak reggel a borotválkozótükör előtt teheti. (Kivéve, amikor a hajuszához ér.) Amíg a karintiai népiek-nemzetiek meghozták fájdalmas döntésüket, hogy visszatérnek a szocdem ölelésbe, a sajtóból zuhogtak az elhatárolódások. Ha valaki késett fél napot, azonnal magyarázkodnia kellett, miért nem sikerült hamarabb mikrofonvégre kapódnia. Média-kannibalizmus – hörögték jobbról, veretes magyar szavak hiányában. Én meg közben szabályos irredenta lettem. Azelőtt csak a nevéért szerettem volna, hogy Karintia Magyarországhoz tartozzék...

Ausztriában – minő anakronizmus – még mindig érvényben van az ún. *Wiederbetätigung*-törvény, mely a fasiszta szervezetek újraindítását, a náci bűnök bárminő újra-eltérését tiltja. Annyira komolyan veszik, hogy néhány éve, amikor egy zöld képviselő horogkeresztes zászló lengetésével akarta a parlamentben Waldheimet emlékeztetni,

milyen feledékeny önéletrajzírás közben, majdnem öt ítélték el nemzetiszocialista propagandáért.

Apropó, Waldheim főhadnagy. Ő – ajándék ez a nap – egyazon júniusi pénteken bukott Haiderrel. Bejelentette, nem jelölteti magát újra köztársasági elnöknek. Őt ugyan nem váltotta le senki, de érkezett néhány jelzés a pártjából: nem rajonganának az elnökség „újraelkövetéséért”. Ismét a Néppárttól van szó, mely ezen a nyáron új főnököt választott magának a Közép-Európa-álmairól jól ismert Erhard Busek személyében. Kétpártrendszer ide vagy oda, Vranitzkynak végre van liberális konkurense a fővárosban. Olyan, aki az eddiginél kevésbé bőrnadrágos, stájerancúgos és püspöklila, mérsékelten kisparaszti és kishivatalnok, ugyanakkor vállalkozóibb, környezetbarátabb és szomszédszeretőbb pártot óhajt maga alá. Ezentúl két szabadelvű nagypárt verseng majd a választók kegyeiért, miközben avitt lobbik és szélsőséges csoportok elől közösen szívják el a levegőt? Még a végén megérjük, hogy teljesülnek Cislajtániában a hazátlan bitangok álmái. Honfitársaim, transzlajtánok, nagy-nagy türelem!

P.S. Épp e sorokat javítgatom, amikor szivacsos ábrázatú államcsínytevők példát mutatnak az egész világnak elégtelen Európából. Moszkva népe fasiszti, fasiszti felkiáltással az *ancien régime* nyelvén ítéli el a „jobboldali ellenforradalmat”. A CNN duplán kirúszozott hírolvasónője túlságosan hatalomvágyónak nevez egy bizonyos Valentáj Pavlovot. Van-e még értelmük a bizonyítvány-jelzőknek? Nem „jó”-e valójában a mi kis „közepesünk”?

Az intézetben közösen szorongunk a rádió előtt: német filozófus, osztrák titkárnő, szerbhorvát történész. Kevés a hír. Csavard Budapestre – mondják nekem – „hátha ott tudnak valamit”. „A szentatya most lép fel a...” – hallom Papcsányit csöpgögni az éteren legnagyobb híridőben. Ennyi elégséges, maradjon levelem eredeti címénél.

BÉCS, 1991. AUGUSZTUS

A KÖZGAZDASÁGI ÉS JOGI KÖNYVKIADÓ

ÚJDONSÁGAI

Ludwig von Bertalanffy

... ám az emberről semmit sem tudunk

(*Robots, Men and Minds*)

A Magyar társadalomtudósok a nagyvilágban című sorozatában jelentette meg a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó az osztrák-magyar származású Ludwig von Bertalanffy kötetét. Az elméleti biológia egyik első kidolgozója, az 50-es évektől beinduló tudományos rendszerkutatás kezdeményezője, s a modern viselkedéstudomány egyik nagy ismerője. Előbb Amerikában, majd bővített formában Európában kiadott könyve a modern világ pszichológiájával foglalkozik. A szerző rendhagyó tudományos üzenete valójában egy természet-tudományos megalapozottságú és történelemtudományi kitekintésű eszencia, úton egy új ember- és világkép felé. Az élettudós és humanista gondolkodó – közel fél évszázados munkásságának talán – egyfajta „szellemi lelátót” nyújt kötetében.

A kötet már kapható, ára 170 Ft.

Ernst F. Schumacher

A kicsi szép

(*Small is beautiful*)

Tanulmányok egy emberközpontú közgazdaságtanról

A hetvenes-nyolcvanas évek egyik legsikeresebb közgazdasági esszéjét jelentette meg a kiadó. A kicsi szép alapmű, a nyugati értelemben vett alternatív, azaz ökológiai és humán szemléletű közgazdaságtan bibliája. Schumacher az emberléptékűség eszméjét hirdette és ennek valóra váltásáért küzdött a modern gazdaság körülményei között. Ez egyrészt a független kisvállalkozások szorgalmazását, másrészt a nagy gazdasági szervezetek belső vállalkozási típusú átalakítását jelentette és jelenti. Nagy hangsúlyt kap nála az ökológia, a természeti erőforrások megőrző hasznosítása, a gazdasági értékek mellett az egyéb, humánus, etikai és esztétikai értékek felmutatása.

A kötet már kapható, ára 140 Ft.

Gönczöl Katalin

Bűnös szegények

(*Febéren feketén sorozat*)

A polgári forradalmakat követő társadalmi változások törésvonala mentén létrejött szegénység – mint megoldhatalan társadalmi probléma – először vált a büntetőpolitika és a szociálpolitika határterületévé.

A mindenkori hatalom azóta labdázik a két szféra között azzal, hogy kit és milyen mértékben nyilvánítson társadalomra veszélyesnek – munkakerülőnek, csavargónak, koldusnak vagy notóriusan szűkségből bűnözőnek –, és kit tartson érdemesnek arra, hogy megélhetésében, előrejutásában támogassa.

A kötet már kapható, ára 160 Ft.

Friedrich A. Hayek

Út a szolgáshoz

A szabadelvű gondolkodás mai „klasszikusa”, az osztrák születésű, Amerikában élő, közgazdasági Nobel-díjas Friedrich August von Hayek 1940 és 1943 között, szabadidejében ezt a könyvét, amit ő maga politikai pamfletnek, az „akadémiai munkálkodás” területéről a gyakorlati politika világában tett kirándulásnak tekintett.

Ez a kirándulás minden korábbinál nagyobb, váratlan és máig tartó sikersorozat elindítója volt. Megmutatja, miért követeli a bőség, az egyenlőség és a harmónia képzelt világa az igazság elnyomását, az erkölcsi szabályok félresöpprését, a legrosszabb fajta vezetők élre kerülését, akik gátolás nélkül valósítják meg saját céljaikat és élnek vissza a minden szocialista rendszerben szükségképpen koncentrált hatalommal.

A gazdasági szabadság elvesztése és a politikai elnyomás kéz a kézben halad.

S Hayek mindezt az 1940-es években fejtette ki, amikor a világ egyértelműen a szolgáshoz felé tartott.

Várható megjelenés 1991. szeptember, várható ára 120 Ft.

A kötetek megrendelhetők a **Közgazdasági és Jogi Könyvkiadónál**, 1054 Budapest, Nagysándor József u. 6., illetve megvásárolhatók a Kiadó könyvesboltjaiban:

Széchenyi István könyvesbolt 1051 Budapest, Szent István tér 4.

Szakkönyvesbolt 1054 Budapest, Vadász u. 27.

Közzjáték Párizsban

ECKHARD MIEDER

Két hete napról napra erősebb bennem a vágy, hogy írjak magának. Ma reggel korábban keltem, mint máskor, már hosszú ideje nem voltam ilyen kipihent, és hónapok óta először nem undorodtam, ahogy az írógépre pillantottam.

A gépben lévő papíron a mondat: MI, NÉMETEK BÜSZKE, BOLOND ÉS ELLENSZENVES NÉP VAGYUNK – erre jól emlékszem, ironikus leszámolás akart lenni honfitársaimmal. Igen, valóban meg akartam írni ezt az esszét, hogy utána összecsomagoljam a bőröndömet és kivándoroljak Argentínába, de nem jutottam tovább. Már a második mondattal sem boldogultam. Úgy látszott, többet nincs mit mondani annál, hogy a németek büszkéek, bolondok és ellenszenvesek. Lemondtam a tervezett írásról és kihasználtam egy kínálkozó olcsó párizsi társasutazást (mintegy gyakorolni a kivándorlást), és találkoztam magával.

Hidig vízzel zuhanyoztam, feltettem vizet a kávénak és egy tojást főni, és bedugtam a kenyérpírtóba két szelet fehér kenyeret. Közben az írógépre tévedt a tekintetem. Csalogatott, vonzott. Megterítettem az asztalt, kivettem az újságokat a levelládából, és visszafelé a lakásba átfutottam a címdalakat. Hangzatos címek. Ahelyett, hogy bosszankodtam volna, nevettem. Nevetnem kellett (milyen régóta nem nevettem szívből), aki hallott, azt hitte, bolond vagyok. Nevettem, mert eszembe jutott valami, amire azelőtt még nem gondoltam: SZAROK A VILÁGRA!

Azelőtt? Mikor volt az? Mielőtt? Látom a kérdéseket a maga szemében. Maga nem szereti a pontatlan időmeghatározásokat. Soha, ekkor és ekkor, azonnal, mindjárt. Maga a kurvák életét éli. Ritkán néz az órájára és nem számolja a nappalokat elválasztó éjszakákat. Irigylem magát azért a képességéért, hogy vendégről vendégre elfelejti az időt, amelyben él és szeret, irigylem azért az adottságáért, hogy belefeledkezve ül a bora mellett és baguette-et eszik. Nem eszi, morzsáról morzsára, sonkadarabkáról sonkadarabkára élvezi.

Egy jó reggel. Könnyű és napos; fejfájás és a balesetem óta kísértő lidérces álmok emléke nélkül.

A csészeben leforráztam a kávé. Törökösen készítem, mint maga. Így szeretem, amióta tizenhat éves koromban először ittam. Akkoriban nem tudtam, hogy az így készített kávé török kávé. Nevetségesnek tűnhet: harmincéves koromig tucatszor franciáztam az ágyban, de csak akkor tudtam meg, hogy az „franciázás”. Valaki mindig volt az életemben, aki a nekem természetes cselekvést idegennek tartotta. Mintha azt akarták volna értsemre adni: ez nem német.

Leültem az asztalhoz, a reggeli terítéket vizsgálgattam és elszívtam két cigarettát üres gyomorral. Tudom, ez káros szokás. Sok káros szokásom van. Szeretek inni, olvasom a napilapokat, szívesen lustálkodom. Szintén harmincéves korom körül fedeztem fel, hogy szeretem a semmittevést. Ettől megijedtem. Addig büszke voltam arra, hogy koránkelő vagyok. Az a nap, amikor nem dolgoztam, lelkiismeret-furdalást és gyomorgörcsöket okozott: azért jöttél-e a világra, szívtam magamat, hogy malmozz az ujjaddal és hagyd, hogy minden menjen a maga útján? Vagy arra szült az anyád, hogy kötelességtudó férfi legyél, aki családot kíván alapítani és azt eltartani is képes? A választ a mai napig sem tudom. A lustaság és a szorgalom, a felelőtlenség és a moralitás között élve ezt kikerülhettem: író lettem. Egyébként ismertem egy férfit, aki nyers hallal, tiszta vízzel és Wagner-operákkal táplálkozott. A legutolsó, amit hallottam róla, hogy megpróbálta megölni az anyját, és most zárt intézetben él. Ez nem tréfa, Susette!

Megettem a két szelet kenyeret, a tojást, gyorsan letudtam az evést, hogy nyugodt lelkiismerettel szívhattak el őt cigarettát újságolvasás közben. Néhány érdektelen interjú, amit alkalmatlan újságírók kormányom alkalmatlan képviselőivel készítettek. Egy vitacikk: Egy férfi, aki évekig ült börtönben, úgy érzi, hogy egy másik férfi, aki szintén évekig ült börtönben, megbántotta. (Úgy gondolom, vannak régi sértések, amelyeket nem lehet elfelejteni. De úgy gondolom, érzéstelen, szenilis és hiú, aki ezeket közhírré is teszi.) Hírek repülőgép-katasztrófákról, a taxissztrájkokról és arról, hogy Berlinben megerőszkoltak egy nőt. Elodáztam a nap kezdetét. Bár az írógép már rég nem vonzott annyira, mégis vonakodtam megérinteni. MI, NÉMETEK BÜSZKE, BOLOND ÉS ELLENSZENVES NÉP VAGYUNK. Mit kezdjek ezzel az állítással? MI, NÉMETEK NAGYSZERŰ, TALÁLÉKONY ÉS ÖNTUDATOS NÉP VAGYUNK. Talán nem így van?

Nagy nemzet vagyunk. Tekintélyes kiterjedésű földterületen élünk. Sok autót gyártottunk, hozzájuk tartozó autópályákat építettünk és sokat háborúztunk. Maga most közbevetné, Susette, hogy ez más népekre is jellemző. Természetesen. Spanyolországban, ahol valóban bőséggel voltak háborúk, Spanyolországban láttam, hogy pusztító kéjjel hasítanak országutakat a tájba. De a német nemzet többsége büszke arra, ami más nemzeteknek is megvan. Mert nekünk régebben van. Mert nekünk tökéletesebb. Egyszerűen verhetetlenek vagyunk.

Vereségeink évtizedekkel később győzelmekké válnak. Halottaink képei még ott lógnak bekeretelve a falakon. Gyászszalag díszíti a múlt egyenruháját. A halottak fényképei ott vannak a családi albumokban. Néha, ha kedves látogató érkezik szombat délután, szemükbe nézünk, a tá-

ECKHARD MIEDER (sz. 1953) berlini újságíró, író munkáját (Pariser Zwischenspeil) a *Neue Deutsche Literatur* 1990/10. számából vettük át.

nyérokrol ujjbegyünkkel összesöpörjük a cseresznyetorta morzsáit, felmelegítjük magunkat egy konyakkal és így sóhajtok: A szegény nyomorultak! Akik belefulladtak a leningrádi mocsarakba. A mi, családi körben kimondhatjuk, a mi hőseink. Milyen tehetségesek voltak! Az egyik feltaláló lehetett volna, a másik csupa jeles volt latinból, a harmadik (ő az, akiről csak egymás füléhez hajolva beszélnek, őt a gonosz hollandok egy kuplerájban ütötték agyon) úgy énekelte a brandenburgi himnuszt, mint senki más a faluban. Egyébként elfelejtettük őket, elődeinket. A világ teremtő szelleme kacsintva feledkezik el a németek által felrúgott nemzetközi szerződésekről. Attól félek, hogy a világ teremtő szelleme német.

Végül leültem az írógépemhez.

Végül, miután percekig bámultam az ablakon át az udvaromon álló jegenyéket, eszembe jutottak azok a mondatok, amelyekkel Henry Miller (Igen, ő. Amikor róla kérdeztem magát – a Rue Edgar Quinet-n ültünk egy bisztró előtt, még az orromban volt szeretkezésünk illata és fantáziaszegény örületemben úgy éreztem magam, mint ez az amerikai érezhette magát, szabad, üres és éhes voltam, és az a járókelő ott éppen olyan mint H. M. –, maga megrázta a fejét. Soha nem hallott róla. Soha semmit nem olvasott tőle. Sőt az volt a véleménye, hogy nem kedveli az ocsmányságokat), akkor eszembe jutottak azok a mondatok, amelyekkel H. M. leírt egy férfit, aki talán ő maga volt, vagy akart lenni. „Minden megtett lépése, minden kimondott szava végérvényes szakítás a múltjával. Nincsenek emlékei, nincsenek reményei, nem bán semmit. Nincsenek asszonyai és barátai. Nem lojális senkivel és semmivel. Teli van hideg együttérzéssel, az ironia mestere...” Pontosabban nem lehetne engem leírni. Az egyetlen módosítás: Az önironia mestere vagyok, olyan módon veszem magam komolyan, ami következetesen komikus. Vagy német?

Miller mondatai megbénítottak. Higgye el, a saját írásnak semmi nem árt jobban, mint az emlékezés a már mondottra, a már megírtra. Magának leírhatok ilyen banalitást. Egykedvűen fogja olvasni azt, ami az írással hivatalból (vagy becsvágyból) foglalkozóknak gúlyos mosolyt varázsol az ajkára. Egy ősi mesterséget űzök, amelynek a trükkjeit mások előltem, mellettem és utánam jobban tudták, tudják és fogják tudni. Ki akarom porolni a zakómból a kultúrát porát. Emlékek, remények és megbánások nélküli ember szeretnék lenni. Ettől az órától kezdve szeretném elfelejteni az eddigi életemet: sajnos, nem tudom. Nem szabadulok a búskomorságtól.

Németként arra vagyok kötelezve, hogy még akkor is szenvedjek, amikor élvezek. Töprengve kérdezem magamtól, miért élvezhetek éppen én. (Maga mélyen aludt, amikor hajnali négykor fölkeltem, az ablakhoz léptem és figyeltem, ahogy a kereskedők fölépítik a standjaikat. Párizs környéki falvakból jöttek, és kipakolták Renault márkájú szállítóautóikat. Feltornyozták a gyümölcsöket, és én ott álltam fönt, négy emelettel fölöttük, az ablaküvegre fújtam a cigaretta füstjét, és megláttam a tükörképemet. Egy már nem fiatal arc, egy fickó, aki éppen most baszott, boldog lehetne, de szenved.) Azt a kínlódást, hogy élek, én kínlódásnak nevezem. (Az sem juthat eszembe, hogy drótkötélpályát építsek a hegyekbe, és a tengerparton sem táncolhatok, amikor az építmény recsege összedől.) Komolyan kellene vennem a parlamentet, de nem teszem, bár kellene. Konfliktusom egy életen át tart (s, ki tudja, tán még azon is túl). Amit gondolok, azt nem érzem át, amit érzek, meggondolom. Tulajdonképpen egy pszichiáter heverőjén

lenne a helyem. Minden németnek ott lenne a helye. Ehelyett autókat, filozófiákat és gyerekeket csinálunk, vegyszereket, gépeket és kifogásokat gyártunk.

MI, NÉMETEK NAGYSZERŰ NÉP VAGYUNK. Búskomorságunknál csak elbizakodottságunk nagyszerűbb. Mi megengedhetjük magunknak, hogy kiterveljük, elveszítsük és túléljük az emberiség legnagyobb háborúit, és tudomásul véve az áldozatok számáról készített mérleget, daloljuk: egység, jog, szabadság! Hogy miért vagyunk erre képesek? Kiváló statisztikusok vagyunk. Az autópályák különböző szakaszain meghaltak számát arányba tudjuk állítani a táborokban meggyilkolt zsidók számával. Aritmetikai világképünkben a növekedési rátákat, a kamatokat és a nyár végi kiárúsítás árait koktéllá keverjük. Ízlik nekünk és erősít minket. Az emigránsok, a menekültek és a német háztartásokban található befőttesüvegek számát megszorozzuk vagy osztjuk a távoli földrengések számadataival. Szerencsések vagyunk. Hamburgból még soha nem jelentettek földrengést. Nagyon szerencsések vagyunk. A következő parlamenti választásokon a választói szavazatok százalécai ingadozni fognak. A tizedesvessző utáni harmadik helyből a televízió kommentátorai arra következtetnek, milyen szerencsés a világ, hogy van Németország. Hát nem letünk első, mint hallottam, a labdarúgó világbajnokságon is? (Mi!)

Vertem a billentyűket, egy oldalt megtöltöttem összefüggéstelen (vagy minden módon összefüggő) szavakkal. Ózonluk héjában főtt krumpli Loch Ness a bálnának háromméteres a péniszé vita rabatt rabbi és rebarbara Vorkuta szcéna sunil szenilis alzheimer komód commodore kommandó Rambo alteregó Konrad Weiss Alice Schwarzer Porno 90 pilzeni egy régi kiült fotel a róza vörös volt oly vörös Penny Lane nem lesz új törzshelyünk tartós hullám hőhullám hőmérő főbérő mise után találkoztak legyen fény az vesse az első követ bűnbak és bűnbeesés és ultrahang stb. Felálltam, átmentem a szobán, ki a konyhába. Kinyitottam a hűtőt és kivettem az asznapi első sörömet. Általában csak dél körül kezdek inni. Tíz óra lett volna néhány perc múlva. De hiszen rám tartozik, hogyan osztom be a napomat. Ebben hasonlítok magára. Ebben a kurva hasonlít az íróra. Nem kell bevett szokásokhoz tartanom magamat. Ha azt akarom, hogy tízkor legyen dél, akkor úgy lesz.

A folyosón lévő nagy tükör elé álltam és belenéztem. Senkit nem láttam. Úgy éreztem magam, mint a bohóc a Böll-novellában. (Látja Susette, mennyire függök a már megírtaktól.) Összpontosítottam, az arcom körvonalazódott. Felismertem, ki az ott, aki az üveget a szájához emeli és nagyot kortyol belőle.

Nagyot kortyoltam a jéghideg sörből és felismertem, hogy olyan vagyok, mint egy német férfi. Magas, szőke, kék szemű, keskeny vállú, a csípőjén semmi fölösleg.

Maga boszorkányos tisztánlátással (vagy ez csak a vendégnek kijáró hízélgés volt? – töprengök magamban) ismerte föl és mondta ki, Susette: szereti, hogy gyengéd vagyok, döntéseimben határozott és rajongó természetű: messzi dolgokon elmélkedem, és észreveszem a hozzám közeleket is. (Nemcsak az a férfi lennék szívesen, aki minden megtett lépésével, minden kimondott szavával végérvényesen szakít a múlttal; szívesen lennék az is, akit maga leírt.)

Akkor mondta, amikor egymás mellett feküdtünk a szé-

les ágyon, majd kuncogva otthagytuk, mert szűknek éreztük, és nem voltunk hajlandók tudomásul venni a határokat. A szőnyegen fejeztük be azt, ami a liftben kezdődött. Akkor maga hirtelen átkarolta a nyakamat és megcsókolt.

Zavarba jöttem. Attól a pillanattól fogva, amikor megpillantottuk egymást az Au Petit Poucet-ban, egymásra mosolyogtunk és én követtem magát Párizson át a Montparnasse-ra, egy szót sem szoltunk. Általában szegénylős vagyok. Uralkodom magamon. Az a néhány ember, akiket beengedek a lelkembe (szerencsétlenül fogalmaztam: a lélek nem nyilvános fürdőhely és nem is magánuszoda; nézze el ezt nekem), nyugodt melankolikuskusnak nevez. Igaz; kerülöm, hogy kimutassam az indulataimat. Az is igaz, hogy még soha nem szólítottam le nőt az utcán, és még soha nem láttam pornófilmet.

Nem jöttem zavarba, hanem meglepődtem. A zavar csak ismeretségünk második napján költözött belém. Maga meghívott, lakjak magánál néhány napig. Hálásan elfogadtam, mert idegesítettek útítársaim. (A németek szívesen kerekednek föl messzi utakra, hogy vágyódhassanak haza. Semmit nem tanulnak az úton. Megtanítják az idegeknek, hogyan élnek a németek. Ha hazatérve a diákok mutogatják, éttermi árakról beszélnek, és arról, mennyire nem higiénikusak a viszonyok ott lent Törökországban. Gúnyolódnak azon a könnyelmű stíluson, ahogy a spanyolok autót vezetnek, az olaszok a pénzüket költik, egyáltalán azon a könnyelműségen, ahogy „azok” elherdálják az életüket. Isten rendet akart, a németek megteremtik.) Ez azon a délutánon történt, amikor kávét ittunk, beszélgettünk, és Sebastian, a fia a távirányítót nyomogatta, hogy találjon egy adást, ami leköti. Én vettem előbb észre, hogy talált valamit, egy pornóműsort. Csodálkozom, mondtam, vasárnap, úgymond a családi programba, hogy kerül ez a vad üzekerdes... Maga felugrott, mintha tarantella csípte volna meg, ráordított a fiára és kikapcsolta a műsort.

Sebastian nyugodt maradt. Felemelkedett a szőnyegről töröküléséből, az ajtóhoz lépett, és mielőtt eltűnt volna, visszaszólt: Maman, maga igazán nevetéses! Miért igazta fel magát ilyesmin egy kurva?

Ez kínosan érintett. Zavarba jöttem. Maga, Susette, kurva lenne?

Maga a cigarettáját szívta és ivott a kávéjából. Minden szippantással, minden korttyal oldódott a feszültsége. Barátságos előadást tartott nekem a viszonyok romlásáról. A beszédében az AIDS szó is előfordult. A Bois de Boulogne-t a világ legnagyobb szabadtéri bordélyának nevezte. (Erről eszembe jut, amilyen idézetmániás én vagyok, Anaïs Nin egyik novellája. Leírja benne, hogyan unatkoznak a gazdagok. Kimennek az erdőbe, álarcot öltenek és vidáman keresztül-kasul dugnak. Nem számít, mit gondol a másik, csak az orgazmus a lényeg.)

Nem tudtam olyan lezser lenni, mint maga. Úgy éreztem, becsapott. Megtanultam azokat a leckéket, amiket a teste adott. De maga alázatos, szelíd tanárnő volt, odaadása oly teljes volt, hogy csodálatos vágtaiban beszáguldhattam minden utat. Amikor elengedtük egymást, mindig sírtam a gyönyörűségtől. Olyan szavakra gondoltam, mint tisztaság, tökéletesség, ártatlanság. Szentimentális bolond lennék, aki képtelen különbséget tenni egy szerelmes nő és egy kurva között? A pénztárcámra gondoltam, és rémülten az összegre, amit be fog vasalni. Olcsó útnak indult, hogy

néhány napra messze magam mögött hagyjam a hazám, de ez lesz életem legdrágább utazása. Menekülésre gondoltam. El magától, el Párizsból, a Montparnasse-ról. És nem térni vissza soha.

Maga észrevette, hogy nyugtalan vagyok. Megkérdezte, kérek-e még egy csésze kávé. Megráztam a fejem. Mogorva lehettem és szigorú. Valószínűleg olyan volt az arcom, mint a gyerekműsorokban azoké a gyűrhető fejű bábuké.

Számár vagy David, mondta maga mosolyogva, egy német számár vagy.

Én... (mondtam, de mit mondhattam volna!)

Megbánt, mondta maga. Egyszerre magázni kezdett. Megalázott. Arra a helyre ültetett, amit megérdemeltem: a képmutatók szégyenpadjára, akik képtelenek hinni a saját érzéseiknek és nem tudnak élni velük.

Megbánt, ha elhúzódik tőlem, mondta.

Maga mellett ültem. Gyűlöltem magamat. Most, mikor végre tudok írni magának, egy nevetéses ostoba férfit látok maga mellett ülni. Olyan, mint én. Olyan, mint az a férfi, aki németként Párizsba ment és találkozott egy kurvával.

Milyen az a német, aki Párizsba megy és találkozik egy kurvával?

Rávigyorgok az írógépemre. Nem reagál. Nem barát, nem ellenség. Unalmas, rafinált fémdarab. RHEINMETALL. Hideg és súlyos. Apám ajándékozta nekem, amikor megbékélt azzal, hogy sem mérnök, sem hivatalnok nem lesz belőlem. Máig sem tudja, hogy teljesült a vágya. Mérnök vagyok és hivatalnok. Megtervezem az óráimat és gondosan adminisztrálok őket. Az, hogy hetekig céltalanul, tétován járkálok a városban, beteggé tesz. A kezem között nem születik semmi. A fejemben üresség honol. Ismeri ezt az érzést, Susette? Behunyja a szemét és a szemhéja moziváson lesz. Arcok váltják egymást. Egy ismerős nő egy ismerős férfivá változik. Nem jutnak eszembe a nevek: túl gyorsan történik. Tucatnyi arc, másodpercek alatt. Egy kávéházban élem le az életemet, amelyben cserélődnek a vendégek. Csak én ülök behunyt szemmel és vibrálnak az arcok.

Boldog voltam magával. Mint az állatok vagy a növények. Könyv voltam, amit évek óta árulnak a Szajna partján, de senki nem veszi meg. Egymással aludtunk, bort ittunk, kártyát vetett nekem. Sikeres jövőt látott, ami majd egy fájdalmas közjátéktól kicsit borússá válik. (Amikor elhagytam Párizst, nem mentem vissza Németországba. Spanyolországba utaztam és egy éjszaka lezuhantam az autóval az egyik hegyi útról. Egy Malaga melletti hangos és vidám kórházban tértem magamhoz. De ez egy másik történet. Izgat, hogy megírom, de visszariadok tőle. Nem tudom, megtalálom-e a szavakat ahhoz, hogy autista halálvágyamról írjak. Túl szívesen élek. És kétlem, hogy találok egy kiadót, amelyiknél a művészi érték legyőzi a piaci megfontolásokat. – Most, amikor magának írok, még mindig fáj a bal vállam; a kulcsfontom rosszul forrt össze.) Kvarcatom voltam abban az üveglapban, ami Mona Lisa mosolyát óvja a levegőtől és a turisták videokameráitól. Áttornáztam magam a Notre Dame harangtornyán, bolond, torz vággyal a szívemben a cigánylány után. Kiáztam Heine sírját, melléfeküdtem, és együtt terveltük ki Németország megszállását. (Félénk közbevetésem, hogy Németországot már rég megszállták a II. világháború győztese gyorsbűfeikkel és a fogyasztói társadalom hivatalnokai, Heine egy kézmoz-

dulattal lesöpörte. A bas! – mondta, nagyobb térben gondolkodj! Nagyobb időtávlatokban! Tanulj meg nevetni és nevetve tanítani!) Elindultunk a maga lakásából, hogy késő este bevásároljunk. Az üzlet előtt állt egy férfi. Nevetett, míg ragyogó fogú fiai kiszolgálták a vevőket. Távol kerültem a hazámtól végre, de hová?

Azon a vasárnap délutánon maga feloldotta bennem a görcsöt azzal, hogy megkért, énekeljek el egy német népdalt. Még ma sem vagyok biztos benne, hogy valóban énekeltem. „A sárga kocsin fenn a bakon ülök a sógorommal. A lovak trappolnak előre, vidáman harsog a kürt.” Talán tudok énekelni. Csak hiányzik az önbizalmam ahhoz, hogy kiszolgáljam a közönséget. Énekelek és félek a hallgatóságom gúnyolódásától. Társaságban viccet sem tudok mesélni.

Megkértem magát, énekeljen el nekem egy francia népdalt. Komolyan állította, hogy a franciáknak nincsen. Nem hittem, és most sem hiszek magának. Maga is hajlamos az öngyűlöltre és hogy megvesse hazáját, akárcsak én. Gyűlölete olyan erős, mint az enyém: ez már szerelem.

Amikor a szobájában énekeltem, a következő kép volt előttem: Egy pubertáskorú, középen elválasztott, szőke hajú, magabiztos fiú hirtelen feláll a kerthelyiségben és énekelni kezd, nem törődve azzal, hogy akarják-e hallani vagy sem. Megbabonázza hallgatóit és nézőit. Felállnak, először csak egyesével, aztán már kis csoportokban (és egy ülvé marad közöttük, a kalapját a homlokába húzza, mintha nem akarná, hogy lássák, hogy hatvanéves dacos gyerek), és a német köszöntésre lendítik a karjukat. Pompásan köszöntik az erdőt, a szavakat, a ködöt. Köszöntik a Rajnát, a Lüneburger Heidét és a Fekete-erdőt.

Hazudtam, azt mondtam, engem nem érintett meg a fiú éneke. Mert szentimentális vagyok. Mert mi németek szentimentálisak vagyunk. A szentimentális a kegyetlenségben fejeződik ki a legjobban (vagy a legkegyetlenebbül). A német köszöntés fenyegető mozdulat. A kegyetlenség a képmutatásnak is testvére.

Néhány napja hallottam egy viccet egy zsidó barátomtól. A zsidó áll a pályaudvaron és keres valakit, aki vigyázna a csomagjára. Megkérdez egy férfit, hogy antiszemita-e. Természetesen nem, bizonygatja, ő barátja az egész világnak. A zsidó megköszöni, továbbmegy. Megkérdez egy másik férfit. Hová gondol, feleli, nincs kifogásom sem a zsidók, sem a négerrek, sem a biciklisták ellen. A zsidó megköszöni, továbbmegy. Megkérdez egy harmadik férfit. Gyűlölöm a zsidókat, mondja, gyűlölöm a külföldieket és a négereknek már a látványuktól hányok. A zsidó boldog, és megkéri a férfit, hogy vigyázzon a csomagjára.

Keserűen nevettem, Susette. (Meg kellett volna kérdezniem a barátomat, hogy a zsidó egy német város pályaudvarán állt-e.) Felismertem magamban a három férfit, a zsidót, sőt az „Auschwitz” matricás bőrönd is az enyém volt. Látam magam a Gare de l'Est egyik peronján az őráratban: pompásan mutattam a fekete egyenruhában. Figyelmes és udvarias voltam. Segítettem egy francia öregasszonynak a lépcsőn. Hálás pillantást vetett rám a széles karimájú kalapja alól. A fiatal nők kedvtelve néztek. És fél órája a szolgálati helyiségben ezt az időtlen szépségű versszakot olvastam: „Ne gúnyoljátok a gyermeket, ha ostorral és sarkantyúval a falovon bátornak és nagynak hiszi magát. Mert ti, németek, ti is tettekben szegények és gondolatokban gazdagok vagytok.” Akkor már tudtam, a történelem kijavította a költőt. Aki meghódítja a világot, az nem lehet tettekben szegény. A világ rendeltetése, hogy német legyen. Ugyan mi más lehetne? MI, NÉMETEK SZORGAL-

MASAK, FILOZOFIKUSAK ÉS HUMORTALANOK VAGYUNK. Gondolja, Susette, hogy ez a bolygó forogna szorgalom és tisztaság nélkül, csak tréfával?

Olyan néphez tartozom, amelyik elfelejtette, milyen egy olajfa alatt meginni egy pohár bort, gitárhang mellett énekelni, táncolni, és gondtalanul megragadni egy nőt. Nincsenek olajfáink. Ezen változtattunk. Megszervezzük, hogy legyen olajfaligetünk. Az apokalipszist is mi fogjuk megszélesíteni. A tüzes paripákat már nagy sikerrel idomítják.

Egyik sem ér annyit, hogy tovább éljünk. Sem az idill prédikálása, sem a világ végének jóslása. Németország, ahol írógépmennél ülök, reálpolitikusok terepe. Itt van a helyem, amire vágytam, és amit megvédek: sörivő író vagyok, aki szarik a világra. Egy ilyen napon, amikor írok magának, amikor végre ismét írok, végre sikerül elmosolyodnom. Mosolyom a franciáknak, a mozambikiaknak, a kanadai indiánoknak és a német hivatalnokoknak ajándékozom. Köszöntésre lendítem a karomat és miért ne énekelnék: Fivérem, fogjunk össze és nővéreim, fogjunk össze. Susette, vágyom magára, Párizsba, a Montparnassera. Vágyom Malagába, Saskatchewanba és a Kummerowitóhoz.

A helyett, hogy vágyaimat követtem volna, elmenekültem az írógéptől. Elmentem otthonról, hogy bevásároljak. Ez a napi körutam megadja azt az érzést, hogy emberek között élek és nem hajótörött vagyok egy szigeten.

A postáról egy ajánlott levelet és pénzt hoztam el. Az újságosbódét kétszer körüljártam, hogy valami érdekes SAJTÓTERMÉKEK (teuton szó!) találjak. Nem találtam, egyet mégis megvettem: egy mosolygó szőke egy magazin címlapján azt ígéri, hogy elárulja a szőkék titkát. Hazafelé betértem Ottóhoz, hogy megigyak egy sört és cigarettát vegyek. (Mivel hazám háromnegyed éve átalakulóban van, változnak a kocsmák is. Otto most éjjel-nappal nyitva tart. Amikor erről a szándékáról beszéltem nekem, nagyon örültem. Gyakran, igen gyakran érzem szükségét éjjel kettőkor, hogy emberek között igyak meg egy üveg sört. Berlin keleti fele ilyentájt már üres volt és sötét, mint egy elhagyott medvebarlang. Megkérdeztem Ottót, számít-e vendégekre. Vigyorgott, úgy vélte, hogy a Lichtenberg pályaudvar környékén van elég kurva, aki beugrana hozzá. Lichtenbergben lakom. Olyan környéken, amelynek bája végtelen csúnyaságból, örökké jelenvaló, alig elfojtott brutalitásból és meghitt névtelenségből (amit különben csak a pályaudvarokon talállok) tevődik össze.

Minden megtett lépéssel szakítottam a múlttal. Nincsenek emlékeim, nincsenek reményeim, nem bánok semmit. Sétálni indulok. Nem létező botommal az elmúlt hónapok avarát turkálom. Széttört zászlórudakat, eldobott rendjeleket és zászlókat takar. Színesen hever naiv álmain azoknak, akik, akárcsak én, azt hitték, hogy forradalmat csináltak, és tettük eredménye a múltat jövővé változtatja. Már nem vagyok szomorú. Vannak korok, amikor alig lehet higgadtan gondolkodni. Azt hiszem, ezek az idők elmúltak. Teli vagyok hideg együttérzéssel. Már csak tanú, megfigyelő vagyok. A vakok karszalagját hordom, a sárga anyagon három fekete pont, és nem vagyok vak.

Már újra az írógépnél, eszembe jutott az a kérdés, amit búcsúzóul tett föl nekem.

Nem szeretne kikísérni a pályaudvarra. Nem szívesen lépne ki a lakásból. Ezen csodálkoztam, hiszen az utca a foglalkozásához tartozik.

Át sem akart ölelni, nyers volt és elutasító. A mai napig rossz a lelkiismeretem: Mivel bántottam meg? Végül az ajtóban, ott álltam tanácstalanul, lehetetlennek tűnt, hogy köszönetet mondjak, vagy megígérjem, visszajövök (nem vagyok annyira magabiztos, hogy felejtethetetlen férfinak tartsam magam), vagy meghívjam Németországba. Maga végül elmosolyodott és megkérdezte: Miért vagy német, David? (Erre a fölényes mosolyra vágyom. Már Henry Millerre is így hatott a maga nagyanyjának mosolya. Benne van Kasszandra gúnya, Kurácsi mama számítása. Csak az mosolyog így, aki a sátrakban enni adott férfiaknak, aki elkészítette a fekvőhelyüket és csendben irányította a törzs sorsát. – És így csak egy német beszélhet. Szentimentálisan keresünk egy mélyenszántó mondatot, ami olyan, mint egy horgony. NEM LEHET TÖBBÉ KITÖRÖLNI A VILÁGBÓL. Bár a világ nevet a mondatokon. Nevet a diktatúrákon, az áldozatokon. A világ? Az embermilliók e befejezetlen együttlétére gondolok, ezen a bolygón. Úgy élünk, mint egy videoklipben. Arcunk egymásra lapozódik, áttűnünk egymásba, másodpercekig tiszta képek, alig észleltük, felbomlanak, színes káosz, szürrealis táncfigurák, szaltózva, emberek tótágast, és mindig ezer és ezer darabban villóznak a tükrök.) Azóta nem megy ki a fejemből a kérdés.

Könnyen megválaszolom. Azért, mert nem Belgiumban vagy Ceylonon születtem. Egy berlini kórházban jöttem a világra. Német csecsemő. Német gyerek. Német férfi. Hitt tettem amellett, hogy Hölderlin honfitársam volt és Tübingen is a hazám. Ezért a vitákban mindig nekem estek. Tübingen egy másik Németországban feküdt, mint ahol éltem. Most, mivel Tübingen egy összenövő Németországban fekszik, szívesen mondanám, hogy nem vagyok német. De ostobaságot beszélek, Susette! És egyáltalán, valami kisebb témát kellett volna választanom az íráshoz. Miért vagyok német? – erre könnyű válaszolni. MILEN

német vagyok, tehát milyen ember vagyok az emberek között, velük, ellenük...

Hogy közben megszűnik a határ az egyik és a másik Németország között, sokakat zavarba hozhat és bizalmatlanná tehet. Engem saját magammal szemben tesz bizalmatlanná.

Fél életemet határok között éltem le. Tudomásul vettem. Évek óta átmenetinek tartottam. Valóban, Susette, három évvel ezelőtt mondtam ezt egy vitában (tettekben szegény és gondolatokban gazdag), és nem érzek semmi elégtételt azért, hogy a berlini fal még az én életemben leomlik. Hirtelen valóság lett, vámentesen és útlevél nélkül, amit már régóta hittem: Tübingen is a hazám. Miért ne higgyem most: Párizs is a hazám és Ankara és Kijev. Nem mint egyenruhás német; mint egy mindannyiunk életéért aggódó emberé...

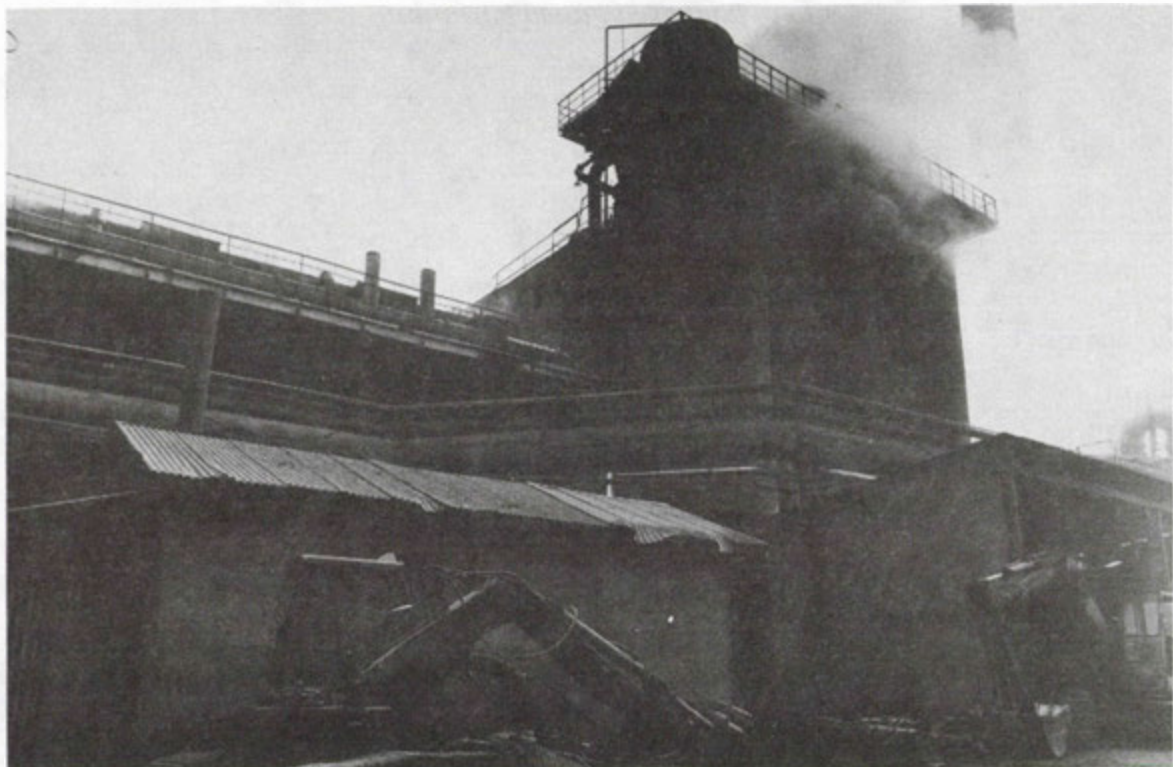
Nemrég Kölnben voltam. Egy kocsmában fizettek nekem egy sört. Ivócimboraím örültek, hogy találkoztak egy exótával, aki beszél a nyelvüket, és mégis... Azt a Németországot, ahol születtem és felnőttem, még nevére is alig ismerték. Nekik egyáltalán nem volt magától értetődő, amit a politikusok és az újságírók fáradhatatlanul hajtogatnak: hogy összetartozunk. A Boszporusztól jöttem a Rajnához; vagy talán nincsenek szőke törökök? Egyébként egyezett minket, hogy szeretjük a sört. Mindenesetre bevalom, nekem a „Kölsche” nagyon gyenge. Barátságosak voltunk és idegenek. És elképzeltem, hogy El Grecóval ülünk Toledóban egy bárban, és jéghideg cservezát iszunk...

Kisebb témát kellett volna írásom tárgyául választanom? A németeknél kisebb témát ez ideig nem ismerek.

Készíték magamnak valami enniavalót. Sült krumplit és egy tükörtojást. Könnyítse meg, Susette, a dolgom, ha legközelebb Párizsban járok. Adjon helyet a lakásában, az ágyában, és ne ijedjen meg, ha kinyilvánítom azon szándékomat, hogy többé nem megyek vissza Németországba.

Csak tréfálok. És szeretem magát.

FORDÍTOTTA TAKÁCS ZSUZSA

A FILMVILÁG SZEPTEMBERI SZÁMÁBÓL

A NAGY EURÓPAI FAL – *Cannes után*

A FINN HAMLET KÉPREGÉNYT OLVAS –

Báron György *Kaurismäki filmjéről*

CSAK AZ NDK-S INDIÁN JÓ INDIÁN –

*groteszk fejezet a kelet-európai
filmtörténetből*

Szilágyi Ákos: TOTAL RECALL, AVAGY

KORUNK HŐSE

HOFFMANNIÁNA 2. RÉSZ – *Tarkovszkij*

utolsó filmnovellájának folytatása

RIPORT AZ ELSŐ MAGYAR MAGÁN

TÉVÉ- ÉS FILMSTÚDIÓKRÓL

Meddig él egy nemzet?

NEMZETI IDENTITÁSVITÁINKHOZ: EGY MÁSKÉNT GONDOLKODÓ NÉZETEI AZ ÓKORI KELETRŐL

KOMORÓCZY GÉZA

I: Sumerül tudni kell*

NINURTA-AGENTARBI-ZAEMEN,
a testvére NINURTA-MIZIDES-KIANGANI-nak,
az unokaöccse ENLIL-NIBRU-KIBIGI-nek:
kutya harapta meg, s elment Iszin-be,
az Élet Úrnőjének** város-ába,
hogy meggyógyuljon.

Az Iszin-i Amél-Bau, Gula papja megvizsgálta,
elmondta az (eset elleni) ráolvasást,
és meggyógyította.

„Mert most meggyógyítottál, áldjon meg Enlil,
Nippur ura.

Ha város-omba, Nippur-ba jössz,
kapsz tőlem (egy) jó ruhát,
megvendégellek válogatott jó falatokkal,
és 2 korsó legjobb sört adok inni.”

„Hogyan talállok meg a város-odban, Nippur-ban?”

„Ha megérkezel Nippur-ba, város-omba, belépsz a Főka-
pu-n, s balfelől elhagyod a tágas SZÉLES utat, a Tilla-zida
utat, a Nuszku-és-Ninimma utcát. Egy nő, NIN-LUGAL-
ABZU, KIANGI-ENBILULU lánya, a (tisztító-) papok ne-
gyedében, az Ana-Ea-takla utcában, kertész nő a HENUN-
ENLIL kertben aki a TILLA-ZIDA utca (egyik) telkén lakik,
a gyomot irtja: kérd meg őt, s meg fogja mutatni neked.”

Az Iszini-i Amél-Bau, Gula papja elment Nippur-ba. Belé-
pett a Főkapun, balfelől [elhagyta] a tágas SZÉLES utat, a
TILLA-ZIDA utat, a Nuszku-és-Ninimma utcát. Egy nő,
NIN-LUGAL-ABZU, KIANGI-ENBILULU lánya, a (tisztí-
tó-) papok negyedében, az Ana-Ea-takla utcában, kertész nő a
HENUN-ENLIL kertben, aki a TILLA-ZIDA utca egyik tel-
kén lakik, a gyomot irtotta.

„NIN-LUGAL-ABZU?”

„AN-NI LUGAL-MU.”

„Mit szitkozódol?”

„Miért szitkozódnék? Igen, uram – ezt mondtam neked.”

„Kérlek, mutasd meg nekem, (melyik) ház-(ban lakik)
NINURTA-SZAGENTARBI-ZAEMEN, NINURTA-MIZIDES-
KIANGANI testvére, ENLIL-NIBRU-KIBIGI unokaöccse.”

„NAM-TUS-ME-EN.”

*A szedés az eredeti írásmódját követi: akkád szótagjelekkel; sumer szóje-
lekkel; illetve SUMERÜL.

** Béter-baláti.

*** Szó szerint: „megfelelő”.

**** TIN.TIR (KI) (sumer szójel).

„Miért szitkozódol?”

„Miért szitkozódnék? Uram nincs itthon – ezt mondtam
neked.”

„Hová ment?”

„E-DINGIR-BI (DINGIR) SU-ZI-AN-NA SZISZKUR
GABA-RI MU-UN-BALA.”

„Miért szitkozódol?”

„Miért szitkozódnék? Istene, SUZIANNA (isten)
ház-ában az előírt*** áldozatot végzi – ezt mondtam ne-
ked.”

[...]

[...] összegyűltek, s [...] kikergették a Főkapu-n.

Uruk-ban, az írni (tanuló) diákok (számára), olvasmá-
nyul.

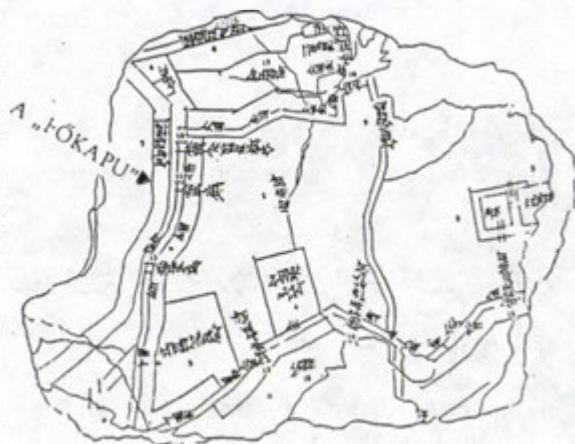
1-ső esztendő. Marduk-balátszu-iqbi, az ország királya,
Babilón**** királya.

A kis szöveg csak a kiindu-
lópont számomra. Nemrég került elő, iráqi régészek ásatai-
sai során, Babilónban.¹ Értelmezését és értelmét illetően
még nem alakult ki egyetértés, így talán ez az újabb fordí-
tás is hozzájárulhat ahhoz, hogy értsük.

Legfontosabb eleme az egyszerű történetecskének – saj-
nos, töredékes – vége után található, az agyagtábla kolo-
fonjában: a dátum. Az i. e. 9. század: egy évezreddel az
után, hogy Mezopotámiában megszűnt a sumer nyelv mint
előldioma. A történet csattanóját az adja, hogy Nippur-
ban a kertész nő – még a kertész nő is! – beszél sumerül, el-
lenben az orvos Iszinben, a gyógyító tudományok központ-
jában nem, s nem is érti: az orvos Nippurban, volt betegé-
nek házát keresve sorra félreérti a kertész nő egyszerű vála-
szait, azt hiszi, hogy kérdezősködésére, felelet helyett, szí-
dalmak a válasz. Az előkelő orvost, ez nem kétséges, rá-
szedték: nem kapta meg a kilátásba helyezett honoráriu-
mot, és kiakolbóltatták páciense városából. Nem azért,
mert nem tudott sumerül. A történet valójában nem a su-
mer tudás körül forog. Orvoscsúfoló; szatíra a presztízis-fog-
lalkozás képviselői fölött. De a sumertudás szerves része a
történetnek. Nippurban, jelzi a szöveg, sumerül beszélnek.
Az i. e. 9. században, amikor másutt még az sem, akinek

pedig, foglalkozása szerint, kellene. Nippur őrzi az ősi hagyományokat; a nemzet szíve Nippurban dobog.

NIPPUR TÉRKÉPE. (AGYAGTÁBLA, JENA, I. E. 2. ÉVEZRED KÖZEPE)

Ami a sumer nyelv továbbélését illeti, szövegünk, persze, nem lehet koronatanú. Az irodalmi szövegeket fenntartó közeg Mezopotámiában egy hosszú életű, folyton változó, de azért a réginek a javát is maga előtt görgető hagyomány, amely szoros kapcsolatban áll az iskolai oktatással. Az idézett szöveg lehet éppen „rég” is, mondjuk, az i. e. 2. évezred közepéről. Látnivaló továbbá, hogy gúnyos hangú, amolyan iskolai szatíra, amely a csattanóra van kihegyezve. Még további megszorításokat is tehetnék, hogy az adat értékét korlátok közé szorítsam. Egy azonban bizonyos marad mindenképpen. Bármikor írták is az orvoscsúfolót, szatírája nagyjából a következő képletre van kifeszítve.

Az országban mindenki akkádul beszél, a sumert nem értik már a tanult emberek, még egy akadémikus orvos sem: de Nippurban ez még *gang und gäbe*, magától értetődik, *vernacula* (ti. *lingua*). Szellemeskedni akartam: a *vernaculus* szó, természetesen, az angol *vernacular* latin etymonja; valódi latin szó, de itt abban a jelentésben, amit majd csak az angolban fog fölvenni: „köznyelvi”. Nos, ilyen a szövegünk sumerje is: *arteficiosus* helyett kissé *arteficiális*, hogy ismét az angolos pseudo-latinhoz folyamodjam. Mint a fordításban különféle kiemelésekkel jelezni próbáltam, a szövegben, a sumer szavak mellett szokatlanul sok a sumer szójel is. Az írnok, aki „diligenter frekventálta iskoláit”, ki akart tenni magáért. Ami a szöveg tartalma, a nippuri sumer, megvalósította a formában is. De a sumer személynevek igencsak mesterkélték; az egyik mondatban hiba is van. És még egy megszorítás az eddigiekhez. Lehet, hogy az egész szöveg csak annyit akar mondani Nippurról: „Az utcán por, bűz, sumer szó, piszok.”

De igenis: olyan, amilyen, de sumer szó Nippurban. Akkor, amikor ezt a nyelvet másutt már nem beszélik: amikor a sumer már kihalt vagy éppen kihalóban.

II

A szöveg, mellyel talán öncélúan, mindenesetre a továbbiakhoz képest a kelletténél hosszabban foglalkoztam, ismét

fölveti az assziriológiában és a történetírásban régóta vitatott problémát: Mikor halt ki a sumer nyelv? S azt a kérdést is, ami rögtön ez után következne, de amit már sokkal ritkábban szoktak föltenni, mert valamiképpen a tudományon kívül esőnek számít: Mi történt a sumerekkel „az” után? Ti. azután, hogy a nyelvük kihalt. Ezúttal nem a szakmai vitákba szeretnék bekapcsolódni, s ezért az iménti kérdést nyomban átfogalmazom. Hogy meddig élt a sumer nyelv, s mi történt azokkal, akiknek az apja sumernek született, de ők maguk már akkád nevet kaptak: a kérdés, hogy *Mi a sumer?*, csak akkor értelmes, ha a nyelvészet vagy történettudomány helyett az ethnológia tárgyalási szintjére helyezzük. Maga a kérdés is így fogalmazandó tehát: Mi az ethnikai csoport? Mi a csoportidentitás? Milyen tényezői vannak? Mik a határai? És másképpen is: Ha változik a csoport, megváltozik-e az identitása is; illetve fordítva: az identitás megváltozása vajon azt jelenti-e, hogy egyszersmind maga a csoport változott meg, azaz megszűnt, és a helyét egy új, más csoport foglalta el?

Nemrégiben Szűcs Jenő egy kis tanulmányt tett közzé,¹ mely tanulmányban éppen az ethnikai közösségek élettartamát vizsgálta, két esetet: a magyarországi mohamedánok (izmaeliták) és egy tatár uralom alatt élő Dnyeszter-parti magyar szörvány fennmaradását évszázadokon át. Isolated helyzet, zárt, kompakt település, némi tolerancia a hatalom részéről: ezek a körülmények segítettek elő a kis közösségek fennmaradását viszonylag hosszú időn – három-négy évszázadon – át mindkét esetben.

Szűcs példái mellé minden orientalista felsorakoztathat nem egyet az általa ismert térségekből.² Magam, persze, az ókori Közel-Keletről beszélek. Ebben az összefüggésben nem a nagy ethnikai és/vagy nyelvi tömbök az érdekesek, hanem a kis zárványok vagy szigetek. Ilyen Asszíria egykori magterületének peremén az ajszori vagy (modern) asszír; ilyen Iráqban és Iránban a mandeusok, mindkettő az ókorból: nyelvüket (arámi) és kulturális identitásukat sok-sok évszázada őrzik, szigetként az iszlám (arab és perzsa) óceánban, többé-kevésbé ma is. Az ajszorik nyelvét és ethnikai, történeti, kulturális összetartozásának tudatát csak az iráqi pogromoknak és a szovjet uralomnak sikerült majdnem teljesen elpusztítania.³ Ilyen, a középkor óta, Észak-Iráqban (Mószultól északra) a jezidiek közössége: jezidi kurdok rendíthetetlenül. Van még néhány példám: a samaritánusok, drúzok, párszik; ha a nagy lélekszámú közösségekre is nézünk, a kurdok, Elő-Ázsiának – nevét és lakóterületét tekintve – legrégibb népe, Egyiptomban a koptok stb. Még ahol a nyelvi kontinuitás megszűnt vagy megszűnően van is, ethnikai identitásukat, mint nálunk, mondjuk, a kunoké, ártmentődött vagy talán ártmentődik a nyelvváltás utáni időkbe. Az ókori élámiai nyelve Khúzisztánban – arab geográfusok szerint – a középkorig élt. Vannak tehát hosszú életű nyelvi-ethnikai csoportok.

Vannak persze látványos példái a gyorsabb vagy lassúbb asszimilációnak is. Magában Mezopotámiában az i. e. 3. évezred óta sok-sok ezer személynév teszi lehetővé, hogy a családok nyelvi és ethnikai identitásválasztását vizsgáljuk, szinte bármelyik korszakában a történelemnek. Ez az anyag nem egy módszertani problémát vet föl, nem is igen tudunk hosszú genealógiai sorokat – családfákat – szerkeszteni, kivéve, persze, a királyi családfákat, de azért nem lehet kétségünk az iránt, hogy a személynevek, statisztikai értelemben, korrelációban vannak a személyi vagy családi identitással: a nyelvi-ethnikai identitást jelzik; *markerek*. Ahol a családfákat nyomon tudjuk követni, mindenütt az

látszik, hogy hurri, amurrú, kassú apáknak a fia vagy az unokája akkád nevet visel. Kivételek vannak, például a királyi családokban, ahol az idegen jelleg megőrzése hozzátartozik a hierarchizáció technikájához. Egy óbabilóni levélből arról értesülünk, hogy Urukban az amurrú sejk (Anam) és közvetlen környezete eredeti nyelvükön beszélnek egymás között: megjegyzendő, éppen abban az időben, amikor Gilgames kultusza új lendületet kapott, s amikor talán az akkád nyelvű Gilgames-eposz első változata is, e kultusz jegyében, kialakult. A személynév köznyelvi elemei közemberi környezetben is őrizhetik egy korábbi identitás emlékét, meghatározott kód szerint, például az istennevekben; ahogyan, távoli párhuzamul említem, a magyar vezetéknev is nemritkán elárulja, hogy nem eredeti, hanem magyarosított.

Egészében véve elmondhatjuk, hogy a nyelvi és szociális identitásváltás mint személyes (családi) esemény nem vesz igénybe hosszabb időt, mint egy-két nemzedék. Ami pedig a csoportot illeti, csak hagyjuk el a Szűcs Jenő kritériumai közül az elsőt, az izolált helyzetet, amelynek a jótékony kedvezményét csak kivételesen adja meg a történelem. Az élet fő sodrában, a központi területeken, a városokban, a központi hatalomtól való közvetlen függőségben a nyelvi állapotok elképesztően rövid idő alatt megváltozhatnak: a személyes vagy családi döntések egymástól független sokasága hirtelen csoportos döntéssé áll össze. A Mezopotámiába betelepülő amurrú csoportok az i. e. 3–2. évezred fordulóján rövid idő alatt beolvadtak az ország lakosságába, anélkül, hogy érdemleges közvetlen nyomot hagytak volna maguk után. Csak a kortársi források tudnak róluk, a történeti emlékezet nem.⁶ Az amurrú személynevek a babilóni királyi házban éltek a legtovább. Másrészt, Mezopotámia – a Dél is – az i. e. 3. évezred második felében alig néhány évszázad alatt sumer helyett akkád nyelvű lett. Később, az i. e. 1. évezredben, ugyanígy akkád helyett arámi; majd meg, az arab hódítás után, arámi helyett arab – leszámítva az említettem kivételeket, a nyelvi szigeteket.

A történelemben van példa elég az etnikai csoportok vagy nyelvek tartós fennmaradására. És van a nyomtalan eltűnésére is. A nemzeti identitás kérdésének történeti tárgyalása jogosult és indokolt.⁷ Mindenről, ami ide tartozik, s amiről érdemes volna, nem tudok beszélni. A továbbiakban főként három, egymással szorosan összefüggő dolog foglalkoztat. Mihez kötődik az identitás, nemzeteké és egyéneké? Mi módon változik? S a harmadik, látszólag nem közvetlenül ide tartozó kérdés: Mi is valójában az identitás szempontjából az őstörténet, és mit ér mint történeti tudomány? Amit mondani fogok, legfeljebb is csak forgácsok. Teljesebb tárgyaláshoz szakértekezésekre volna szükség.

III

Mintha a 19. század támadt volna fel: Európában a nemzeti öntudatra ébredés kora. A nemzetállam ismét örökkévalónak látszik. Hovatovább a társadalmi feszültségek és konfliktusok mind a nemzeti-nemzetiségi feszültség alakzataiban jelentkeznek, illetve előbb-utóbb közvetlenül hozzákapszolódnak ezekhez a feszültségekhez.

Napjainkban – 1988 tavaszán írom ezt – nehéz hűvösen tárgyalni a nemzeti öntudattal összefüggő jelenségeket. Újságokban olvasni a kurdok mozgalmairól, olvasni a krími tatárokról, kazakok, örmények lázongásairól. A baszk és ír függetlenségi törekvésekről eleget tudunk, évek óta. A

Baltikum népei egyelőre jogi úton keresik a megoldást, hiszen megfosztatásukat a nemzeti önállóságtól úgy-ahogy elfedte a formális jogszerűség látszata; kérdés, nem fognak-e majd ők is az utcára kényszerülni, lövőállásba. Évekkel ezelőtt a nemzeti öntudat egyik Fáklyája már Magyarországon is megkérdezte, tulajdonképpen nem is ok nélkül, hogy ha a baszkok vagy írek: miért nem robbantanak az erdélyi magyarok is. Ha a nemzet jogait robbantás tartja fenn, s meg akarsz maradni nemzetnek: bizony, ha szereted a lőpor szagát, ha nem, nincs más választásod: robbants.

Ilyen feszültségek mellett a közvélemény persze hajlamos arra, hogy pillanatnyi érzelmei és indulatai, a vélt vagy valódi nemzeti érdekek erővonalai mentén foglaljon állást a napi politikában, de a tartósabb társadalmi feszültségek kapcsán, és történelmi kérdésekben is. Ez a jobbára ösztönös hajlandóság – nem meglepetés – találkozik a hivatalosság rejtett szándékával. A politikai hatalom, illetve az informális közvélemény formálói, mindkét fél, a kettjük közötti antagonizmust hangsúlyozva, mintha összebe-széltek volna. Megint a már ismert pótszert kínálják. A hatalom ahelyett, hogy érdemi változtatásokat tenne a társadalmi rendben vagy a gazdaságban, esetleg éppen a hatalmi viszonyokban, inkább elfogadja, megengedi a nemzeti indulatot, szelepet nyit neki, olykor egyenesen hevíti. Úgy vélik, a nemzettudat létre fogja hozni a társadalmi konszenzust, amit a politika, politikai és gazdasági eszközökkel, nem képes vagy nem akar, s a nemzeti konszenzusban, a fennálló hatalmi szerkezet némi átrendezése árán, helyet ad a nemzeti irányzat legsikeresebb képviselőinek: személyeknek is akár. Hogy manipulációról van szó, mi sem mutatja jobban, mint az, hogy a nemzeti indulat csak meghatározott irányban kap szabad utat. Nem feledhetjük, hogy a nacionalizmus elleni harc eredetileg a nacionalizmus és internacionalizmus opozíciójában, voltaképpen a birodalom és a hatalom megszervezésének egyik eszköze volt. A homogeneizációt az identitás szimbólumai síkján akarta először megvalósítani. Ezt a hamis opozíciót vagy alternatívát mára is talán csak a történettudományi viták tudták meghaladni. Egy helyütt azt látjuk, hogy a nemzeti autonómia igényét eleve a magasabb típusú integráció ellentétének, s ezért retrográdnak minősítik. Akiket ugyanaz a hatalom tart ugyanabban a státusban: örmény és azeri, grúz és oszét egymás torkának ugrik, miközben az alkotmányos rend egyszerű közigazgatási tartományként kezeli őket, a területet, kívülről küldött teljhatalmú hivatali apparátussal fölöttük, s a központi rendszeremtől védelemnek hirdetett aktusai során több és nagyobb sérelem éri a nemzeti státust és hagyományokat, mint ami fenyegetést egymásra nézve ők maguk jelentenének. Más helyütt csak úgy zeng az állami élet visszhangos, reprezentatív terében politikások és lelkiismeretük által beszélni készített értelmiségiek hangja a nemzetről és a nemzethez tartozó, de idegen államok fennhatósága alá került nemzetiségiek sorsáról, a megvédésükről, miközben az érintett országok rendőrségeinek zavartalan az együttműködése egymással, akár azok ellenében is, akiknek a védelemre van szükségük. Világos, hogy az állami politika nemzeti jelszavai nem külföldre szólnak, hanem belülről, a címzett nem az „ellenség”, hanem a saját népesség, akiket netán az „ellenzék” is meg nyerhet. A hivatalos politika a maga játszmáját játssza. A politikai feszültségek nem tudnak változássá szerveződni, és a nemzeti ügy hangoztatása csak fügefalevél, hogy eltakarja a meztelen hatalmi érdeket. A nemzeti érzést a hatalmi elit, rutinosan, a társadalom más természetű feszült-

ségeinek lekötésére vagy elterelésére használja fel. A nemzeti lelkiismeret-furdalás ébresztői, naivitásból vagy tudatosan, ehhez asszisztálnak.

IV

Én csak a történetre tartozó dolgokkal akarok itt foglalkozni. Ez is különösen kényes a jelenlegi helyzetben. El kell jutnia kutatási igazságaihoz; de aligha kerülheti el, hogy esetleg szembekerüljön akár a spontán közfelfogással, akár a tudatos politikai törekvésekkel. Egyetlen esélye van: ha kritikus tud lenni, *másként gondolkodó*, aki nem áll be a barikádok mögé, egyik mögé sem, és főként: ha nem vállalja a hatalmi és ellenzéki helyzetből egyaránt szervezett hivatalos-nemzeti álláspont képviselését, mert ezzel éppen a kritikus pozíciót kényszerülne feladni. Arról, ami a történelemben *másképpen* volt, csak a történész tud: neki ezt kell megmutatnia.

Mi a *sumer*? – ismétlem meg a kérdést, hozzátéve most már a másikat is: *Ki sumer*? A két kérdőszó jelzi, hogy az etnikai identitást nemcsak csoportméretekben kell vizsgálnunk, hanem – mint jelzésekben már próbáltam – individuálisan is. Utóbbinak, az individuális identitásnak a jelentősége mint történeti tényező igen kevés figyelmet szolgált kapni, különösen a váltás vagy átmenet (*passage*) pillanataiban.

Nemzeti identitásról rendszerint a „nemzet” szempontjából beszélünk, s ebből vezetjük le az egyént is. Mintha a „nemzet” volna a történeti változások valódi kerete, mindig és minden átfogó változása. Holott, hogy csak egy dologról beszélek, az identitás cseréje, még ha tömeges is, legtöbbször egészen személyes döntés, bizonyos körülmények között csak a magánszférára, a *privacy*-ra tartozik. Te magad választod meg, mi vagy, s az vagy, ami lenni akarsz. Ne az elháríthatatlan kényszer eseteit tegyük meg mércének, s ne is a rövid idő alatt biztosan nem keresztülvihető átalakulás eseteit. Aki a fiának, *sumer* létére, akkád nevet adott, az legalább azt szeretne volna elérni, hogy a fiú ne tünjen ki a többiek közül, már az idegenes nevével, egy tiszta akkád közegben. Vagy ennél is többet: hogy a fia boldoguljon, akár az állami szolgálatban is. Jó példa erre, hogy megmaradjak a már említett örményeknek, a három szovjet alakja ugyanannak a névnek: Hacsaturján/Hacsatur, söt Gacsatur, söt Gacsatur. A két utóbbi változatot, bizony, Örményországban megvetés kíséri. A személyes identitás-váltás szociológiai értelemben nem más, mint szociális *passage*, azaz átmenet, az egyik státusból a másikba, mint különben a házasság, vallás, pártba belépés, állampolgárság felvétele, lakóhely megváltoztatása, vertikális mobilitás stb. is, amely átmenetek során, szigorúan véve, a személy társadalmi meghatározó jegyeinek mindig csak az egyike változik meg. Az egyéb változások csak következmények, időben is elkülönülnek, másképpen is mennek végbe (szimbólumok stb.). Mint populációs folyamat, az identitás-váltás a történelemben rendszerint a statisztikai mennyiségű individuális döntések minőségi következménye. Az individuális döntések célja, s nyilván eredménye, a társadalmi beilleszkedés, a társadalmi kényelem (*accommodation*); egyszerűen: a fölösleges feszültségek nélküli élet. Eredménye, statisztikai mennyiségben: a beolvadás. Egy népesség homogenezálódása: bizonyos egyedek közös különbözőségének megszűnése. Minden olvasztótégely (*melting pot*) így működött és működik.¹²

Az olvasztótégelyről ma Amerika jut mindannyiunk

eszébe, az Egyesült Államok. Igen, az ország az volt a 19. században, s még századunk első felében is. Volt, aki tiltakozott ez ellen? Ellenkezőleg. Csaknem mindenki amerikai akart lenni, minél hamarabb, minél tökéletesebben. Igen, voltak, olyanok, akiknek ez nem sikerült, például, azért, mert a fajta-jegyei nem olvadnak, vagy nem azonnal, vagy nem tökéletesen.¹³ A megőrződő különbségekből a későbbiekben konfliktusok fakadtak. S igen, voltak, akik egyáltalán nem akarták a tökéletes beolvadást.¹⁴ A zsidóság számottevő része, például. A szigorú kelet-európai orthodox közösségek jószerivel csak lakóhelyüket változtatták meg, csak területet cseréltek, s egyébként (majdnem) ugyanúgy éltek, részben élnek ma is, mint hajdan: Brooklyn egy része, mondjuk Williamsburg, alig-alig más, mint emeletes házakból álló *stetl*-ek, egymás sűrű szomszédságában. A „majdnem” szón hangsúly van, de most nem fogok bele az értelmezésébe. Ebben az összefüggésben elég, ha jelzem, hogy volt, amit az amerikai tégely nem olvasztott meg.¹⁵ Mert a példával csak oda akartam eljutni, hogy kimondjam: az „olvasztótégely” nemcsak Amerika; maga a történelem az.

Az integráció, az addig önálló csoportok betagozódása egy magasabb szervezeti egységbe a történelemben igen gyakran együtt járt a korábbi csoportok sajátos vonásainak – identitásának – hol lassú, hol gyorsabb elhalványulásával vagy teljes eltűnésével. Esetenként éppen a nyelv a legkevésbé ellenálló. Ez magyarázza a régiségben a nagy, homogén nyelvi tömbök (sémi, indo-európai, vagy éppen germán, szláv, angol stb.) kialakulását. Az akkádok Mezopotámiában az i. e. 3. évezred második felében vagy utolsó harmadában nem kiirtották a *sumerek*: a *sumer* családok egyre gyakrabban adtak akkád nevet a gyermekeiknek, míg unokáikkal már csak akkádul tudtak (volna) beszélni. De még hátrább lépve az időben: az i. e. 3. évezred eleji Dél-Mezopotámia *sumer* jellege, amely jelleg egyöntetűségét még az ismert *sumer* nyelvjárások sem bontották meg: a *sumerül* beszélő Dél-Mezopotámia is nyelvcserére eredményeképpen alakult ki. Az ethnogenezis folyamatában a hódítás vagy bevándorlás, ha szerepet játszik is, csak az egyik tényező; a döntő az integráció, s ennek nyelvi és egyéb következményei.¹⁶

Az identitás-váltás mint társadalmi *accommodation*, ha megterheli is a személyiséget, s okoz károkat is, többnyire nem dráma. Inkább, ha úgy tetszik, valamifajta konfliktus-megoldás, az egyensúlyi állapot megteremtése: valamifajta fölemelkedés. Az egyén biztosan annak érzi.

V: „Áll az idő és rostál egyre”

Azt hiszem, ez az értelmezés alkalmazható a „népek”-re is, amennyiben az etnikumok identitás-váltása individuális döntéseket összegez: „A sírt, hol nemzet süllyed el”, mint Vörösmarty mondja, körülveszik a népek. De gyászkönyv, bizony, nincs a szemükben soha.

Az etnikumok identitás-váltásának nagy történeti folyamataira inkább talál Ady Endre szava:

Kezében óriás rostával
Áll az Idő és rostál egyre,
Világokat szed és rostál ki
Vidáman és nem keseregve
S busul csak az, akit kihullat.
(AZ IDŐ ROSTÁJÁBAN)

S hogy egy pillanatra még Ady szavánál maradjunk, talán még az is kétséges, búsul-e. Lehet, hogy inkább úgy érzi: megmenekült.

Népek és nemzetek sorsa az, hogy megváltoznak. Magyarul: mások lesznek. A változások során valamifajta kontinuitás rendszerint fennmarad: a populációé, a kultúráé, az államszervezeté, a névé, netán csak a városoké vagy a hosszú időn át tartó folyamatoké. Ha ezek folyamatossága nem törik meg, de akár csak a fontosabbaké közülük, a korábbi „nemzeti” identitás tartalma úgyszólván közömbös már. Másodlagosan – jelképesen, a szimbolikus szférában – is átruházható, esetleg mesterségesen megteremthető.

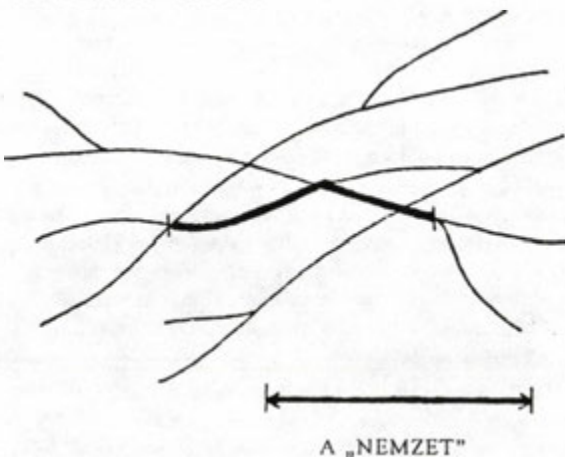
Ami a népességet illeti, Mezopotámiában, illetve a mai Iráqban, de jóformán bármelyik térségét vesszük Euráziának, nem kétséges, hogy mind a kontinuitás, mind a diszkontinuitás elemeire van bizonyítékunk. A sumerektől – vagy ismeretlen nevű elődeiktől – a mai arabokig nem változott kevesebb Mezopotámiában, mint a pelaszgoktól (lásd Thukydides *Archaiológiáját*) a mai görögökig; de – nagyjából – több sem. Mindenesetre, a történelem évezredei során több „nemzet” követte egymást, mint ahány gyökeres változás a populációban volt, nagy migráció például. Az iráqi arabok, nem kétséges, jobbára ugyanaz a nép, mint a korábbi iráqi arámiak.¹⁵ Csak a már említett kis szigeteken vannak, amelyekben a nyelv, a kultúra, a közösségi szervezet fennmaradt a környezet átalakulásai során is. Még így is kérdéses, nem jelent-e a változatlanúság némi retardációt. S nem ismerjük eléggé azokat a mechanizmusokat, amelyek lehetővé tették, hogy ezek a közösségek szétfeszítsék az endogámia gettójának kerítését.

Csak föl kellene sorolnunk, hány nép szerepel az asszír királyfeliratokban, amely népeket mind áttelepítettek más népek közé vagy lakatlan vidékekre. Új helyükön nem elpusztultak, az asszírok a deportációkkal nem elpusztítani akarták a meghódított népeket, hanem betelepíteni az ország majdnem lakatlan körponti térségeit: új népekké váltak rendre, talán egy-két kivétellel. Tarka kaleidoszkóp: ugyanazok az elemek, de sohasem ugyanaz a kép; a konkrét alakzat mindig változik.

Egy nép, ethnikum vagy nemzet identitása történeti kategória. A lényegnek ezt a történetiséget kell tekintenünk: azt, hogy az identitás változik. Nem számítva most a katasztrófákat, amelyekből azért, szerencsére, az özönvíz és a törökországi örmény genocídium között nem volt sok: a Közel-Kelet populációja folyamatosan változott. Változott a nyelv is, a kultúra és a politikai szervezet úgyszintén. De a nyelvi változások, hogy csak egy példát említsek, nem jelentették feltétlenül a populáció gyökeres átalakulását. Dél-Mezopotámia aramaizációja, s később majd az arabizációja is, alapjában véve nem ethnikai folyamat volt, hanem szociális: nyelvcseré, politikai és/vagy kulturális jelenség.

Ebből a szempontból nézve, egy-egy népnév, ethnikai – nyelvi, nemzeti – elnevezés nem több, mint konvenció; konvenció persze az egység hagyománya is. A populációs kontinuum egy meghatározott egysége, amelyet maguk az érintettek jelöltek ki; vagy éppen mi, utólag, ha nevet adunk a korábban ismeretlen kultúráknak. Nem természeti egység, hanem szemléleti. Kritériumai, s így a tartalma is, változtak, és nyilván folyton változni fognak. Nemigen mondok mást, mint amit Szűcs Jenő mondott: „Nemzet a történelemben”; talán csak annyi különbséggel, hogy még régibb dolgokról mondom, s még több nemzetről.

NEMZET / ETHNIKAI CSOPORT: A TÖRTÉNETI DEFINÍCIÓ GRAFIKUS VÁZLATA

Minden nemzeti meghatározás mellé történeti határokat kell kijelölnünk. Ismét Adyt idézem, mert ő találta meg a legjobb formulát a magyar identitás meghatározására: „(...) kit magyarrá tett értelem, parancs, sors, szándék, alkalom.” Amit Ady mond, majdhogynem tautológia. Magyar az, aki magyar. De éppen ebben van a formula értéke. A történész egyfelől örömmel nyugtázza, hogy ugyanez áll a babilóniakra is; másfelől észre kell vennie, hogy Ady számára a meghatározás két – implicit – tényezője magától értetődő: a saját kortársaira utalt, s azokra, akik hozzákapcsolódtak a magyar társadalomhoz. Az idő és a tér koordinátája az ő számára eleve adott volt. Hogy a magyar esetében ezeken mennyit tághatunk, most nem feladatom mérlegelni. Nyilvánvaló, hogy a végtelenségig egyik sem tágható. Mezopotámiából véve a példát: a sumer esetében nem ugorhatunk át csak úgy egy-két évezredet, s nem mondhatjuk, hogy Uruk sumer város még az i. e. 1. évezred közepén is. Az volt Gilgames korában, de egy idő után már nem. Valamikor megszűnt sumer lenni, anélkül, hogy a lakossága – anthropológiai értelemben – kicserélődött volna. Valahol meg kell állnunk, ha egy történeti egység továbbéléséről beszélünk, s meg kell állnunk akkor is, ha az előzményeket keressük.

Sumer vagy magyar helyett persze mondhatunk bármely más nációt. A kérdésnek, azonos-e, mind az idő, mind a tér dimenziójában érvénye van.¹⁶ Vajon tibeti-e az a német fiú, aki többedmagával, lila vászonkontosban, kopaszra borotválva és mezítláb naphosszat a *Hari Krishna* monoton dallamát éneklő Münchenben a Marienplatzon vagy Berlinben a Gedächtniskirche előtt, rokonszenvező közönség számára, mely közönség azonban egy idő után továbbmegy. Indiaiak voltak-e vajon az 1980-as évek első felében Oregonban a rajneshi szekta bennszülött amerikai hívei? Indiai nevükkel, természetesen. Ezekben az akciókban sem hiányzik, gondolom, a parancs, sors, szándék, alkalom. Az esetek, mégis, közelebb állnak az *imitatio* példáihoz, ahogyan, mondjuk, az 1848-as forradalom szereplői, nem pusztán játékosan, megeleveníteni és megtestesíteni vették a francia forradalom egész proszopográfiai lexikonát.

A nemzet, de akár csupán a „nép” vagy ethnikum is történeti kategória, amelyet az idő és a tér koordinátái között kell kezelnünk. Egyetlen adott nemzet sem örökkévaló, nem lehet az.

A nemzeti látószög a történelemben nem azt mutatja,

ami a régiek világa volt: pontosan azt, és csak azt, amit mi szeretnénk, amit mi akarunk.

Még egyszer, kicsit világosabban, az ethnikumok történetiségéről. Az ethnikai csoportoknak és a nemzeteknek is van kezdete és van vége. Az egyik jóformán a szemünk előtt formálódik ki, esetleg akár diszparát elemekből; a másik meg éppen megszűnőben van, például azért, mert a nagyobb egységből kiválnak és elkülönülnek bizonyos részei.¹⁷ Csak azért nem említek példákat, mert nem akarok belebonyolódni azokba a vitákba, amelyeket a pusztá megnevezés felidézne vagy kiváltana. Valahogy így kellett lennie a régiségben is. Gondoljunk a szláv vagy a germán világ differenciálódására. Nem a magyarok „kijövetel”-éről kell beszelnünk, mint Kézai mondta volt, Szkítiából, hanem ethnogenezisről.

A nemzet, szociológiai értelemben, makroszociális csoport. Önmeghatározása s ehhez kötődő öntudata alapján véve szituatív. A hagyomány csak az egyik elem lehet benne; csak minta. A konkrét megfogalmazás mindig válasz, kívülről föltett kérdésre. Az ethnikai csoporttudat s a nemzeti tudat is a közös származást tekinti mintának. Ezzel az egybetartozás, a csoportképződés nem családi jellegű tényezőt is átfogalmazza a családszerveződés mintájára. A történésznek a nemzeti identitás hagyományos eszméje mögött az eredeti jelenségeket kell megkeresnie, azokat, amelyeket a csoport a családi minta szerint átfogalmazott.

VI

Az egyén identitása több és többféle tényezőhöz kötődik. Ezek egy része eldől már a születéskor; ilyen például a bőrszín és más genetikusan adottságok vagy testi jegyek; ilyen a nem. Másokat a szocializáció során sajátít el (nyelv, hagyományok stb.). Megint másokat maga választ (világkép, személyes értékrendszer, politikai meggyőződés, foglalkozás stb.). Vannak domináns tényezők is, de a személyes identitás, az, hogy milyen nagyobb társadalmi csoporttal vállal az illető szolidaritást, mégis rendszerint nem egyetlen, és nem is kevés-egynéhány tényezőhöz kötődik, hanem e tényezők valóságos hálójához. Ebben a hálózatban egy-egy szál, például a nem vagy az életkor, foglalkozás, a vallás és kultúra, az életforma és a filozófiai vagy politikai nézetek, a személyes érdeklődés, hajlam, életvitel is. Hierarchiájukat semmiképpen sem lehet abszolútnak tekinteni. Van, akinél a domináns tényező a bőrszín vagy pártállás, vallás vagy szexuális beállítottság. Gondoljunk az angliai puritán mozgalmakra, akik az első telepeiket létrehozták az amerikai gyarmaton; gondoljunk a radikális fekete mozgalmakra vagy a homoszexuális csoportszervezetekre az Egyesült Államokban. Másoknál az identitást a fent említett hálózat határozza meg: több tényező együtt. Hozzászámítva az életrajzi, családi, személyes kapcsolatokat is: hogy minden embernek egyidejűleg több szolidaritási csoporthoz is van kötődése: több – és számára a legtöbb esetben egyformán fontos – identitása van.

Ahogy a személy, ugyanúgy a makroszociális csoport is csak egy hálózatban határozható meg. Ez a hálózat ugyancsak több szálból szövődik. Az egyik közülük rendszerint a területiség: a *territorium*hoz kapcsolódó társadalmi szervezet. Megjegyzem, a territorialitás esetenként ekviválenciában van vagy átváltozhat genealógiai kapcsolatra (valamely terület lakossága mint territoriális-populációs egység, illetve törzsi kapcsolatok). Az egybetartozás ebben az esetben a *gens* mintája szerint szerveződik, s nem valódi

vérségi kapcsolatot jelent, hanem „csak” szolidaritást, amelynél a rokonság fikciója csupán a hagyományos formát adja. A csoportidentitást meghatározó hálózat egyéb szálai (nyelv, vallás és a szimbolikus tudat szférájának számos más alrendszere stb.) jól ismertek, és nem kell külön beszélnem róluk. De azt tudni kell, hogy a makroszociális csoport identitását mindig számos tényező együtt tartja fenn, még akkor is, ha megfogalmazni esetleg csak a „rokonság”-ot szokták. A közös történelemről, illetve közös eredettörténetről alább még fogok beszélni.

A nemzeti hagyományokban és az ezekre épülő tudományos kutatásban a társadalom szerveződésének legmagasabb szintje a nemzet. A 19. században Európa nagy részén, de Európán kívül is sok helyütt nemzetállamok alakultak ki. Ezek a nemzetállamok vagy hosszú függetlenségi törekvéseket teljesítettek be, vagy legalábbis megvalósították a gazdaság és társadalom modernizációjához szükséges területi integrációt. Az egységnek a nemzetállamokban nemcsak politikai és társadalmi dimenziója volt: a nemzet úgyszólván etikai kvalitásnak tűnt fel. A közvélemény és a hagyományokhoz kötődő tudományok nagy erővel teremtették meg a jelen múltját. A történelmet is felöltöztették nemzeti viseletbe.¹⁸ Így módon a nemzet, mint valami élő test, lényegében változatlanul látszik a történelemben. Mint ha teremtett vagy született volna: közös eredetű társadalmi csoport.¹⁹ S a jelenben (vagy a jövőben) is az eleven test sorsa, a halál fenyegeti. Féltetni kell, nemcsak az ellenségtől: a kihalástól is. A legnagyobb veszedelem a nemzet-halál. A közös múlt, s kivált a közös eredet értéke különleges jelentőségre emelte a nemzeti őstörténetet, s részben az őshazaképeket.

A nemzetállamok és a nemzeti történelmek rendre a 18–19. századi modernizáció során jöttek létre. A fejleménynek nyomában járt a nemzetiségek és nemzeti kisebbségek problémája. A nemzeti kisebbségi jog az első világháború után különösen nagy erővel kezdte foglalkoztatni a politika, a nemzetközi és külön-külön minden nemzeti politika döntéshozó fórumait.²⁰ A nemzeti szemlélet számára a kisebbségek a nemzettest – az *állam*nemzet – szerves részei. Ennek a felfogásnak egy realista, a valóságos viszonyokkal inkább számot vető változata a *kultúr*nemzet elmélet, amely szerint a nemzetet valójában a közös kultúra jelenti. De a kultúr-nemzet fogalom legjobb esetben is csak *ad hoc* magyarázat, a német nyelvű országokra és – részben – a Trianon utáni Közép-Európára; mondjuk, angol vonatkozásban már egyáltalán nem működik. A nemzet fogalma, ezen nem változtathat semmi racionalizálás, a törzs fogalmából nőtt ki.

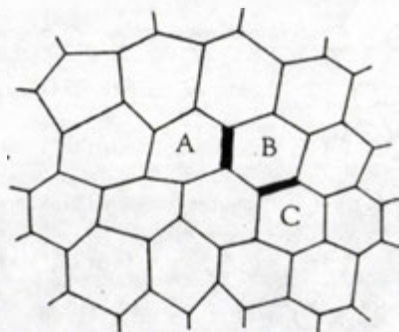
A ma leginkább elterjedt nemzet-meghatározások legtöbbször mindenféle kritériumokat választ ki, összeállítja az ismertető jegyek különféle katalógusait (*list of traits*), és az identitás kritériumaihoz viszonyítva próbálja eldönteni, hová – melyik nemzethez – tartozik egy adott társadalmi csoport, vagy akár személy.²¹ Az identitáskritériumoknak és -szimbólumoknak valódi szerepük és jelentőségük van. De nem önmagukban léteznek, elkülöníthető módon, és nem is időtlenül, a kezdetektől az örökkévalóságig: emberi és csoportos viszonyok adnak értelmet nekik, s részben alakítják ki és tartják fenn őket.

Az identitás csak szociológiai kontextusban releváns fogalom. Ha a szociológiai megközelítést választjuk, eljuthatunk a nemzeti vagy ethnikai identitásnak is egy interakcionális meghatározásához. Erről csak röviden. Az ethnikai csoportokat, mint a nagyobb társadalmi alakulatokat álta-

lában, nem valódi származás (a „vér”), hanem a vállalat szervezi: az, hogy tagjai a csoporthoz sorolják magukat, és a kívülállók is oda tartozónak tekintik őket (besorolás vagy *ascription*), illetve, hogy részt vesznek a csoport életében és tevékenységében (*interaction*), ide értve a csoport többi tagjával való szolidaritást is. Minden más eleme a besorolásnak másodlagos ehhez a kettőhöz képest. A közös eredet nem más, mint metaforikus fikció. Valódi közös eredete csak a szó genetikai értelmében vett *degenerált* társadalmi csoportoknak, rendszerint kis létszámú és elszigetelt minitársadalmaknak van. Szociológiai értelemben az identitás a társadalomban való lét egyik tényezője, szolidaritás egy nagyobb csoporttal vagy ennek tagjaival, túl a közvetlen családi kapcsolatok körén, tehát személy szerint „ismeretlen” személyekkel is, pusztán azon az alapon, hogy ők is ugyanahhoz a szolidaritási csoporthoz tartozónak tekintik magukat, s ennek a szemléleti ténynek az alapján hajlandók közös akciókra. A szolidaritásra apellálni mintegy a szimbólumokra – ezek valamelyikére – hivatkozva lehet. A kapcsolatban vagy érintkezésben a szimbólumok alakítják ki a kölcsönös bizalom minimumát. Valódi közösséget nem teremtenek, legfeljebb ennek a lehetőségét. A közösséget voltaképpen a szolidaritásra alapozott interakciók sorozata hozza létre és tartja fenn.

A nagyobb társadalmi csoportok szolidaritása és identitása, mint mondtam, az adott pillanatban több különféle tényezőhöz kötődik. Nem minden és mindig egyformán fontos közülük; és azt, hogy mi a fontos, a körülmények határozzák meg. A csoport egészének fennmaradása érdekében vállalni lehet a részleges diszkontinuitást. Az identitás egyik vagy másik elemét a kohézió nagyobb mértékű veszélyeztetése nélkül föl lehet adni, ideiglenesen, de akár végleg is. Nem mérlegelésről van szó többnyire, hanem spontán folyamatokról, amelyeket az interakció-modell határoz meg. Senki sem érzi úgy, hogy más lett, akár ő, akár a csoport; éppen ellenkezőleg. Megmaradtak: mert megmaradt a csoport tagjainak, az új tagoknak is a szolidaritása egymás iránt. Paradox módon, a csoport identitását éppen a részleges diszkontinuitás, az identitás egyik vagy másik elemének feladása szokta fenntartani.

HOGYAN VÁLTOZIK AZ IDENTITÁS?

A → B → C

Számos történelmi példáját ismerjük annak, hogyan működik ez az automatizmus. Vannak csoportok, amelyek a területet adták fel: tömeges migrációra kényszerültek, olykor

vállalkoztak, hogy fennmaradhassanak. Vannak, amelyek a nyelvükről mondtak le. Jobbára az egész tömböket érintő nyelvcsere mechanizmusa magyarázza az indo-európai nyelvek elterjedését Euráziában,²² a sémi nyelvekét Elő-Ázsiában; nem pedig népvándorlások, hódítások, rátelepülések, beolvasztások; egyszóval: nem népmozgalmak és még kevésbé a népszaporulat. A kultúra idomulása, mondhatni, természetes jelenség. Azok a csoportok, akikre utalok, vándorlásaik vagy a nyelvcsere vagy a területcsere során is „ugyanazok” maradtak, ugyanaz a nép: egyelőre. A kontinuitás megőrzése ugyanis, paradox módon, diszkontinuitáshoz vezet: egy idő után már egészen más a szociológiai hálózat, amelybe az adott csoport beletartozik. Vagy, ami nem egészen ugyanaz: diszkontinuitások sorozatában valósul meg; erre a legjobb példa a zsidó diaszpóra, amelyben a testi (fizikai antropológiai), nyelvi, kulturális beilleszkedés, sőt, néha és néhol egyenesen asszimiláció mellett is szinte mindenütt meg tudott maradni a zsidó identitás.²³

Másfelől, a nagy történelmi változások, kivált a heterogén etnikai vagy szociális csoportokat mozgató migrációk új nemzeteket teremthetnek anélkül, hogy ezeknek a nemzeteknek bármi közvetlen előzményük volna. A legszívesebben éppen a magyar történelemre hivatkoznék, az ún. honfoglalásra. A magyar etnikum, amely a Kárpát-medencében alakult ki, évszázadok során, és alakul ma is: a magyarság nemcsak a honfoglalókból áll. De a hagyomány, hogy a kontinuitást a hét törzs korábbi története mentén kell számítani, rendíthetetlenül szilárd. Az én magyar őstörténetemhez még visszatérek majd. Most könnyebben emészthető eseteket szeretnék példaként. Az ókorból: a sumerek vagy az etruszkok. Az újabb történelemből: Amerika vagy Ausztrália.

Az Egyesült Államokban, és ugyanúgy Kanadában is, magától értetődően a *nation* része mindenki, aki amerikai, holott a közös eredet kritériuma nyilvánvalóan nem teljesül. Választhatok kisebb skálát is, akár olyant is, amelyen nem a politikai nemzetfogalom a mértékegység. Ismét Amerika, ahol az *ethnicity*, ha más erővonalak mentén is, de nem kevésbé jelentős, mint Európában. Az amerikai bevándorlók körében megfigyelhető a másodlagos etnikai identitás kifejlődése. Aki „otthon” nem sokat tördött az-za, hogy mi, itt lassan fölneveli magában a litván, norvég, magyar, kelet-európai zsidó stb. identitást. Erősebbet, vagy talán csak látványosabbat, mint az „otthon” élőké; olykor mosolyogni való túlzásokkal. Vagy akár választ magának egyet.²⁴ Az új nemzetek nem megszületnek, a semmi méhéből: kifejlődésükhöz disz-integráció – elszakadási – folyamatok teremtik meg a lehetőséget.

Nem, a nemzeteknek nem „sír”-juk van, amelyben elszülnek. Fennmarad valamennyi, legfeljebb a nevük lesz más, vagy a nyelvük, vagy a múltjuk. Vagy mások lesznek ez a nemzet: akik korábban „mások” voltak.

VII

Az interakcionális meghatározás lehetővé teszi, hogy az ókori Kelet etnikai történetére vonatkozó adatokat a maguk történetiségében értelmezzük. Ha az etnikai közösség végső soron szociális csoportnak minősül, az átváltódást az egyikből a másikba könnyen meg lehet érteni. Szociális csoport etnikai illetve etnikai csoport szociális csoporttá válása egyaránt jól ismert jelenségek. Az i. e. 2. évezredre Mezopotámiában az amurru népnév etnikáinak látszik, nyelvi emlékeket rendelhetünk hozzá, még – mint láttuk –

a csoporttudat elemi megnyilvánulási formái is hozzákapcsolódnak. De a szó egyszerűen annyit jelent, hogy 'nyugati'. És az ékírásos források valóban egy szociális csoport képét mutatják, meghatározott életvitel, ennek megfelelő területi igény, még szegregáció is. Ugyanígy vizsgálhatjuk a habiru problémát az i. e. 2. évezred közepén és második felében Elő-Ázsia nyugati területein, a *maryannu* közös elnevezéssel emlegetett személyeket az észak-mezopotámiai térségben az i. e. 2. évezred közepén,²¹ az arabokat, akiknél ez a ma egyöntetűen néprnévnek tekintett elnevezés eredetileg szociális kategória volt. Ez a magyarázat teszi, másfelől, világossá, miért kötődött, mondjuk, a mandeusok fennmaradása bizonyos, nagyon szűken meghatározott foglalkozásokhoz (mint a rézművesség). Ebben a kategóriában kell elhelyeznünk az újkori európai cigányságot is; vagy a leningrádi asszír (ajszori) polgárokat, akiknek történelmi neve már csak foglalkozásukat jelzi: cipőpucoló.

Ha az ethnikai csoport kategóriája átvált – átváltható – szociális csoportkategóriává és viszont, az identitásváltás és beilleszkedés képletét, legalább elvont formában, könnyen meghatározhatjuk. Ha csak két tényezőt veszünk figyelembe, a következő mátrixot állíthatjuk fel.

ETHNIKAI CSOPORTOK BEILLESZKEDÉSÉNEK MÁTRIXA

A saját hagyomány (vonz)ereje

A befogadó kultúra (vonz)ereje		KICSI	NAGY
	NAGY	asszimiláció	autonóm beilleszkedés
	KICSI	elszigetelődés a periférián	gyarmatosító magatartás

A valóság bonyolultabb, mint ez a mátrix, de nem mérőben más. Van biológiai alapja is a nemzetnek? Hogyne: minden nemzet élőlényekből áll, emberekből, akiknek testi jegyei öröklött és szerzett tulajdonságokat egyaránt hordoznak. A testi adottságoknak van bizonyos kihatása a társadalmi létre, a kultúrára is. Ebben a tárgykörben a részletekhez nem értek, s nem is kell itt részleteket tárgyalnom. A történész, s ezt a szakmában teljes felelősséggel mondhatom, ahol módja van a történet, a kultúra, a társadalmi szervezet stb. jelenségeit az adott populáció testi adottságaival összefüggésben vizsgálni, két dolgot biztosan tapasztal. Az egyik: a fizikai anthropológiai vonások tekintetében minden társadalom kevert. A másik: nincs semmifajta közvetlen megfelelés meghatározott biológiai sajátosságok és meghatározott történelmi jelenségek között. Ha a történelmi jelenségek közvetlenül kötődnének testi adottságokhoz, nem volna történelem, mert nem volna mérhető a változás. Az, amit mondtam, alig több, ha egyáltalán több, mint *common sense*. Ezért még hozzátésem, hogy a Közel-Keleten, ahol viszonylag sok régészeti csontlelet, és ami Iráqot illeti, Henry Field és munkatársai jóvoltából, viszonylag sok recens anthropológiai felvétel is a rendelkezésünkre áll, azok az igen jelentős változások, amelyeket a történelmi események, a kultúra, a nyelvhasználat stb. téren öt-hétezer év távlatában megfigyelhetünk, és amelyek feltétlenül indokolják, hogy, mondjuk, a sumerek és az arabok vonatkozásában gyökeresen más kultúrákról beszéljünk: a Közel-Keleten a populáció nem változott annyit,

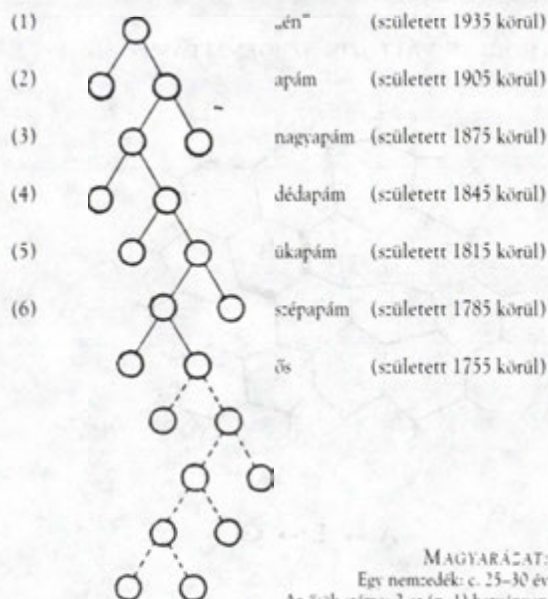
amennyit változtak a népek, nyelvek, nemzetek (vö. Eszter k. 1,22). Ezeknek a népeknek is voltak biológiai adottságai, de történelmi változásait nem tudjuk összefüggésbe hozni ezekkel az adottságokkal, nem tudjuk levezetni belőlük. A nemzet, következésképp, nem génkombináció. Fennmaradása nem attól függ, hány gyermek születik: a népszaporulatnak semmi köze hozzá.

VIII

Egy interakcionális nemzetfogalom szempontjából más minősítést kell hogy kapjon, mint kapott a nemzeti büszkeségben, a nemzettudatnak talán leglátványosabb eleme, az őstörténet. A szociológiai nemzet-meghatározás éppen a közös eredet, ha volt, értékét, s ha nem, jelentőségét támadja. Magában Mezopotámiában nemigen találunk a történelmi hagyományokban olyan elemeket, amelyeket mint őstörténelmi hagyományt értékelhetnénk. Lehetséges, hogy maga az őstörténelmi szemlélet is csak interakciók során fejlődik ki: mások csoporttudatához képest. Éppen ezért az őstörténelmi tudatot nem szabad egészen kezdetlegesnek minősítenünk: alkalmasint előfutára valamifajta naiv történelmi gondolkodásnak. Más kérdés a valóságos történelmi folyamatokhoz való kapcsolata. Világosan kell látnunk, hogy az őstörténet mindig az ethnikai-nemzeti azonosságtudat historizálódása²² csupán: a családmódel és a törzsi öntudat visszavetítése az időtlen múltba. Az őstörténet nem ténykérdés, nem igazság, amit föl lehet tárni, még ha netán vannak is tényszerű elemei, amelyek tudományos módszerekkel vizsgálhatók, hanem, s hadd mondjam nyersen: elhatározás dolga. Minden nemzet olyan őstörténetet választ vagy ír magának, amilyent akar.

Szemléltetésül én is a család analógiájához folyamodom. A szüleit általában ismeri az ember, rendszerint a nagyszüleit is, legalább némelyiküket. Még hátrább, visszafelé az időben, már minden egyre bizonytalanabb.

EGY CSALÁDFA MINTÁJA (EGY ÁGON)

MAGYARÁZAT:

Egy nemzedék: c. 25-30 év.

Az ősök száma: 2 az (n-1) harványon,

ahol n egyenlő a nemzedékek számával.

Az én szépapám szül.: c. 1800/1810 (a pontos dátumot, persze, nem tudom).

Szépapám és -anyám száma: 32, mínusz azok a személyek, akik esetleg több ágon is szerepelnek.

Dédszüleinek – összesen 8 volt – legtöbbünk már a nevét is alig tudja. Az ükapjáról még csak nem is hallott; 16 ükszüleje pedig teljesen belesimul a múlt homályába. Ebben a homályban csak a saját vezetékneve: rendszerint a családnév, apai ágon, vág egy kis fényfolyosót. Az ötödik nemzedék távolából a leszármazás összesen 16 lehetséges ága biztosan redukálódik erre az egyetlen egyre. Hogy melyikre: hagyomány vagy elhatározás kérdése. Nálunk többnyire, mint jeleztem, az apai családnév dönt. Más kultúrákban más a hagyományos minta. A végeredmény egy és ugyanaz.

IX: („...Keresvén zsidókkal atyafiságunk”)

Nem más a népek őstörténete sem. Ami ma hagyománynak látszik, az korábban volt elhatározás; és amit ma elhatározunk, később hagyománnyá lehet. Gondoljunk a hun–magyar rokonságra, mely tudományos felfedezésként került Kézai krónikájába. Gondoljunk arra, hogy krónikáinkban a magyar őstörténet a bibliai Nimród alakjához kapcsolódik: a középkori tudomány közfelfogása csapódik le ebben a tételben, mint ahogy az antik hagyományok öltének testet más népeknél a trójai genealógiákban is.

Minden nemzet írhat őstörténetet magának, olyant, amilyent akar, mitológiai eszközökkel vagy tudományosan. Nincs okunk arra, hogy másokat megmosolyogjunk: mi is ezt tesszük, akadémiai vagy egyetemi programokban is.

Két példára hivatkozom, egy történetire és egy csupán retorikusra.

Az ókori Izrael, ismerjük a bibliai hagyományt, Mezopotámiából eredettette magát: a nagycsalád, amelyhez a már felnőtt Ábrahám és testvére, feleségeikkel együtt, tartoztak, a „káldeus Ur” (*Ur kaszdím*) városból ment el (Gen. 11,27 skk.), hogy másutt telepedjenek meg, s hogy Ábrahám majd belépjen Jahve szövetségébe. Az izraeli törzsek és a kisebb-nagyobb társadalmi csoportok emlékezetében valójában több eredethagyomány élt, ezen hagyományoknak egyike nyilván Babilóniához kapcsolódott, de mások Észak-Mezopotámiához, Szíriához, a dél-arábiai sivatagi térségekhez, Transz-Jordániához stb. Volt a nemzetközi horizonton is tájékozott tudósoknak is jelöltje: Egyiptom. Ezekből a törmelék emlékekből, hagyományokból, tanításokból alakult ki, bonyolult egyetemes árán, hogy valami módon mindegyiküket bekapcsolhassák a közös múltba, a patriarchák lineáris története: a hosszú vándorlások ide és oda az illető területek között.

A közelmúltban sok épületes vita folyt nálunk a régészeten és történettudományban arról, hogy őstörténetünknek egy ága volt-e, vagy pedig több, egy „honfoglalás”-e, vagy több stb. Én egy további javaslatot teszek, hogy szemléltessem, az őstörténet választás és elhatározás kérdése: a lehetőségek közül mi választunk.

Induljunk ki a magyar Szentkorona országainak népeségi viszonyaiból a dualizmus korában. Nem kétséges, hogy egészen más őstörténetet is választhatunk, mint Kézai, aki a középkori Nyugat-Európa történettudománya alapján dolgozott. A honfoglalás utolsó nagyobb hulláma a 18/19. század fordulójára körüli évtizedekre esett. Előtte a Habsburg birodalom és Oroszország határvidékének térségében éltünk, még korábban Észak-Afrikában, Hispániában, Babilóniában. Többször cseréltük fel a nyelvet, amelyen beszélünk, bár eredeti nyelvünk sem ment feledésbe. Őshazánkból a római császári legiók végső győzelme után kényszerültünk kijönni, az i. sz. 1–2. században.

A történeti vonalat én találom ki, de az eszme nem az enyém. Lásd Adyt, megint Adyt, magyar sors dolgában igazán illetékest:

(...) egy régi, bánatos erdélyi
Prédikátor írásba róta
Keresvén zsidókkal atyafiságunk.
(A SZÉTSZÖRÖDÉS ELŐTT)

Ady talán Farkas András krónikás énekére gondolt,²⁷ illetve a 16. században kibontakozó zsidó és magyar párhuzamos históriás énekirodalomra. De a 16. században, tudjuk, egyébként is voltak hívei a héber–magyar nyelvrokonságnak.

Mindenesetre, a legutóbbi századfordulón talán élt annyi zsidó magyar is az országban, mint ahányan a párdackacagányos volgai lovasok²⁸ lehettek.

Választhatnánk, mai magyarok, a zsidó–magyar őstörténetet is. De hasonló lehetőség, más szálak mentén, törökös, szlávos stb. őstörténetünk: mindegyiknek volna igazságmagja, s akadtak hívei is, tudósok és komolytalanok egyaránt. Nem arra buzdítok, hogy írjunk új őstörténetet. Éppen ellenkezőleg: arra, hogy tudjuk, őstörténetünk nem „volt”, hanem „készül”: mi magunk csináljuk, választásunkkal, preferenciáinkkal. Hogy tudjuk, több őstörténetünk van.

Változnak az időkben a tudományok is. A 18. században a theologia keretében tudománynak számított az *angelológia*, az angyaltan. Értekezést lehetett írni az angyalok neméről, táplálkozásáról stb. Az őstörténet, ha eszközeit nézve tudomány is, csak a törzsi hagyomány átfoglalozása marad. Mai történeti ismereteink alapján őstörténetről nem, csak magyar ethnogenezisről beszélhetünk, a két elnevezés különbségeinek minden következményével.

Hadd térjek vissza a bevezetésül idézett ékírástól szöveg-re. Sumer volt a nippuri kertészasszony? Enlil istent hívom tanúnak: nem. Sumer neve volt; beszélt a nyelvet, jól-rosszul, ha akadt még valaki, aki érti; ragaszkodott az ősi hagyományokhoz, vallásához, például. De nyelvére akkád szó jött, nyomban, amint nem értették, amit sumerül mondtak. Abban is biztos vagyok, hogy az egyik nagyanyja, a férje vagy a veje, menyje nem nippuri lehetett, nem sumer fajta. Mi volt hát Nin-lugal-abzu (sumer név) a nippuri Ana-Ea-takla (akkád név) utcából? Ő maga biztosan azt mondta volna, hogy „nippuri”. Mi, történeti tudásunkkal, azt kell hogy mondjuk: babilóniai. A város neve, a király-ság neve.

X: Nem „nemzeti” – politikai nemzetet

Legvégül, visszatérve az operacionista nemzetfelfogáshoz. Szép, erős, hatásos a jelszó, egy időben még hatékony is volt, hogy *Nyelvében él a nemzet*. Mégis, azt kell mondanom, nem így van, a nemzet nem nyelvében él: a nyelvi nemzet, bármilyen nagy is a szerepe a 18. századtól kezdve, csak történeti esetlegesség. Ami a politikai közösséget teszi, az leginkább úgy írható le, még ha ez a formula nem vetekszik is az imént idézett veretes szavakkal: úgy írható le, hogy közös feladat, vagy hogy egy még inkább deskriptív formulát válasszak: együttműködés (*interakció*) a problémamegoldásban. Nem nekem, s nem itt kell megfogalmaznom, mi lehet a közös feladat. Deskriptív formulám azért jelzi, hogy nem „egy” feladatra, „a” feladatra gondolok, nem gondolnám, hogy ilyen volna, hanem inkább

csak úgy hétköznapiasan a közös problémamegoldás szüntelen folyamatára; az együttélés fenntartására, s az ehhez szükséges szabályozott keretekre: a politikai nemzetre.

Az ethnikai csoportok története azt mutatja, hogy egyet biztosan nem érdemes feladattá tenni, de nem is lehet: a nemzeti lét változatlan megőrzését. Ez nem lehet cél; és nem volna más, mint csökkent izoláció. A történelem számára a referenciarendszer nagyobb és más, mint az egyes népek, nyelvek, nemzetek. Nagy történelmi földrengésekben nem a „nemzetek”: leginkább még a népesség, a populáció szokott megmaradni. S majd nemzetekké alakul megint, fenntartva, amire szüksége van a hagyományából. Az emberiségnek, s ez közös vonása minden természeti létezőnek, a nagy tartaléka a sokféleség. Az emberi kultúra voltaképpen adaptációs mechanizmus. Változásában a természeti feltételekhez való alkalmazkodás és e feltételek alakítása két ellentétes irányú folyamatot tartanak egyidejűleg és szüntelenül működésben; ezek: *homogeneizálódás*, egyformára alakulás, és *divergálódás*, különbségek kialakulása. Az emberi sokféleség folyamatosan eltűnik: bizonyos újítások elterjedése mindenkit egyformává tesz, éljen bárhol. De megteremtődik újra meg újra, mert szükség van rá, mert ez adja meg a lehetőséget az adaptációra. A sokféleségnek része az ethnikai és kulturális sokféleség, a kisebb egységek, nemzetek, csoportok különbsége. Az egyöntetű emberiség közös vonása, hogy csoportjai mindig különböznek egymástól.

Emléksünk Szücs Jenő példáira: az ethnikai kisebbség fennmaradását elősegítő körülmények egyike, a nálunk megtelepülő mohamedánok és a peremvidékre, vagy még azon is túlrá kirajzó magyarok esetében egyaránt, a viszonylagos izoláció. Ezt az izolációt mai viszonyok között úgy hívjuk, hogy *autonómia*. Közösségi és politikai, vallási és gazdasági, nyelvi és szokásbeli; az életvitel és értékrendszerek autonómiája. Éppen az ellenkezője annak, amit a nemzeti programok akarnak: az egységes és egyforma nemzetnek. Az autonómia tulajdonra támaszkodik, ez elengedhetetlen előfeltétele, és jog védi. Az autonóm közösség maga választja meg identitásának szimbólumait.

A régiók is csak ezt akarták: boldogulni, megmaradni.

J E G Y Z E T E K

1. Kiadta A. Cavigneaux, *Baghdader Mitteilungen* 10 (1979), 111–117. Értelmezéséhez lásd még E. Reiner, *Proceedings of the American Philosophical Society* 130, I (1986), 1–6.

2. A jelen tanulmány egy korábbi változatát az 1988. évi közgyűlési előadásként olvastam fel a Körösi Csoma Társaságban, a M. Tud. Akadémián, 1988. április 26-án, azzal a címmel, ami itt a tanulmány alcíme lett. De nem ez volt az első alkalom, hogy a tárgynak nekiveselkedtem. Még 1981 augusztusában az amerikai magyarok egyik jelentős egyesülete, az Itt-Ott Magyar Baráti Közösség kért meg, hogy Portlandból (Oregon) hazafelé jövet tartsak az évi táborozásukon (Lake Hope, Ohio) előadást. „Nemzeti identitás az ó-történelemben: A sumer eset” – ezt a címet választottam. Sikerült vitát kavarnom, de sok jó barátot is szereztem, ezek a barátságok máig tartanak. Utóbb, a Müncheni Egyetem meghívására, gondolataimnak szorosabban szakmai – ókori keleti történelmi – elemeit „Wie lange lebt eine Nation?” címmel tartott előadásomban fej-

tettem ki (1987. február 20). Innen a jelen cikk főcíme. Az 1987/88. tanév I. félévében ebből a tárgykörből tartottam egyetemi előadásomat is, „Nyelvek, népek, nemzetek” címmel. A szöveg, amit itt közlök, lényegében a Körösi Csoma Társaságban tartott előadás. Ennek tételein és hangnemén most, 1991-ben, nem akartam változtatni, éppen azért nem, mert a légkör, amelyben a szöveget állásfoglalásnak szántam, időközben megváltozott Magyarországon; de a fogalmazást itt-ott azért kibővítettem, és a kézirat végleges változatát már csak Providence-ben (Rhode Island, USA) dolgoztam ki, 1991 áprilisában. Úgy gondolom azonban, hogy a változás, amelyre az imént utaltam, ha hozott fordulatot a nemzeti identitás körüli vitákban: csupán visszatérést régi eszményekhez, s ezért a kételkedő vagy bíráló hang ma szinte aktuálisabb, mint annak idején volt. A nyájas olvasó, remélni merem, a jelen tanulmány lapozgatásakor vissza fog emlékezni *Sumer és magyar?* című vitairatomra (1975), és talán kézbe veszi majd „A babilóni fogság” című, ugyancsak mostanában megjelenendő tanulmányomat is. – A tanulmány jegyzetapparátusán a folyóiratközlés jellege miatt bizonyos rövidítéseket és átalakításokat hajtottam végre. A teljes szöveg *Bezárkózás a nemzeti hagyományba* c. tanulmánykötetemben fog megjelenni.

3. Szücs Jenő, „Két történelmi példa az ethnikai csoportok életképességéről”, *Magyarságkutatás. A Magyarságkutató Csoport évkönyve* (Budapest: Magyarságkutató csoport, 1987), 11–27.

4. Az újkori Közel-Kelet ún. ethnikai kisebbségeiről tudnivaló, hogy ebben a térségben az ethnikai különbségek gyakran mint vallási különbségek konstituálódtak.

5. A jeles irodalomtudós, Viktor Sklovszkij írja le egyik regényes önéletrajzi-emlékező munkájában (*Szentimentalnoje putesztyivje*, 1924; magyarul: *Érzelmes utazás* – A zoo, Budapest: Európa Könyvkiadó, 1966), hogy a Vörös Hadsereg lovas osztagai 1918-ban hogyan irtották az asszírokat az Urmia- (Rezáje-) tó térségében (az id. magyar kiadásban: p. 133 skk.), amely térségre akkoriban a szovjet hatalom aspirált. Hadd említsem, hogy Sklovszkij művében a történet számunkra érdekes részletét éppen egy volt vöröskatonára, akkoriban cipőpucoló ajszori férfi mondja el. Az asszír kérdés az 1920-as években élenként foglalkoztatta a nemzetközi politikai közvéleményt, bár a vádak tetemes része, nem jogtalanul, Iránt érte. Valamivel korábban (1915) a törökök (Kemal Atatürk új-török mozgalma) léptek föl ellenük, 1933-ban pedig Iráq; ezekben az esetekben a közvetlen ok a vallás volt (az ajszori „káldeus” vagy nestoriánus keresztények). Iráqban a pogromok igazolásként arra hivatkoztak, hogy a háború folyamán az ajszori az angolok mellett álltak. Megemlítendő még, hogy az asszír kereszténység patriarchájának székhelye ezen idő óta és ezen események folyamánaképpen Chicago, USA, ahol is százezernyi ajszori él; egyiküket, egy gyönyörű egyetemista leányt, annak idején Portlandban magam is tanítottam: arámi nyelvre, „anya”-nyelvére.

6. Ami a nomádokat illeti, akik az i. e. 3–2. évezred fordulóján jobbra „nyugatiak” voltak: beilleszkedésüknek költői emléke egy sumer eposz, a *Mardu isten házassága*, és az akkád *Gilgames-eposzban* (a sumer nevű Enkidu alakja).

7. A nemzet fogalmának szociológiai tárgyalását Marcel Mauss kezdeményezte; 1919/20-ban tartott előadásainak szövegét kéziratból kiadta Henri Lévy-Bruhl: „La nation”, *L'Année Sociologique*, III. sér. (1953/54), 5–68.

8. A magyarországi helyzet jellemzésére megengedek magamnak egy talán nyeglének ható megjegyzést. Ameri-

kában, ahol a liberális demokrácia nem korlátozza a társadalmi csoportok önszerveződését, néhány nagyvárosban, ilyen például San Francisco, népes és befolyásos homoszexuális (gay és lesbian) mozgalmak, illetve szervezetek tevékenykednek. Ha Magyarországon a nyílt homoszexuális szerveződés egyáltalán lehetséges volna, egy ilyen szervezetnek, mondom némi malíciával (de nem az érintettek iránt), nyilván mint nemzeti kisebbség kellene bejegyeztetnie magát: a nemzeti és nemzeti kisebbségi kategóriák érvénye erősebb, mint bármely más kisebbségi csoport legitimitása. Hasonló gondolatokat fogalmaz meg, mint utólag látom, Jonathan D. Sarna, egy jellegzetes amerikai szociális réteg (az ún. WASP = „White Anglo-Saxon Protestant”) (pseudo-)ethnizációsáról: „From Immigrants to Ethnicity”, *Ethnicity* 5 (1978), 370–378.

9. A klasszikus leírás a tárgyban: Melville J. Herskovits, *Acculturation. The Study of Culture Contact* (New York City: J. J. Augustin, 1938).

10. A *melting pot* fogalmáról, s egyszersmind a jelenségről és az ellene ható erőkről ld. Nathan Glazer & Daniel P. Moynihan, *Beyond the Melting Pot* (Cambridge, MA: MIT & Harvard U. Press, 1963).

11. Bár azt még nem hallottam, hogy Puskint az orosz világtól idegennek minősítették volna. Igaz, életrajzai, még a rövid tankönyvek is, nem mulasztják el megemlíteni, hogy egyik őse, Nagy Péter idején, néger volt.

12. Amerika – mondja egy, történetesen a modern zsidó társadalommal foglalkozó könyv, mindjárt a téma tárgyalásának a legelején –, Amerika „has provided opportunities for ethnic isolation, integration, acculturation and assimilation” (Calvin Goldscheider & Alan S. Zuckerman, *The Transformation of the Jews*, Chicago & London: U. of Chicago Press, 1984, p. 157). Az olvasztótégely, ne felejtjük el, csak az itt utolsóként említett „lehetőség”.

13. Az amerikai zsidóság hagyományörző életviteléről, az asszimilációról és modernizációról, az amerikai zsidó identitásról számomra áttekinthetetlenül gazdag irodalom van. Csak két munkát említek: jó példái annak, hogy az identitásról lehet beszélni ethnocentrizmus nélkül is; hogy a tudományos megközelítés titka éppen ez. Joseph B. Gittler, Ed., *Jewish Life in the United States: Perspectives from the Social Sciences* (New York: New York U. Press, 1981); Calvin Goldscheider & Alan S. Zuckerman, i. m. A másodikként említett könyv nem szorítkozik Amerikára (Kelet-Európához ld. p. 94 skk.).

14. M. Pallottino mondja az etruszkokról: „Das Unbefriedigende der Theorien über den Ursprung der Etrusker resultiert daraus, dass ein Problem der Herkunft gesehen wurde, wo in Wirklichkeit ein Problem des Werdens einer Nation vorlag.” Az etruszk eredet kérdésében a leszármazást szokták firtatni, ahelyett, hogy a kialakulást vizsgálnák. M. Pallottino, *Die Etrusker* (Frankfurt a. M., 1965), p. 64.

15. Az arab hódítás utáni időkben az arámiak voltak a „falusi” lakosság, az arabok a városiak. A két etnikai-nyelvi társadalom ellentéte mint szociális dichotómia jelentkezett. A mai Irákban arab: az elmaradt, vidéki, falusi vagy beduin, s a városi azt mondja magáról: iráqi. Mondanom sem kell, „ethnikailag” egyformán arabok.

16. Izgalmas történetírói kísérlet Fernand Braudel utolsó (befejezetlen) nagy munkája, a *L'identité de la France* (Paris: Arthaud / Flammarion, 1986–1987), angolul: *The Identity of France*, I (New York, etc.: Harper & Row, 1989), II (1991). Témám szempontjából figyelemre méltó

nem konvencionális elemek a könyvben, többek között, hogy az ország sokféleségének leírásával kezd; hogy az identitásnak nem statikus, hanem dinamikus fogalmával dolgozik, vagyis a kialakulásáról beszél; hogy az identitás megteremtésében a központi hatalomnak (királyság) és a hadseregnek tulajdonítja a legnagyobb jelentőséget; hogy a római kor vagy akár a gallok (kelták) őstörténete ugyanolyan módon kap szerepet a tárgyalásban (a II. kötetben), mint a paleolitikus leletek; hogy, egyszóval, Franciaország identitása Braudel számára nem születési adottság vagy testi állapot, hanem fejlemény. Megjegyzendő, hogy a nagy, klasszikus nemzetállamok (Franciaország, Anglia) nemzeti történelme az újabb történettudományi irodalomban kezd széttöredezni, egyre világosabban látszik a nemzeti egység mítoszjellege, s kitűnik, hogy a nemzetállam nem örökkévaló: csupán történeti képződmény. Olvasottságom és illetékességem nem elég ahhoz, hogy tüzetes szakirodalmi hivatkozásokkal szolgáljak. Csak egy-két hevesebben vitatott könyv címe, egy egész irányzat helyett: Eugene Weber, *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France* (Stanford, CA: Stanford U. Press, 1976); Tom Nairn, *The Break-Up of Britain: Crisis and Neo-Nationalism* (Atlantic Highlands, NJ: Humanities Press, 1977; 2., bőv. kiad. London: New Left Books & Verso, 1981); Hervé Le Bras & Emmanuel Todd, *L'invention de la France* (1981). A vitához ld. Peter Burke ismertetését: „French Historians and Their Cultural Identities”, in: Elisabeth Tonkin, et al., Eds., *History and Ethnicity* (ASA Monographs, 27) (London & New York: Routledge, 1989), 157–167.

17. Fredrik Barth, Ed., *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Cultural Difference* (Bergen & Oslo: Universitets Forlaget/London: George Allen & Unwin, 1969). A tanulmánygyűjtemény és a szerkesztő előszava megfogalmazza és jó nemzetközi etnológiai anyaggal bizonyítja, hogy az ún. etnikai határok egyfelől léteznek, de másfelől átjárhatók is, és változnak is. Ez annyit jelent, hogy ilyen vagy olyan határok, amelyek a csoportokat elválasztják, mindig vannak, újra meg újra kialakulnak, és könnyen etnikai jelleget vesznek fel. F. Barth adta az *ethnicity* máig érvényesnek tekintett meghatározását: „social organization of cultural difference” (i. h.); az *ethnic group* pedig „an ascriptive and exclusive group”, társadalmi csoport, mely határozottan különbséget tesz tagjai és a nem tagok között. A gondolatmenetem számára fontos, hogy a meghatározás nem foglal állást a különbségtétel kritériumai és módja tekintetében. A történetírás csak egy ilyen minimalista és deskriptív fogalommal tud dolgozni.

18. Ehhez ld. Szűcs Jenő példás, és történetiszemléleti hozama miatt is kiemelkedő jelentőségű tanulmányát: „A nemzet historikuma és a történetiszemlélet nemzeti látószöve.” (Hozzászólás egy vitához) (*Értekezések a történeti tudományok köréből*, 51) (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970); és új lenyomatban, in: *Nemzet és történelem*, 11–188.

19. Gyönyörű elemzésben mutatja ki Roger Just, hogy a 19. századi görög szabadságharc győzelme után a hellén nemzet fogalma hogyan ethnizálta, akár minden valós alap nélkül, a mindenkor görög állam fennhatósága alá tartozó populációt: „Triumph of the Ethnos”, in: Elisabeth Tonkin, et al., Eds., *History and Ethnicity* (1989), 71–88.

20. Magyarországon a közvélemény és a társadalomtudományok némely irányzata is, mintha kígyó bűvölte volna, Trianonra mered, és a varázsigét keresi. De nem olvastam még – talán az én hibám, talán nem – összehasonlító tanulmányt, amely a közép- és kelet-európai békekötést, a

Habsburg birodalom felosztását, egybevetette volna az Oszmán-török birodalom felosztásával. Nem a görög-török háborúra gondolok, hanem az ún. Közel- vagy Közép-Keletre, az arab államokra. A nemzeti törekvések visszája illetve *karikatúrája*, amit látunk: a nemzetállam koncepciója nélkül egyik megoldás sem merült volna fel.

21. Ez volt a korábbi nemzetpolitológiai módszere; a szubjektivitást mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy önmagát minden nemzet nagyjából ugyanazokkal a „pozitív / jó jegyekkel határozza meg. Az 1930-as évek nemzetkaraktológiai vagy nemzetpolitológiai vitáiról Magyarországon jó képet ad Lackó Miklós tanulmánya: „Bujdosó vagy szabadságszerető realista? Írások és viták a nemzeti jellemről”, in: *Uő, Korszellem és tudomány 1910–1945* (Budapest: Gondolat, 1988), 143–219. De ld. még Szabó Miklós, „Magyar nemzettudat-problémák a huszadik század második felében” (= *Medvetánc*, 1984/4–1985/1), in: *Uő, Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986. Válogatott tanulmányok* (Budapest: Atlantis Program, 1989), 225–251. Arra a kérdésre, hogy *Mi a magyar?* (vagy a *sumer*, vagy az *amerikai* stb.), a kritériumok jegyzéke vagy katalógusa alapján egyszerűen nem érdemes felelni.

22. Edmund Leach, élete utolsó cikkeinek egyikében a nála megszokott élelművészet, tudás és – nem utolsósorban – *wit* és *sarcasm* alkalmazásával még a szaktudományban leginkább biztosnak tartott árja népvándorlást, India indo-európaizálódásának egész migrációs magyarázatát is kerek perec elutasítja és egyszerű mítosznak tekinti, minden történetiséget megtagadva tőle: „Aryan Invasions over Four Millennia”, in: Emiko Ohnuki-Tierney, Ed., *Culture through Time: Anthropological Approaches* (Stanford, CA: Stanford U. Press, 1990), 227–245.

23. A zsidó identitás, a diaszpóra közegben, nem egyszerűen más, hanem másfajta más, mint a többi heterogén szociális csoporté. A „másfajta más”-ság éppen abból adódik, hogy a zsidó társadalmi identitás sokrétű hálózatait önmagában egyetlen elemének megváltozása sem bontja meg: sokféleképpen lehet zsidónak lenni, s az önmeghatározások mellé föl kell venni a mások adta minősítést is. Az ide tartozó kérdésekről bővebben is írtam „A babilóni fogás” címmel.

24. Csak 1991 tavaszán ismertem meg, közvetve Kántor Péter barátom jóvoltából, Delmore Schwartz egy – ironikusága mellett is – megrendítő versét, egy amerikai kislányról, aki az iskolában csupa magyar gyerek között van, s ő is

vágyini kezd arra, hogy magyar legyen: „The Would-Be Hungarian”, a *Summer Knowledge: Selected Poems 1938–1958* című kötetben (New York: New Directions Books, 1967).

25. Indo-iráni etnikai csoport? – Foglalkozási csoport? (Harciszekér-harcosok.) – Társadalmi réteg? (A szociális hierarchia magasabb pozícióiban.) Úgy gondolom, az effajta vagy-vagy kérdések sohasem válaszolhatók meg. A jelenség lényege éppen a csoportidentitás átválthatósága és átváltozásai. Ezt igazolni azonban nem a roppant töredékes és véletlenszerű ókori keleti anyagon kell. Az ókori Kelet történetírása rá van utalva az etnológia tapasztalataira és elméleteire.

26. Vagy: propagandisztikus historizálása. Ez utóbbira jó példa, ókori keleti történeti vonatkozásai miatt, Kemal Atatürk Törökországa. Kemal, hogy a nemzet öntudatát erősítse, tudósaival, köztük kiváló régészekkel, kidolgoztatta a hettita-török kontinuitás, sőt azonosság elméletét. Törökországában politikai divat lett a hettitákból. A régészet szokatlanul erős állami támogatást kapott: de az állami ideológia szolgálatába kellett állnia. A korszak emlékműve Kemal ankarai mauzóleuma, az oda vezető út mentén hettita minták nyomán faragott kőröslánokkal. Utánzás, *imitatio*, nemzeti propaganda. Ártatlanabb, de morfológiájában hasonlít az árja mítoszhoz; és csak örülnünk lehet, hogy az 1930-as években Magyarországon a politikai hivatalosságot nem érdekelte a *sumer-magyar* rokonság.

27. Farkas András, *A zsidó és magyar nemzetről* (1538). Hasonló eszmékhez ld. még Batizi András, *Meglőtt és megleendő dolgoknak (...) históriája* (1544); Décsi András, *Világ kezdetitől történt dolgokról* (1548) stb. Ady utalásának értelmezéséhez ld. Földessy Gyula, *Ady minden titkai* (Budapest: Magvető, 1962), 256.

28. Bocsanatot kérek attól, akinek ez a jegyzet főleg: Beöthy Zolt (A magyar irodalom kis-tükre, 1896) gyönyörű – bizonyára a Zalán futása korának frazeológiájától ihletett – jellemzését bátorkodtam igénybe venni; de még idéznem is kell belőle: „Az ősidők homályából egy lovas ember alakja bontakozik ki szemeink előtt, amint a Volga melléki pusztán nyugodtan áll és figyel. Hegyes kalpagjában, párdúc kacagányában, izmos dereka (? – sic!) mintha oda volna növe apró lovához. Sas-szemeivel végigtekint a végtelennek tetsző síkon, melynek minden részletét élesen megvilágítja a nap fényes korongja.” S a töb.

EGYÉB IRODALOM

ALBA, Richard D., *Ethnic Identity: The Transformation of White America* (New Haven, CT: Yale U. Press, 1990)

BARTH, Fredrik, „Introduction”, in: *Uő, Ed., Ethnic Groups and Boundaries* (1969), 9–38

CHALIAND, Gérard, Ed., *Minority Peoples in the Age of Nation-States* (London: Pluto Press) *Groupement pour les droits des minorités*, 1989. (Többek között az iszlám országról, Kínáról és a Szovjetunióról, tárgyi tekintetben pedig a kisebbségi törvényekről, a diaszpóra fogalmáról, a geno- és ethnocidiumról, az akkulturációról stb.)

COHEN, Richard, „Ethnicity: Problem and Focus in Anthropology”, *Annual Review of Anthropology* 7 (1978), 379–403

COLBURN, David R. & POZZETTA, George E. Eds.,

America and the New Ethnicity (Port Washington, NY: Kennikat Press, 1979)

FINLEY, Moses, „The Ancient Greeks and Their Nation”, *British Journal of Sociology* 5 (1954), 253–264, és in: *The Use and Abuse of History* (NY: Viking, 1972), 120–133

GLAZER, Nathan & MOYNIHAN, Daniel P. Eds., *Ethnicity: Theory and Experience* (Cambridge, MA & London: Harvard U. Press, 1975)

GLAZER, Nathan, *Ethnic Dilemmas 1964–1982* (Cambridge, MA & London: Harvard U. Press, 1983)

GOLD, Gerald L., Ed., *Minorities and Mother Country Imagery* (Institute of Social and Economic Research, Social and Economic Papers, 13) (St. John's: Memorial U. of Newfoundland, 1984)

HOBBSAWM, Eric & RANGER, Terence, Eds., *The Invention of Tradition* (Cambridge New York: Cambridge U. Press, 1983)

HOURLANI, Albert, „Race and Related Ideas in the Near East”, in: Andrew W. LIND, Ed., *Race Relations in World Perspective* (Honolulu, HA: U. of Hawaii Press, 1955), 116–144

ISAACS, Harold R., *Idols of the Tribe: Group Identity and Political Change* (Cambridge, MA & London: Harvard U. Press, 1975, új kiad.: 1989)

KARPAT, Kemal H., „The Ethnicity Problem in a Multi-Ethnic Anatolian Islamic State: Continuity and Recasting of Ethnic Identity in the Ottoman State”, in: Paul Brass, Ed., *Ethnic Groups and the State* (Totowa, NJ: Barnes & Noble Books, 1985), 95–114

KEYES, Charles F., Ed., *Ethnic Change* (Seattle & London: U. of Washington Press, 1981)

KILBRIDE, Philip K., et al., Eds., *Encounters with American Ethnic Cultures* (Tuscaloosa, AL & London: The U. of Alabama Press, 1990)

OBIDINSKI, Eugene, „Methodological Considerations in the Definition of Ethnicity”, *Ethnicity* 5 (1978), 213–228

RACE AND SCIENCE: THE RACE QUESTION IN MODERN SCIENCE (New York: Columbia University Press, 1961), különösen pp. 13–55: Juan COMAS, „Racial Myths”; pp. 107–180: Harry L. SHAPIRO, „The Jewish People: A Biological History”; pp. 219–259: Claude LÉVI-STRAUSS, „Race and History”; pp. 301–341: G. M. MO-

RAN, „The Significance of Racial Differences” (Mértékadó általános tájékoztatás)

REMINICK, Ronald A., *Theory of Ethnicity: An Anthropologist's Perspective* (Lanham, MD: U. Pr. of America, 1983)

ROLLINS, Joan H., Ed., *Hidden Minorities: The Persistence of Ethnicity in American Life* (Washington, DC: U. Press of America, 1981)

SZÜCS Jenő, „Gentilizmus. A barbár etnikai tudat kérdése”, in: *Uő, Nemzet és történelem. Tanulmányok* (Budapest: Gondolat, 1974), 327–357

TAMÁS Gáspár Miklós, *A nacionalizmus mint rejtjel és metafora. Pótlás a Mozgó Világ 1982/9. számához* (Budapest: Független Kiadó, 1982)

TAMÁS Gáspár Miklós, *A magyar kérdés* (Budapest: Független Kiadó, 1982)

TAMÁS Gáspár Miklós, *Idola tribus* (Magyar Füzetek könyvei, 12) (Paris, 1989)

WALBANK, F.W., „The Problem of Greek Nationality”, *Phoenix* 5 (1951), 41–60

WALBANK, F.W., „Nationality as a Factor in Roman History”, *Harvard Studies in Classical Philology* 76 (1972), 145–168

WALLMAN, S., „Identity Options”, in: C. Fried, Ed., *Minorities: Community and Identity* (Dahlem Workshop, Berlin, 1982) (Berlin, etc.: Springer-Verlag, 1983), 69–78

WATERS, Mary C., *Ethnic Options: Choosing Identities in America* (Berkeley, etc.: U. of California Press, 1990).

Nomádok

VILÉM FLUSSER

Könyvünk* alcíme: „A kilencvenes évek nomadológiája”. Ezzel azt a sejtésünket akarjuk kifejezni, hogy a helyhez kötöttség megszűnése felé tartunk, hogy otthonunkat elhagyva vándorútra fogunk kelni. Ezt a sejtésünket nézhetjük a történelem felől, s akkor hipotézisünket így lehet megfogalmazni: a kilencvenes évek feltehetőleg az újabb kőkorszak végét jelentik. Mert hisz ez az a kor, amelyet a helyhez kötöttség jellemez. Ez radikális megfogalmazás, s ezért alaposabban szemügyre kell venni.

Ha ezt tesszük, vizsgálódásaink legelőször is a konyhába vezetnek. A görög „oikosz”, mely az „ökonómia” szóban rejlik, körülbelül „háztartást” jelent, de főleg a konyha értendő rajta. Az emberek valóban akkor (s azért) telepedtek le, amikor (s mert) fő eledelként gabonaféléket kezdtek enni. Ahelyett, hogy miként ez ideig, főleg belsőségekkel táplálkoztak volna. Itt nem arról van szó, hogy mondjuk összevarodott az étlésük: a körülmények kényszerítették őket arra, hogy bőlénymáj helyett korpalevest egyenek. E körülményeket röviden így lehet felvázolni: sajnálatos módon egyre melegebb lett, a jég visszahúzódott a hegyekbe, s a füves pusztákon egyre több lett a fa. A tundra, melyen kerdők legelésztek, erdővé kezdett válni. Ez környezeti katasztrófa volt (melyet a mi zöldjeinknek jól az agyukba kelene vésnük), mert az erdő a mi halálos ellenségünk. A nagy kerdők (melyekből éltünk) nem tudnak legelni benne, a kisebbekre (őzekre és egyéb kecskefélékre) pedig nehéz vadászni. Tehát nem csupán arról van szó, hogy az ember bőlén-, ló- és mamutevőből kecske- és birkaevővé fokozódott le; egész életéről van szó. Úgy látszott, hogy a „homo sapiens” nevű fajnak ki kell pusztulnia. S akkor kiderült, hogy micsoda rendkívüli állatok is vagyunk mi: meg tudjuk változtatni környezetünket, s közben magunkat is megváltoztatjuk. (Humanizálni tudjuk a természetet, hogy naturalizáljuk magunkat.) Tehát akkoriban elkezdtük felégetni az erdőket, mesterséges tisztásokat hoztunk létre, ezekben mesterségesen gabonaféléket ültettünk, aztán a magjukat elkezdtek enni. E célból le kellett telepednünk, mert a kalászosoknak kell vagy fél év amíg beérnek, s közben állatok vagy emberek elpusztíthatták volna ezt a „mezőgazdaság” nevű műalkotásunkat. Így tehát letelepedtünk: az erdőt mesterséges sztyeppévé („mezővé”) változtattuk, s ezzel mi magunk vadászból földművelővé váltunk. Ez gyászos, szomorú történet, ez a lesüllyedés a korai kőkorszakból a középsőbe majd az újabbba, ez a lefokozódásunk nomádból házlakóvá. S itt kifejtett hipotézisünk szerint ez a gyászos történet ér véget a kilencvenes évekkel. Korpaleves helyett

ismét bőlénymájat fogunk enni. Az Őszövetséget idézve: zöldebb legelők felé vezetettünk. Hipotézisünk utópistikusnak, sőt chiliaztikusnak bizonyul: a kilencvenes éveken keresztül a Paradicsom felé tartunk.

Ez a chiliazmus naptárilag érthető; hisz esetünkben a kilencvenes évek nem csupán „századvéget” jelentenek, hanem új évezredbe is vezetnek, méghozzá a „harmadikba”. A chiliazmus azonban teljesen helytelen. Először is azért, mert századunk, mely persze szomorú, nem most ér véget, hanem már a közepe táján (Auschwitznál) vége volt. Másodszor azért, mert elvesztettük az évezred jelentőségébe vetett hitünket, már csak azért is, mert immár az évezrednél sokkal nagyobb időegységekben kell gondolkodnunk. S harmadszor azért, mert a korai kőkorszak, melybe a kilencvenes éveknek vissza kell vezetniük, nem volt olyan paradicsomi, mint ahogy a mítoszokban ábrázolják. Az ugyan igaz, hogy nyüzögtek az ehető növények, s a sakálók már szinte sütvé hajtották őket az ember szájába. Az ember azonban nem egyedül volt a paradicsomban, más ragadozókkal kellett versengenie. S alaposabban nézve a dolgot, voltak ott más kellemetlenségek is. Ezek egyikét érdemes közelebbről szemügyre venni, hogy megmutassuk: a nomádok nem feltétlenül boldogok. Nomádproblémák is vannak.

A bőlénymájig csak úgy tudunk eljutni, ha előbb keresztülrágjuk magunkat a bőlényen. S közben kiderül, hogy fogazatunk nem olyan, mint amilyennek lennie kellene: nem nagyon alkalmas húsevésre. Az ember tehát szakóccakat, marokköveket, azaz mesterséges fogakat készít. Vagyis: az ember tudatában van annak, hogy a világ nem olyan, amilyennek lennie kellene, s ezért művésszé válik: az ügyléttel (a természetes fogazattal) egy Kell-t (egy mesterséges fogazatot) állít szembe. Ez pedig azt jelenti: az embernek szerencsétlen tudata volt, tudott a szakadékról aközött ami van úgy ahogy van, s aközött aminek lennie kellene, de nincs. A korai kőkorszak szerszámai kísérletek ennek a szakadéknak az áthidalására: értékeket akarnak megvalósítani és értéket akarnak adni a valóságnak. Hogy a világ olyan legyen, amilyennek lennie kell, hogy értéke legyen, hogy élni lehessen benne. Ez nem paradicsomi állapot.

De ne gondoljuk, hogy a korai kőkorszak nomádjai csak kő- vagy csontszerszámok előállításával, röviden: csak hardware-rel foglalkoztak volna, hogy értelmet adjanak a világnak. Legalább ennyire leköttették őket a software-készítés problémái is. Csak egyetlen példa: levegőrezgéseket, melyeket specifikus szervek segítségével hoztak létre, fonémákká kodifikáltak, s az immár jelentésszerű szimbólumokat rendszerekbe foglalták. Ez képes-

VILÉM FLUSSER tanulmányát (*Die Nomaden*) eredetileg az *Auf und davon. Eine Nomadologie der neunziger* című gyűjteményes kötet közölte (Verlag Droschl, Graz, 1990).

sé tette őket arra, hogy a tábortűz mellett „mítoszoknak” nevezett információkat juttassanak el címzettekhez, s így beprogramozzák őket jövőbeli vadászatokra. Valószínű, hogy a mai informatikusok, rendszerelemzők és médiumszakemberek tanulhatnak egyet-mást a korai kőkorszak nomádjaitól. Ezt azért mondom, hogy már itt elejét vegyem egy lehetséges félreértésnek. A közelgő kilencvenes évek a hardware-készítésből a software-készítésbe, az ipari iparából a posztindusztriába történő átmenetnek tekinthetők. Ez azonban még nem elégséges ok arra, hogy a helyhezköttesség megszűnését várjuk tőlük. Már a régebbi kőkorszak nomádjai is informatikusok voltak, s hasonlóképp az újabb kőkorszak földművelői. A posztindusztria legalább olyan régi, mint az ipar, s egymaga még nem dönti el, hogy házakban vagy sátrakban lakunk.

A korai kőkorszak nomád életének még egy harmadik kellemetlenségére kell rámutatnunk, hogy világossá válik a későbbi átmenet a letelepedettségbe. A paleolitikus élet nem korlátozódott belsősegekre, az emberek emellett gombákat, gyökereket és bogyókat is fogyasztottak. Nem szabad azonban azt képzelni, hogy mondjuk a marokkóvet előállító és mítoszokat mesélő vadászoknak foie truffét szervíroztak. Inkább úgy volt, hogy egyfajta munkamegosztás következtében a férfiak nagyvadakra vadásztak, a nők (és a gyerekek) pedig növényeket gyűjtögettek. Mint tudjuk, a munkamegosztáson a mai napig sem jutottunk túl (lásd women's lib), s némely marxista és freudista tézisnek szolgál alapul. A materialista ismeretelmélet szerint csak azt tudjuk megismerni, amit megmunkálunk, minden más csak kódos ideológia. A férfiaknak tehát az állatokról, a nőknek pedig a növényekről voltak ismeretei, s a férfiak ismeretei hozzáférhetőbbek voltak a nők számára (és fordítva). A családi viszonyoknak ezért némiképp feszültnnek kellett lenniük, amit a freudisták még ma is kimutathatónak tartanak analízisükben. Tehát akkoriban a családi élet (amennyiben lehet itt családról beszélni) minden lehetett, csak nem paradicsomi.

Ez a munkamegosztás és a vele összefüggő feszültségek az újabb kőkorszakban új szakaszukba érkeztek, s ez jellemzi történelmünket. Tudniillik nem úgy volt, hogy a fent említett környezeti katasztrófa után minden ember letelepedett és elkezdett erdőt irtani és növényeket enni. Voltak olyanok is, akik az erdő szélén futkostak és a kisebb kerdőket megpróbálták megakadályozni az elfutásban. A környezeti katasztrófa, s az embernek az a képessége, hogy úrrá legyen rajta, nemcsak letelepült földművelőket hozott létre, hanem nomád pásztorkat is. Az újabb kőkorszak társadalmát két, egymástól eleinte földrajzilag elválasztott osztályra, a földművelők és az állattenyésztők osztályára tagozódott, s mint tudjuk, ez olyan, korábban nem létező dolgokat vont maga után, mint a kereskedelem, a háború és a rabszolgaság. A mi témánk most a nomádok, de előbb mégis a földműves-szituációt kell röviden értékelnünk. Előbb a mi letelepedettségünk, s csak aztán a várható pásztorszituáció a kilencvenes évek után.

Úgy néz ki, mintha a letelepedett földművelők a növénygyűjtőgető nők, a pásztorkat pedig a vadászó férfiak utódai volnának. A földműveléssel együtt valóban kialakulnak a nagy anyavallások, melyeknek mai folytatása a Mária-kultusz, s valószínűleg a nacionalizmusok is. Csakhogy a gabonaevés a pita, a pizza vagy

a mazzo (ezek ősi szavak) formájában komplexebb folyamat eredménye, mint a gombaevés, és a „kenyér” fogalma már nagyon korán férfiruhát és szexuális jelentést kapott. A földművelő ilyesfajta maskulinizálására a mi latin hagyományunk lehet a példa: egy fallosz lyukat fúr a földbe, magot helyez bele, s következik a várakozás a termésre. A hegyes bot („vir”) erejénél („vis”) fogva nő a termés és történik az aratás („colere”), ez pedig nemi aktus („agricultura”). Ez a rövid latin példa illusztrálja itt a letelepültség néhány alapértékét.

Mivel történelmünket szinte kizárólag a földművelő, s csak nagyon ritkán a pásztorkat szempontjából (mint az imént láttuk: latin, s csak nagyon ritkán mongol szempontból) nézzük, hajlamosak vagyunk eltúlozni a pizzaevés komplexitását. Pizzát csak ülve lehet enni, ehhez székre és asztalra, s főleg tetőre és falakra van szükség. Másrészt edények kellenek a gabona tárolásához, őrléséhez és keveréséhez, röviden: megjelenik a fazekasság. S ha minden egyes ilyen komplikációt alaposabban szemügyre vesszünk, akkor rájövünk, hogy a civilizáció alapstruktúrájával van dolgunk. Ha a pizzaevésből indulunk ki, elkerülhetetlen a civilizáció egész problematikájának a felgöngyölítése. Csak egyetlen példa: a pizzához kalászos növényre, ehhez pedig vízre van szükség, tehát a szántóföldeket folyóparton kellett létesíteni. A folyók megbízhatatlanok (kiszáradnak vagy megáradnak), tehát szabályozni kell őket. Ehhez azonban fel kell kapaszkodni egy magaslatra, hogy át tudjuk tekinteni a folyó folyását. Aki felkapaszkodik a magaslatra (a felügyelő, a „Bigman”), az hamarosan pappá, királlyá és istenné avanszál, s a többi földművelőt parancsolatokkal és törvényekkel kormányozza. Így a pizzaevés vizsgálata szükségképp elvezet a város és az állam alapstruktúrájához. A babilóniai ziggurattól a római Capitoliumon át az ENSZ-ig. A kilencvenes évekbe vetett chilisztikus reményünk, miszerint a letelepültséggel együtt a várost, az államot, a parancsolatot és a törvényt is magunk mögött hagyjuk, ezen a megfontoláson alapul. Ha pizza rosa helyett tejturmixot fogyasztunk (ha letelepültből nomáddá válnunk), akkor az állam el fog halni.

Ha azonban figyelmünket a földművelőről a pásztorkat felé fordítjuk (tehát ha nem a pizzát, hanem a kecskesajtot nézzük, melyből a turmix állítólag készül), akkor hasonló komplikációkat fogunk látni. Ha kecskesajtot akarunk enni (vagyis ha a növényevést a kecskéknél kívánjuk átengedni s ebből akarunk hasznot húzni), akkor követnünk kell az élelmet kereső kecskéket, s ezt a tevékenységet meg kell szervezni. A kecskéket ekkor célirányosan manipulálni kell. A pásztorkat a kultúra magasabb fokán áll, mint a földművelő, mert ő csak a kecskének közbeiktatásával, s nem közvetlenül eszi a növényeket. Ez látható, ha elemezzük kultúráját. Hogy csak egyetlen példát említsünk: ami a földművelőnek a ház a tetővel és a falakkal, a pásztornak az a sátor a szőnyegekkel és tartóvázakkal. Ha Dzsingisz kán jurtájáról olyan pontos információink volnának, mint a bizánci Szophia székesegyházról, akkor nemcsak hasonlóságokat látnánk köztük, hanem a jurtá esetében a komplexitás magasabb fokát állapítanánk meg. A szőnyeg különösen úgy tekinthető, mint a nomád kultúra műszaki, építészeti, művészi s valószínűleg vallási diadala, mely semmiben sem marad el a letelepült civilizációk csúcsteljesítményeitől. A szőnyeg fenomenológiája

még várat magára, s a kilencvenes évek „nomadológiájához” elengedhetetlen lesz. A pizzával ellentétben, a turmixhoz nem kell feltétlenül állam, de azért legalább olyan komplex struktúrák kellene hozzá. Ha a kilencvenes évek a letelepültségtől és az államtól az archaikus nomád életbe vezetnek bennünket, akkor az emberek közötti viszonyok további összekuszálódására, nem pedig egyszerűsödésére kell számítanunk. A nomádok, legyenek gyűjtögetők, pásztorok vagy posztmodernek, bonyolult emberek. Mármint fel lehetne tételezni, hogy a pásztorok és a földművelők (tehát a sajt és a pizza) között olyan viszony van, mint a régebbi kőkorszakban a vadász és a gyűjtögető (a máj és a gomba) között. Feszült, de azért békés viszony. Ez azonban tévedés. Az újabb kőkorszak története (melybe persze bele kell számítani a bronz- és a vaskort is, mert e fémeket kőzetekből nyerjük), rajtaütések hosszú sora, melyeket a pásztorok hajtottak végre a falvak és a városok ellen. S ugyanilyen hosszú a falvak ellenintézkedéseinek a sora a falaktól (például a kínai fal vagy a római limes) a „missziókig” (például a római légionáriusok, a keresztény hittérítők vagy a marxista agitátorok missziója). Ez alapján véve meglepő, mert hisz a pizzához ugyanúgy hozzátartozik a sajt, mint a májhoz a gomba. De ha jobban utánanéznünk a dolognak (s elismerjük, hogy Timur a római császár egyenrangú partnere), akkor nemcsak érthetővé válik, hanem a közeli kilencvenes évekre is fényt vet.

Röviden: a földművelők egy helyben ülő birtokosok, a pásztorok pedig tapasztalatszerző vándorok, s a köztük dúló háború az a módszer, amelynek segítségével a pásztorok birtokhoz, a földművelők pedig tapasztalathoz jutnak. (Joggal vethető közbe, hogy ez nem túl okos módszer.) De azt, amit itt ilyen tömören fogalmaztunk meg, részletesebben meg kell vizsgálni. Fel kell tennünk a kérdést, hogy min ülnek a birtokosok, és hova vándorolnak a pásztorok. Régészeti szöveg (s eddigi vizsgálódásainknak van valami régészeti jellege) a földművelők konyhai hulladékon ülnek, a pásztorok pedig utakon vándorolnak, melyek repülőgépből nézve olyan hálót alkotnak, melynek révén a konyhai hulladékok összekapcsolódnak egymással. Például a mezopotámiai földművelők egy bizonyos típusú hulladékon ülnek, a Hoang-ho mellettiek egy másfélén, a mongol pásztorok pedig olyan utakon vándorolnak, melyek hálóként összekötik a két különböző típusú hulladékot. Más szóval: a mezőgazdaság hulladékot gyűjt és birtokolja ezt a gyűjteményt, az állattenyésztés szétszórja ezt a hulladékot egy bizonyos háló vonalai mentén, s az utóbbi tízezer évben e háborús folyamat révén nőtt meg a birtok és a tapasztalat összessége. Ha a kilencvenes évek csakugyan véget vetnének a helyhez kötöttségnek, akkor a nomád háló már nem tudna csomópontokat összekötni és nem tudna gyűjteményeket szétszórni. Ez a történelem vége volna („utótörténelem”), s ez az immateriális háló volna a „telematikus társadalom”. Ha elemzésnek vetjük alá a letelepültek összegyűjtött birtoktárgyait (leásunk utánuk a múltba, vagy ahogy ma mondhatjuk: lehívjuk őket az emlékezetből), akkor megállapíthatjuk, hogy ez a birtok főleg összetört kővekből, agyagedények cserepeiből és fémdarabokból áll. Hisz ezért nevezzük ezt a periódust későbbi kőkorszaknak. Ebből azonban nem szabad arra következtetni, hogy a földművelők csak hardware előállításával és felhalmozásával foglalkoztak.

Ugyanis a kemény kötőbőkök közül, melyek a történelmi emlékezetet alkotják, sokan mintegy háromezer éve furcsa jeleket („írásjeleket”) hordoznak, s ezt a háromezer évet ezért nevezzük szűkebb értelemben „történelminek”. Ez a software (az alfanumerikus kód) az, amihez a földművelők tartják magukat: ezzel olyan emlékezet van a birtokukban, melyre ráhagyatkoznak.

Ez, ha jobban belegondolunk, meglepő: a földművelőknek kalászos növényekkel van dolguk, tehát botanikával, de emlékezetük (birtokuk) nem növényekből, hanem élettelen tárgyakkól és immateriális szimbólumokból áll. Ha most a korai kőkorszakból idekerülne egy vadász vagy egy gyűjtögető, akkor történelmünkben azt tartaná legfurcsábbnak, hogy a földművelőink ugyan növényeket ültetnek, főznek és esznek, de nem használják őket az emlékezet támaszaiként, s ezért tulajdonképpen nem birtokolják őket. Erre persze van egy sor magyarázat, főleg az, hogy a növények megbízhatatlanok. Ez nem jó magyarázat, mert a kocsit fogja a ló elé. Ha a földművelők a növénytant is úgy átgondolták volna mint a fizikát és a logikát, akkor (hasonlóan, mint az élettelen tárgyak és a szimbolikus rendszerek esetében) a növényeknél is találtak volna egy megbízható magot, tudniillik azt, amelyet ma genetikai információnak nevezünk. Akkor kiderült volna, hogy a növények még a kőveknél vagy a papírnál is jobban használhatók, s használatuk esetén a történelem nem monumentumokban és könyvtárakban, hanem növényi hibridekben és kimérákban lenne megőrizve. De épp ez az, ami furcsamód nem történt meg, s összegyűjtött birtokunk vagy élettelen vagy szimbolikus.

A pásztoroknak viszont csak az emlékezetük van, amelyet meghódítottak vagy raboltak. Ez ellen azt lehetne felhozni, hogy az ő birtokukban állatok vannak, s ezért a birtokért elkeseredetten harcolnak (miként ezt az Ószövetség dokumentálja). Itt azonban meg kellene egyezni abban, hogy mit értünk „birtokon”. Ábrahám és Lábán juhait nemcsak állandóan szét akarnak futni, úgyhogy kutyákkal kell üldözni és visszatérlni őket, hanem folyton ellenek és megdöglének. Bár van mozgatható birtok („ingóság”), de a juhok túl mozgékonyak ahhoz, hogy „ingóságnak” nevezzük őket. Az állatok (beleértve a rabszolgákat, a nőket és a gyerekeket is) mozgékonyasága az oka annak, hogy állandóan utánuk kell menni, ha tapasztalni akarjuk őket, s a nomád pásztorban épp ez a lényeg: tapasztalatokat gyűjt, de azokat sohasem tudja megtartani az emlékezetében. Másképp szólva: történelmet csinál anélkül, hogy történelem lenne a birtokában. Ebben a nagyon fontos értelemben a kilencvenes évek várható nomádsága épp az ellentéte a történelmi nomádoknak: hatékony mesterséges emlékezetek révén valószínűleg lesz az embernek történelme, de már nem fog történelmet csinálni.

Etanulmányban eddig „a kilencvenes évek nomadológiáját” olyan hipotézisnek próbáltuk tekinteni, mely szerint a helyhez kötöttség megszűnésében van. Így nézve a helyhez kötöttség közjátéknak látszik az alapvetően nomád emberi létben. „Homines viatores” vagyunk, idegenek ebben a siralomvölgyben, jobb legegyszerűbben keresve a másvilágon, s csak ideiglenesen, mintegy tízezer éve vagyunk helyhez kötve. A kilencvenes évekkel ez, ahogy hátborzongatóan mondják, normalizálódni fog. Ez a pillantás a kilencvenes évekre néhány támpontot

adott egy előrejelzéshez. Tanulmányunk hátralevő részében megpróbáljuk kifejteni ezeket a támpontokat.

Előbb azonban ajánlatos egy pillantást vetni a „nomád” szó etimológiájára, mert ilyenkor gyakran érnek bennünket tanulságos meglepetések. A szó a görög „nomasz”-ból származik, mely „legelőkeresőt” jelent, ez pedig a „nomosz”-ból, melynek körülbelül az az értelme, hogy „lehatárolt terület”. Ebből vezethető le a „nomia” utótag, mellyel például az asztronómia vagy az autonómia szavakban találkozunk, tehát a csillagok és a saját döntések területe. Maga a „nomosz” szó a „nemein”-ből származik, mely azt jelenti, hogy „odautasítani”, s ebből ered a „nemezisz”, tehát a bosszú, a jogos helyre történő visszaküldés értelmében. A „nemein” ige az „NM” ősi indoeurópai szótőre vezethető vissza, melyben valamilyen rendnek, törvénynek való alávetődés fejeződik ki, mint például a szanszkrit „nam” szóban. Ezért származik a „numerus” szó ebből a töből. Ha ezt a jelentéskontextust nézzük, akkor látható, hogy a görögök mit értek „nomádon”: olyan embert, aki a számára kijelölt határokat keresi, azt a területet, amelyhez joga van. Így persze a letelepedettek tekintenek a vándorra, tehát olyan emberek, akik saját magukat a jogon belül, a többiek pedig a jogtalanságban látják. Ez a nézet fejeződik ki például abban az álláspontban, melyet a rendőrség foglal el a cigányokkal szemben: ezeknek a számukra kijelölt parkolóhelyekhez kell tartaniuk magukat, s ha nem ezt teszik, helyreutasítják őket (nemezisz rendőruniformisban).

A „nomád” tehát olyan szó, melyet a letelepedettek használnak a vándorok ellen (mint mondjuk a „neme” = „néma” szó például a csehekkel a németek ellen). Egyszóval becsmélő elnevezés. De nem áll rendelkezésünkre más szó. Meg kell próbálnunk ezzel kijönni. Ez a következőképp lehetséges: a „nomád” olyan embert jelent, aki sem térben, sem időben nem definiálható, nem határolható el, ellentétbe állítva a térben és időben elhatárolható letelepedett létel. A „definíció” természetesen „határok megvonását”, például a falakat jelenti. Tehát: a kínai parasztok falak révén vannak térben és időben definiálva, s a falakon túl nomádok élnek. S ezzel a megjegyzéssel az etimológia területére tett kirándulásunk sikeresen befejezettnek tekinthető. Ugyanis lehetőséget nyújt arra, hogy visszakapcsolódjunk a fentebb végzett történeti vizsgálódásokhoz.

A környezeti katasztrófa, mely arra kényszerített bennünket, hogy gabonát együnk, ezáltal arra is rákényszerített bennünket, hogy definiáljuk magunkat. Tehát arra, hogy letelepedjünk és falakat építsünk. A legalább tízezer évig tartó letelepedettség, úgy látszik, börtönszerűségnek tekinthető: tízezer évig ültünk, s most kiengednek bennünket. Ez az állítás megkívánja, hogy közelebbről szemügyre vegyük az építést, az épületben lakást (s ezzel Heidegger szerint a gondolkodást is). Vizsgálódásaink a konyhában kezdődtek. Most kénytelenek vagyunk körülnézni a konyhában, s a falakat venni szemügyre. Az ökonómiáról át kell térnünk az építészetre. Ugyanis a hipotézis, mely szerint a kilencvenes évek előreláthatólag a letelepedettség végét jelentik, alapjában véve azt mondja, hogy szabadon bocsátattunk az architektúrából. Többé nem lesz konstruálás, s minden fal (nemcsak a berlini) leomlik, összedől. Definíciólatlanul és definiálhatatlanul (de azért persze nem feltétlen végtelenül és örökké) fogunk élni. A téma most a falak.

A gabonaevéshez ülni kell, hogy várni és örködni tudjunk. Várni kell a kalászkok beérésére, s közben vigyázni kell rájuk. (Egyébként a német „warten” [várni] és a

„wachen” [örizni] eredetileg ugyanaz a szó, s a gabonaevéssel függenek össze, lásd a belőlük származó „Garten” [kert] szót.) A kérdés az, hogy a várakozó őrzők (örző várakozók) alapjában véve cselekednek vagy tűnnek (aktívak vagy passzívak). Ágensei vagy „páciensei” a történelemnek. A letelepedettek (a földművelők és a polgárok) számára ez az alapvető létkérdés, mely nemcsak politikailag nyilvánul meg, hanem legalább ennyire a magánszférában is. A kérdést a négy falhoz kell intézni, melyen belül a letelepültek definiálják, elhatárolják magukat a világtól, hogy azonosítani tudják magukat. Ezért ezt a négy falat már régen és ismételtelen pontos vizsgálatoknak vetették alá, s ezek között Hegel a legkiemelkedőbb. Mielőtt követni kezdenénk, érintenünk kell azt a kérdést, hogy miért éppen „négy fal”, miért ez a kubizmus? Egyelőre ezt válaszolhatjuk: mert a kockák, ha eldobják őket, nem görögnek, hanem helyben maradnak. Csak a nomádok engedhetik meg maguknak a kerek lombkunyhókat és sátrakat.

Nem szabad, hogy a bennünket definiáló négy fal, mint valami börtöncella, tisztán „páciensekké” (elszenvedőkké), egyfajta vegetáló oragnizmust (tudniillik fűszállá) változtasson bennünket. Habár mind a kereszténységnek, mind a buddhizmusnak, tehát a letelepedettség két jellemző ideológiájának a szenvedő élet és az abból való megváltás az alaptémája. Ezt elleplezendő, a négy falon nyílásoknak kell lenni. Eredetileg meg lehet elégedni egyetlen nyílástípussal, melyen át periodikusan ki lehet törni az elszenvedésből a cselekvésbe. Ugyanis az ajtón keresztül megyünk a szántóföldre (latinul „ager”, tehát a cselekvés mezeje), hogy cselekedjünk, azaz vessünk, arassunk s (az utca túlsó oldalán) gyerekeket csináljunk. Hegel kimutatja, hogy ez az ingázás az ajtón keresztül a magánszférából a nyilvánosba és vissza az, ami kialakítja a szerencsétlen tudatot: ha kilépek magamból a világba, akkor elveszítem magamat, ha pedig visszatérek magamba, hogy ismét megtaláljam magam, akkor el kell veszítenem a világot. Az ajtó problémáját még az is nehezíti, hogy nemcsak én tudok kimenni az ajtón, hanem ugyanúgy mások (a nomádok) betörhetnek hozzám az ajtón keresztül. Szerelhetek rá zárat, de nincs olyan kód (legyen bármily titkos), amelyet ne lehetne megfejteni. Az ajtó tehát a cselekvéshez szükséges berendezés, de az ellenkezőjévé változhat, s az elszenvedést növelheti.

Ezért szükségesnek érezték, hogy a négy falba egy másik nyílástípust, tudniillik ablakokat vágjanak. Ez teszi lehetővé, hogy a világot szemlélni tudjuk a magánszféra felől. Az aktív és a passzív mellett a kontemplatív életnek is biztosítani kell egy nyílást. A nyilvánosnak a privát felől való nézése, a jelenségeknek ez az el nem kötelezett, kritikus, távolságtartó szemlélete az, ami a történelem folyamán létrehozta az elméletet s ezzel a tudományt. De az ablak, a letelepedettségnek ez a legnagyobb vívmánya szintén egy belső dialektikában szenved: nemcsak a privát pillantást teszi lehetővé kifelé, hanem ugyanúgy a nyilvános pillantást is befelé, tehát a rendőrséget és mindazt, amit totalitárius államnak nevezünk, s jelenti elsősorban a politikai szféra betörését a magánszférába.

A falak (s az itt nem vizsgált tető) mégis a letelepült élet döntő installációi. Elválasztják a magánszférát a nyilvánostól, a gazdaságot a politikától, kilátást biztosítanak az elméleti és a szakrális felé. A letelepedettség három szféra-

ja, tehát a tulajdon, a közügy és a distancia a falak funkciója, s a helyiségek közti kölekedést a falakon vágott nyílások szabályozzák. A letelepedett e lyukak révén tudja azonosítani és definiálni magát. Az építészet ilyenfajta fenomenológiai vizsgálata lehetővé teszi, hogy bepillantsunk a történelem dinamikájába. S azt is lehetővé teszi, hogy az építészethen észrevegyük e történelem végét (az utótörténelmet). Tudniillik abból a tényből látható ez, hogy a falakon szaporodnak a lyukak, a falak ementáli sajátja kezdenek válni, s a lyukak hagyományos funkcióiktól eltérő szerepeket kezdenek betölteni. A posztmodern építészeti erős érv ama várakozásunk mellett, hogy a kilencvenes években véget fog érni a helyhez kötöttség.

Nem szükséges (és itt egyáltalán nem is lehetséges), ki térni azokra a lyukakara, amelyeket a legújabb időkben vágta a falakba, amilyen például a telefon, a televízió, a kaputelefon, a számítógépterminál vagy a telefax. A mai kultúrkritika és filozófia jelentős része foglalkozik ezekkel a lyukakkal. A fontos az, hogy belássuk: ezek a lyukak, tekintve nagy számukat és funkcióik sokféleségét, megsemmisítik a falakat, s ezzel csakugyan elkezdik felszámolni a helyhez kötöttséget. A falak funkciója az volt, hogy a letelepültek lakhelyét szétválassza a gazdaság, a politika és az elmélet három szférájára, s szabályozta a kölekedést a létnek e három területe között. Az új lyukak, ellentétben az egykori ajtóval és ablakkal, nem pusztán nyílások, hanem materiális és/vagy immateriális kábelekkal (például rézdrótokkal) és/vagy az elektromágneses mező egy szeletével vannak ellátva. Ez azt jelenti, hogy a fal két oldalán kábelkapucok képződnek, melyek a lyukakon keresztül állnak kapcsolatban egymással. Mindhárom szféra, a gazdasági, a politikai és az elméleti kábelkötegekkel van telezsúfolva, s már nem lehet felismerni, hogy szférák, terek. Ezek a kötegek pedig össze vannak kuszálódva egymással, s ezért nem határolhatók el (nem definiálhatók) egymástól. Már nincs értelme arra törekedni, hogy megkülönböztessük egymástól a magánszférát, a nyilvános szférát és az elmélet szféráját.

Kézenfekvő, hogy ezt a letelepedettség, az újabb kőkorszak (beleértve a bronz- és a vaskort is) végének tekintsük. Az összekuszálódott kötegek mellett már valóban nincs szó a növekvő gabonaszálak vagy egyáltalán a haladás gondozásáról és őrzéséről. Az úgynevezett „telematikus társadalomban”, mely a falak összeomlásával és a kábelkötegekben keletkezik, már alig van valami földművelői (vagy polgári). A kérdés azonban az, hogy e társadalom esetében joggal beszélhetünk-e nomád társadalomról, ahogy az itt tárgyalt hipotézis javasolja. Ahhoz, hogy ezt meg tudjuk válaszolni, a sátor falát szembe kellene állítani a ház falával, hogy láthassuk: van-e valami jele annak, hogy sátrakba költözünk. Azt kellene kérdeznünk, hogy a posztmodern építészethen van-e valami sátorjellege.

Amennyiben igaznak bizonyul, hogy a ház a letelepedettség jellemzője, mert falai a letelepültet (a lakót) térben és időben definiálják, akkor fel kell tételeznünk, hogy a sátrak, melyek a nomádoknál a ház szerepét töltik be, a vándorlást (a tapasztalást) jellemzik. Az eddigiek során megpróbáltuk kimutatni, hogy a falak három szférát, tudniillik a magánszférát, a nyilvános szférát és az elméleti szférát definiálják, határolják el egymástól. Arról, hogy a falak hogyan definiálnak időbelileg, tudniillik mint emlé-

kezetek, majd külön kell még beszélnünk. A sátraknak mint a nomádok (tehát egy térben és időben definiálhatatlan, elhatárolhatatlan lét) jellemzőinek egészen más funkciója kell hogy legyen, mint a házaknak. A cirkusz, a lakókocsi és a kemping ellenére, a sátrakkal egyelőre sokkal kevésbé bensőségesek a tapasztalataink, mint a házakkal (habár a posztmodern építészeti a sátor irányára látszik mutatni), s ez kissé szárazza teszi a sátorfal fenomenológiai vizsgálatát. Van azonban a hétköznapi életben egy sátorhoz hasonló alkalmatosságunk, tudniillik az ernyő. Kiindulhatunk ebből.

Nyomban kiderül, hogy a sátor lényege szerint fal nélküli tető. (Ez a magyarázata annak, hogy vizsgálódásainkban eddig nem esett szó a tetőről: csak a sátor összefüggésében kell róla beszélni.) A falak a bentet és a kintet definiálják, határolják el egymástól, a sátrak pedig a fentet és a lentet. A fal kategóriái például az idevalók és a külföldiek vagy a megszokott és a szokatlan. A tető kategóriái például a fenséges és az alantas, az emelkedett és az infernális. Ezek a kategóriák mind értékhangsúlyosak, de rögtön látható, hogy a falak esetében az értékek fordítva helyezkednek el mint a sáternál: a falak esetében a jó az innenső oldalon van, a sátrak esetében a túloldalon. Az ernyővel kapcsolatos tapasztalatunk ennek ellentmondani látszik: megázni nem jó. Ellentmondanak a túloldal pozitív értéklésének a sáternél körül cirkáló, állítólag harapós kutyák is: hisz az ernyőhöz hasonlóan az a dolguk, hogy védjék a tábort a túloldaltól. Ez a látszólagos ellentmondás azonban feloldódik, ha alaposabban nézzük a sátras életet. S ezt a Biblia teszi lehetővé: rajta keresztül szól hozzánk nomád hagyományunk, mely különben alig jut kifejezésre. Ott az a nem szándékosan mondott mondattal találkozunk, hogy „milyen szépek a sátraid, Jákob”, melyet hívő zsidók szándékosan mondanak, amikor belépnek a zsinagógába. S ott a sajátos csatakiáltás: „Beth Jaakob lechu venelcha – ház Jákob fel s onnan” (ahol a ház nyilvánvalóan sátrat jelent). E mondat héber rövidítése (a négy szó első betűje) „bilu”, ami egy korai cionista mozgalom neve. Kétségtelen, hogy ennek a két különös bibliai mondatnak számos értelmezése van. Itt most ez kínálkozik: Jákob sátrai járművek (a tapasztalás alkalmatosságai) annak irányába, ami felettük van. Van nekik valami olyasmi, ami a szárnyakhoz hasonlít. Kibomlanak, hogy dagadjanak a szélben. A házzal ellentétben a sátor nem földhöz kötött, hanem repülésre képes, és Jákob sátrai modelljei ennek.

Akét bibliai mondatnak ez a (kétségtelenül nem ortodox) interpretációja azzal a vesztéssel jár, hogy vizsgálódásaink talmudizálássá válnak. Bár a talmudizálás bizonyára kiváló gondolkodási módszer, itt nem kívánjuk alkalmazni. Ugyanis ha a sátrakról általában és speciálisan Jákob sátrairól azt állítják, hogy valami szárnyyszerűségük van és szelet tudnak fogni, akkor ez egybevág a mi tapasztalatainkkal az ernyőhöz hasonlóan. Ha a vihar kifordítja az ernyőt, akkor elfog bennünket az a (persze indokolatlan) félelem vagy remény, hogy felszállunk és elrepülünk. S elképzelhető egy olyan fejlődés, mely a sátorral kezdődik, s az ernyőn és a papírsárkánon át a sárkányrepülőhöz, onnan pedig a repülőgéphez és az űrrakétához vezet. A sátor mint fal nélküli tető így nézve nem is annyira olyan alkalmatosságnak látszik, amely alá az emberek behúzódnak a fenséges elöl (mint a háztető esetében), ha-

nem olyanok, amelynek segítségével megpróbálnak felemelkedni a fenségeshez. Ezt így lehet megfogalmazni: az aláfalazott háztető az alanyt (az alattvalót) elhatárolja, definiálja a transzsubjektívtól, a sátorotétó viszont az immanencia és a transzcendencia közt lebeg abban az elhatárolatlan, definiálatlan zónában, melyből a judeokereszténység és az iszlám származik (s ugyanígy a sámánizmus a maga sokféle változatában). Másként szólva: míg a háztetőt a szél szétrombolja, a sátor dagad a szélben mint valami vitorla, s felszáll és elrepül. Egy jövőbeli posztmodern sátorépítészetnek (amennyiben tényleg keletkezőben van) hasonlóságokat kellene mutatnia a hajó- és repülőgép-építéssel.

A sátor esetében a szélről van szó, miként a ház esetében alapról és talajról. A szél (héberül „ruach”, görögül „pneuma”, latinul „spiritus”) észlelhető ugyan, de nem fogható meg. Ezért van az, hogy kísérteties, azaz: kerülni kell, hogy bejusson az otthonba, a házba. (A német „unheimlich” [kísérteties] szó szerint: „nem otthoni”. A ford.) Minden szelet, szellemet, kísértetet távol kell tartani. A nomádok viszont a szélben vannak. Ezt alaposabban kellene tárgyalnunk, de hely- és időhiány miatt nincs rá lehetőségünk. Ezért meg kell elégednünk a következő eszmefuttatással: a szelet főleg a hallás révén észleljük. Vannak olyan szerveink, amelyek lehetővé teszik, hogy ne csak halljunk, hanem beszéljünk is, azaz levegőrezgéseket kodifikáljunk. (A korai kőkorszak nomádjainak sikerült ez, fentebb már volt róla szó.) A levegőrezgések segítségével történő („auditív”) kommunikáció nincs feltétlenül előnyben a kommunikáció más (például „vizuális”) formáival szemben. De mivel a szélen alapul, s a szél megfoghatatlan, a nyelvet különös aura övezi: mintha valami „szellemi”, „szellemzerű” volna. Hiszünk a nyelvben, például abban az értelemben, hogy „kezdetben vala az ige”, „az ige testté válik”, „a szó a lét lakása”, vagy „a szavak rendje, a logika a gondolkodás rendje”. A nyelvbe vetett hit, mint minden szellemhit, babona, de mélyen gyökerezik bennünk. A szélben (ebben az égi gyermekben) lobogó sátrat ezért egy túlvilági hang által átszellemített műnek kell tekinteni. „Inspirált” jelenségnek. Talált erre gondolnak azok, akik egy eljövendő „immateriális”, „intelligens” építészetről, tehát házak helyett sátrakról beszélnek. Csak eközben nem valami auditív, hanem inkább valami digitális képzelnek el. Már nem fülelő, hanem ujjal babráló nomádokat. Kalkulálható sátrakat.

Ahhoz, hogy ezt át tudjuk gondolni, (sajnos) még messzebbre kell visszamennünk. A sátor és a ház közös eredete valószínűleg a fészkek. Ember előtti őseink feltehetőleg fán lakó állatok voltak, s a fák koronáiban fészkeltek. Korábban azt mondtuk, hogy az erdő az ember halálos ellensége, de ugyanakkor az is igaz, hogy ember előtti otthonunk. Rokonainkon, a csimpánzokon és a gorillákon körülbelül rekonstruálható, hogy milyen lehetett a fészeklét. Részben abból állt, hogy őseink bolhákat szedegettek egymás olyan testrészeiről, ahová a saját ujjuk nem értek el. Ez a szedegetés nagyon alapvető kommunikációs forma volt: egymáshoz kapcsolta az egyéneket. Az egyenként elcsípött bolhák valószínűleg megették. Tehát bár a szedegető kommunikáció még nem nagyon volt szimbolizálva, közvetlen gyümölcsöket hozott. Az ember esetében a szó szűkebb értelmében, mert háta nem nagyon szőrös, s ezért a szedegetés át tudott irányulni az apró kövekre, szimbolikussá tudott válni, s így számolássá és kalkulálássá tudott fejlődni. A számolás és a kalkulálás pedig a legutóbbi idő-

ben odáig fejlődött, hogy már két ujj is elég hozzá, s ezért „digitalizálásnak” hívják. Tehát azok, akik digitalizált kommunikációt jósolnak (melyre minden auditív és vizuális információ visszavezethető), alapjában véve azt jövendölik, hogy megint inkább az ujjainkra mint a szemünkre és a fülünkre fogunk támaszkodni. Az újabb kőkorszak háza és sátra valamint a régebbi kőkorszak sátra mögött meglátják az ember előtti fészkeket. Ezért a kilencvenes évektől nemcsak a későbbi kőkorszak, hanem egyáltalán a kőkorszak végét várják, s úgy vélik, hogy a jövőbeli kalkuláló, digitalizáló embernek minden szerszám feleslegessé válhat. Az ilyen kultúrktikusok tehát nemcsak a letelepedettséget tekintik közjátéknak a nomád ember létében, hanem egyáltalán az emberi létet tekintik közjátéknak az antropoid létben. Tekintettel a közelgő genetikai forradalomra, ezt a véleményt nem lehet csak úgy elutasítani. Az „új” ember nem sátorozni fog, hanem fészkelni.

Habár az ujjhegyek az írógép feltalálása óta egzisztenciálisan egyre érdekesebbé válnak, s bár a kalkuláló gondolkodásmódnak egyre nagyobb a jelentősége, jelen vizsgálódásainkban szerényen feltételezzük, hogy az ember egy darabig még beszélni fog. Ezért feltételezzük, hogy egy ideig még „homines sapiens” maradunk (legalábbis a szó zoológiai értelmében), s ezért vagy házban vagy sátorban fogunk lakni. (Vagy növényeket vagy sajtot fogunk enni.) Az itt vizsgált hipotézis úgy véli, hogy nem házban, hanem sátorban fogunk lakni. A ház és a sátor fentebb végzett fenomenológiai vizsgálata, mely még egyáltalán nem kielégítő, igazolni látszik hipotézisünket. Valóban szaporodnak a jelei, hogy a házak, melyeket a gabonaevésnek köszönhetünk, lakhatatlanná válnak. Az úgynevezett „kommunikációs forradalom” szele lefújta a tetejüket, s átluggatta falaikat. Valóban kezdünk lakás nélkül, hajléktalanul, elhatárolatlanul és elhatárolhatatlanul élni bele a világba. Keresve a sátrakat. De ettől még nem vagyunk feltétlenül nomádok, sem vadászok, sem pásztorok. Mik vagyunk akkor?

Ha igaz, hogy letelepedésünk óta falak definiálnak, határolnak el bennünket, s e falak jelenleg lyukacsossá válnak, akkor a „mi is vagyunk mi?” kérdést már nem lehet ilyen módon feltenni. Az információs forradalom óta definiálhatatlanok vagyunk. Más szóval: sem időben sem térben nem lehet bennünket lokalizálni. Viszont megkérdőjelezhető, hogy milyen viszonylatban, milyen vonatkozásban, milyen tényállásban lehet rólunk (egy „énről”) beszélni. Ez bonyolult hangzik, de valójában egyszerű. A ránk vonatkozó kérdést már nem falakhoz, hanem kábelekhöz kell intézni, a kábel pedig „médiüm”, azaz valami közvetítő, vonatkozást létrehozó csatorna, melynek révén valami valamihez fordul, hogy viszonyuljon hozzá. A falak áttörése óta már nem lehet bennünket lokalizálni (definiálni), viszont tulajdonképpen csak most válunk konkrétan megélhetővé. Mert hisz minden definíálás bebörtönzés, tehát a konkrét megélés kizárása. Csak amióta nem tudnak bennünket címkékkel ellátni, besorolni, beilleszteni, csak amióta nem vagyunk letelepedve, csak azóta tudunk konkrétan eljutni önmagunkhoz. Ez pedig azt jelenti, hogy egy konkrét vonatkozásba ágyazottként, egy másiknak a másikaként tapasztalhatjuk önmagunkat. Mondatni: egy kábel termináljaként.

Első pillantásra úgy látszik, mintha a falak összeomlása

(a definiáló gondolkodás kudarc) után egy elgondolhatatlan, elképzelhetetlen tátongó lyuk (egy káosz) bukanna fel előttünk, hogy elnyeljen bennünket. Mintha elvesztettük volna magunkat („magunkat”, a „mi”-t az „én”-t).

Így látszik ez, amikor az első pillantást vetjük az összemlő falakra, így látta Kafka, Heidegger, Sartre (s egyáltalán mindenki, aki előtt feltárt a semmi). Mi azonban a kilencvenes évek küszöbén már nem az első pillantásnál tartunk, hanem a másodiknál. Már nem egy semmit látunk, hanem konkrét (bár áttetsző) vonatkozásmezőket. A második világháború utáni idők megtanítottak bennünket arra, hogy ne bízunk a kemény dolgokban és a még keményebb emberekben, hanem nézzünk rajtuk keresztül. S ekkor a látszólag objektív keménység mögött megpillantjuk a voltaképpeni konkrétat, tudniillik a vonatkozást. Ez a televízió példáján látható: keresztülnézünk a kemény dobozon és megpillantjuk az „adást”. Tehát a doboz és az adó közötti vonatkozást. Ezt a relációs belátást jobban ilusztrálja azonban egy másik példa: Jákob sátrai.

A sátor tető nem a fentet és a lentet határolja el egymástól mint a háztető, mert a sátor körül szél fúj, s kifordítja, mint valami ernyőt. A szél hang, s ezt kiáltja: „halljad!”. Jákob kifordítható sátra (későbbi nevén „Dávid esernyője” = „magen David”) tehát hangosbeszélő: rezeg a hangban. (A heideggeri „es stimm”-re most nem akarunk kitérni.) Aki a sátorban van, annak hallania kell, de nem kell feltétlenül követnie a hívást. Szabadon ragadhatja meg vagy utasíthatja vissza. A „halljad, Izrael” nem feltétlenül azt jelenti, hogy „követni kell”. De aki megragadja a hívást, az egy vonatkozásba lép. Hívták, s ezáltal felelőssé vált. Most válaszolnia kell a hívásra. Ezáltal egy dialogikus viszony jön létre: „én” keletkezik, mert a hívás „te”-t mond. A hívás a konkrét élmény, s „én” vagyok a következménye.

Az itt vázolt nomád szélélmény a judeokereszténység magja, de amíg letelepültek voltunk, nem tudtuk megragadni. Mert ha megpróbáljuk „racionálisan”, tehát definitorikusan megfogalmazni (a „ratio” és a „definitio” szinoním, mert mindkettő „kivágást” jelent), akkor paradoxonokhoz jutunk. Például a szélélmény nemcsak azt mondja, hogy Isten függvényében vagyok, tehát csak akkor, ha halom a hangját. Azt is mondja, hogy Isten csak az én függvényemben van, tehát csak akkor, ha elismerem („te”-t mondom neki). De ha megfordítható viszonyban állok Istennel, tehát ha nem én és nem Ő, hanem maga a viszony a konkrét, akkor egyáltalán minden porózussá válik, és semmi sem gondolható el racionálisan. Akkor nemcsak a teológia és az antropológia válik lehetetlenné, hanem egyáltalán minden racionális diszciplína. Minden valami misztikus gügyögéssé válik, s ez azért mégsem lehet a judeokereszténység magja. De amióta a falak kezdenek leomlani, amióta kezdünk háttal fordítani a definitorikus, racionális gondolkodásnak (amióta kezdjük megtanulni a funkciókban gondolkodást), Jákob nomád szélélménye megfoghatóbbá vált. Talán nem vadászok leszünk és nem pásztrok, hanem judeokeresztények? Lehet, hogy „a kilencvenes évek nomadológija” egyetlen mondatra redukálható: „Én vagyok az, aminek az egészen más te-t mond?” Mert hisz erre a zsidó-keresztény tételre redukálható az a szövevényes kommunikációs társadalom, amelyet a kilencvenes évektől várunk?

Itt azonban sajnos ajánlatos, hogy Jákob szép sátraitól vissza- (vagy inkább előre-) menjünk a kevésbé szép kábelkötegekhez. Amilyenek a sátrak, olyanok a kábelek: szél duzzasztja őket, s nem definiálnak, hanem elmosnak. Hogy miféle szél az, amely a kábeleken keresztül áramlik, itt nem lenne ildomos nevének nevezni. Nem más ez, mint amit a skolasztikusok „flatus”-nak neveztek, mi azonban inkább szennyesnek mondjuk. De azt senki sem állította, hogy a kábelszélnek (a médiumainkban fújdogáló szellemnek) a kilencvenes évek után is olyan szennyesnek kell lennie, mint ma. Ugyanis feltételezhető, hogy a magánszféra és a nyilvános sféra összemosása, a kábelnek ez az elsőrendű funkciója akkor már elérte célját. Akkor már egyáltalán nem lesz értelme magánérdekről és közérdekről beszélni. S a médiumok szelleme főleg azért mocskos, mert azt színelik, hogy egyszerre szolgálják valamennyi egyén magánérdekét és a társadalom politizálását.

Akkor már valószínűleg általánosan ki fog épülni a hálózat, s ezt egzisztenciálisan olyan relációmezőként fogjuk megélni, melyen belül információk valósulnak meg, s eközben (vagy jobban mondva: ezáltal) az valósul meg, amit valaha „Én”-nek neveztek. Az általános hálózat mint lehetőség-háló, melynek struktúrájában némely lehetőség egyrészt „információként” (valószínűtlen tényállásként), másrészt „előállítóként” („én”-ként) valósulhat meg. A telematikus társadalom ilyesféle leírása inkább az informatika, a kommunikációtechnika és a termodinamika kigúnyolásaként hangzik, semmint az „új” nomád ember előrejelzéseként. Megváltozik azonban a helyzet, ha segítségül hívjuk Jákob szép sátrait.

Ugyanis a nomád szélélményről folytatott elmélkedés közben az a tény mutatkozik meg, hogy a letelepedett élet kihasított bennünket a konkrét megélésből, s képtelenné váltunk arra, hogy valami konkrétat tapasztaljunk. Mivel négy fal közt lakunk, csak metszeteket, rációkat (porciókat), definiáltak (elhatároltak) tudunk megélni. Tehát a konkrétból kiinduló extrapolációkat. A világot dolgok, tárgyak kontextusaként éljük meg, s közben nem számolunk el azzal, hogy egy objektum nem konkrét valami, hanem fogalom, metszet, melyet mi készítettünk magunknak a világból. Az objektum négy fal közé kényszerített, megerőszakolt (mert beszűkített) konkrétum. S a világnak ez a megerőszakolása az objektíválással azt eredményezte, hogy mi magunk is kiidegenedtünk a világból. Magunkat is definiált metszetként, szubjektumként éljük meg. Ugyanis a szubjektum itt annyit jelent, hogy kivágva, kihasítva a konkrét világból. Ez láthatóvá válik, ha megpróbáljuk megismételni a nomád szélélményt. Ott ugyanis a konkrét élménybe még (vagy már) nem csúsztatják bele a szétválasztó falat, mely egyik oldalon objektumokra, a másikon szubjektumokra osztaná. Hanem még (vagy már megint) a relációs hálózatot tapasztalják konkrétan megélhetőként. Mert a szélélményt így lehet megfogalmazni a mi (persze alkalmatlan) szavainkkal: a szél az, amit tapasztalunk, s mindent, ami a szélben van, utólag absztrahálunk, vonunk ki belőle.

Itt emlékeztetnünk kell a letelepedetteknek és a nomádoknak arra a megkülönböztetésére, melyet fentebb javasoltunk: a letelepedettek birtokolnak, a nomádok tapasztalnak. Most ugyanis érthetővé válik, hogy mire gondoltunk ezzel. Egyrészt természetesen a külsőlegre: a letelepültek ülnek és nem utaznak ide-oda,

a nomádok pedig ide-oda utaznak és nem ülnek, hanem guggolnak. De ez a külsőlegesség valami belsőlegest fejez ki, éspedig a következő: a letelepültek rációkra, „nomoi”-ra, fogalmakra osztották a világot és önmagukat, ezeken ülnek, s egyre több ilyen rációt (részt) akarnak birtokolni. A nomádok viszont a hálószerű konkrét valóságot tapasztalják, ebben bolyonganak, lehetőségeket utaznak be. Ne gondoljuk, hogy itt a racionalisták és az empiristák hagyományos megkülönböztetéséről van szó, melyet az angol-szász és a kontinentális filozófia különbségének szoktak nevezni. A letelepültek és a nomádok közti szakadék ennél mélyebb: a nomádok számára a fogalmak birtoklása elméleti, a letelepültek pedig a tapasztalatban való definiálhatatlan kóborlást tartják értelmetlen locsogásnak. Például a judeokereszténységnek, ennek a nomád világnézetnek a magja a szabályozottan élő, letelepedett polgár számára érthetetlen mormogás, ha ezt nem is ismeri be. S úgy látszik, hogy a kilencvenes évek épp ebben fognak fordulatot hozni.

Felszínesen nézve a falak azért esnek szét, mert átluggatták őket a kábelek. Ebben valami belsőleges fejeződik ki: a racionális, fogalmi gondolkodás azért esik szét, mert átluggatja a kalkulatorikus elemzés. Az objektumok és a szubjektumok egyaránt szétesnek, s többé nincs mit birtokolni és nincs ami birtokoljon. Minden kalkulált homokká esik szét, de e sivatag mögött látható a relációháló, egy „mathesis universalis”. Ebben aztán lehet vándorolni és tapasztalni. Nomádokká válunk.

E némileg csapongó elmélkedéseink „a kilencvenes évek nomadológiájá”-ról szerényen a konyhában kezdődtek, hogy aztán vakmerően elkalandozzanak a filozófiába, a tudománykritikába, sőt a teológiába. Konyhaperspektívából valahogy így láttuk a problémát: amikor emberré váltunk, májat és gombát ettünk. Aztán kénytelenek voltunk pizzát és parmezánt enni. S úgy látszik, hogy a kilencvenes évek teljes turmixot fognak felszolgálni nekünk. S másfelől az emberré válásnak ebből a látszólag kissé prózai ábrázolásából kiindulva, körülbelül a következő belátásra tettünk javaslatot: amikor emberré váltunk, akkor (a hardware és a software manipulálása ellenére) még konkrétan tudtuk megélni az ember és a világ hálószerű összefonódását; aztán racionális, fogalmi gondolkodásunk széttépte ezt a hálózatot, s egyre mélyebbre húzott bennünket az elidegenedett absztrakció szakadékába; s most bizonyos jelek arra vallanak, hogy ismét kezdjük keresni a kapcsolatot a konkrétal. Ezzel láthatóvá válik az a fonal, amely csapongó elmélkedéseinket valahogy mégis összetartja: a racionális, absztrakt gondolkodás a pizzával kezdődik, s itt „letelepedettnek” neveztük; a hálózat konkrét tapasztalása pedig a májtól a kecskesajton át megörződve, jelenleg turmixként jut ismét érvényre, s itt „nomádnak” nevezzük. Ezt a fonalat (legyen az vörös vagy sem) fogja követni elmélkedésünk utolsó szakasza.

Hisz nem lehet kétségbe vonni, hogy kezdünk felkerekedni és útrakelni a sivatagba. Az objektív fizikai világ porrá, részecskékké hullik szét. Az élőlények porrá és génekké esnek szét benne. Gondolkodásunk porrá, információbittékké esik szét. Döntéseink porrá, decidémákká. Cselekvéseink porrá, aktomokká. S minden tevékenységünk porszerűvé lesz, például a kultúra kultúrérmák, a nyelv pedig fonémák porhalmazává. S a szélben szüntelenül vándorló homokbuckáknak ebben a Szaharájában kószálunk kísértetiesen, mint az egykori, de végleg elveszett racionalis, fogalmi, tudományos ismeret rongydarabjai. Ebben az

értelemben kétségkívül nomádok leszünk. De valami nem egyezik ebben az ábrázolásban. Mert miután a kalkulációval (szétörléssel, szétmállasztással) mindent elsivatagosítottunk, a komputáció (az összekapcsolás, a hálónak szövése) révén ismét felvirágoztathatjuk. Az absztrakt (mert nulla-dimenziós) pormagokból konkretizálni tudunk valamit. Más szóval: „fel”-kelünk a porban, hogy „el”-menjünk „onnan”. Hogy belássuk, mi van készülöben a kilencvenes években, térjünk vissza a csimpánzokhoz.

Ezek bolhákat szedegetnek egymásról. Ha nem tennék, akkor meghalnának, mert a bolhák halálosak. A kölcsönös ujjal tapogatás révén ismerik meg egymást: az egyik önmagát ismeri fel a másikban, mert azt szintén bolhák fenyegetik. A kölcsönös bolhaszedetést felebaráti szeretet, s a csimpánztársadalom e kommunikációnak köszönhetően marad életben. Körülbelül így néz ki a kalkulálás gesztusa, mielőtt az emberré válás előbb marokkóvet, végül pedig számítógépet csinált belőle. De ha a számítógépet közelebből („fenomenológiai-lag”) nézzük, felismerjük benne a bolhaszedetést: ez is felebaráti szeretet.

A szedegetés ugyanis nem megragadás. Ha a csimpánzok megragadták volna, akkor meg is ölték volna egymást, amit néha csakugyan meg is tesznek. Amióta emberré váltunk, rászoktunk a megragadásra, hogy cselekedni tudjunk. A kezünket használtuk, s elvesztettük ujjhegy-érzékünket. Ugyanis ha megragadjuk egymást, hogy kezelni tudjuk, akkor elveszítjük azt a képességünket, hogy elismerjük egymást (felismerjük magunkat egymásban). A marokkó óta, s még nyilvánvalóbban a falak óta mindent egyre jobban megismerünk (egymást is kölcsönösen), s elveszítjük azt a képességünket, hogy elismerjük valamit. A számítógép viszont megmutatja, hogy ismét szedegetni kezdünk. Hogy kezdünk elismerni. Ugyanis a világ és mi magunk is, bolhacirkuszá vált, s nem marad más a számunkra, mint a szedegetés. De mi már nem szedegethetünk valamit csimpánzokról: egymás bundájából. Arra kényszerülünk, hogy az ugráló bolhákat (ezeket a semmiket) a semmiből szedegessük ki. A csimpánzok közvetlenül megehették a kiszedegetett bolhákat: egyiket a másik után. Nekünk előbb komputálni kell őket, hogy aztán (például turmixként) elfogyaszthassuk (konzumálhassuk) őket. Így ábrázolható a kilencvenes évekkel kezdődő korszak: bolhákból komputált tejturmix.

Hogyan vált a világ, s benne mi magunk bolhacirkuszá? Hogyan változott a falu a körülötte elterülő szántóföldekkel együtt vándorló homokbuckákká? Az egyre pontosabb s ezért egyre kisebbé váló rációk (mérétek) miatt. A racionalitás pengéje egyre élesebb lett, s a rációk (mérétek) ezért egyre bolhaszerűbbé váltak. Ezért felmerül az az ontológiai kérdés, hogy „valóságosak”-e a bolhacirkuszban ugráló bolhák? Vagy más-képp: egy apró mezőréz valóságos mező-e még, vagy már csak lehetséges? Ugyanez fenomenológiailag megfogalmazásban: a kezek egyre derekasabban végezték a feldarabolást, annyira, hogy végül már nem tudták megfogni a keletkező részecskéket, s most már csak az ujjakkal szedegetnek. A megfoghatatlan, megragadhatatlan s ezért már nem birtokolható részecskéket, melyek az ujjak közt kicsusszan-

nak a kézből, valahogy ismét fel kell halmozni, hogy konkrétan tapasztalhatóak legyenek. A birtok apróra vagdosása arra kényszerít bennünket, hogy nomádokká váljunk. A bolhacirkusz (a vándorló homokbucka) az átmenet a letelepedettségből a konkrét tapasztalatba. Ennek az átmenetnek a komputer az eszköze. Ez vezet át bennünket a kalkuláció sivatagján a komputálás zöld mezőire.

Ezt a szövegünkbe belopakodó elégiát a komputerhez (ehhez a mesterséges csimpánzhoz) prózai nyelvre kell fordítanunk, hogy be tudjuk illeszteni fejtegetéseinkbe. Körülbelül így: a vizuális észlelést sikerült egyre jobban és különféle oldalokról megragadnunk; például neurofiziológiai, mint digitális inger az optikus idegekre. Észlelés-e még az ilyen inger, vagy már csak az észlelés és az észleltség lehetősége? De ez a mag (vagy bolha) beépíthető egy komputerbe, s akkor konkrétan tapasztalhatóvá válik. Az inger (vagy ekvivalense) valami megfoghatatlan, megragadhatatlan, nulladimenziós, absztrakt, de a komputáció révén konkretizálódott, azaz tapasztalhatóvá vált. A komputer az a szerszám, amelynek segítségével felkerekedhetünk és a kalkulatorikus elemzés homoksivatagjából elvándorolhatunk a komputációs szintézis zöld mezőire. A komputálás azt jelenti, hogy az átkalkulált s ezért absztrakttá vált világot konkrétan tapasztalható rakásokká halmozzuk fel. De nem ez az, amin a kilencvenes években ülünk. Hanem van valami a komputálásban, ami nem az absztrakttá lett világot, hanem a komputáló embert érinti. Tudniillik a kalkuláló szubjektum is absztrakttá vált. Nemcsak a külső világot szedtük szét, hanem önmagunkat is analizáltuk, és semmi sem maradt a kezünkben. Az analízis, legyen az pszichológiai, neurofiziológiai, egzisztenciális vagy bármilyen, mindig a szubjektum, a „szellem”, a „lélek”, az identitás, az Én feloldásában végződött. Kiderült, hogy minden részekre osztható (kalkulálható), s hogy az „individuum” kalkuláció előtti, többé nem tartható fogalom. De komputálás közben a részecskéket, melyekre a szubjektum szét hullott, összefogjuk, s épp azért, mert ezek azokat a részecskéket fogják össze, amelyekre az objektum hullott szét. Például: ha a szétszedegetett optikai észleléseket szintetikus képpé komputáljuk, akkor egyfelől egy konkrét kép keletkezik, másfelől pedig e kép konkrét észlelése. Más képp, hagyományosan kifejezve: az észlelés közben nem valami észlelő és valami észlelt kerül össze, hanem ellenkezőleg: az észlelés révén jön létre egyfelől valami észlelő, másfelől pedig valami észlelt. Még (vagy már) nem vagyunk valami, de a komputálás révén valamivé válhatunk. Ez az, amin a kilencvenes években ülünk.

Közelebről nézve látható, hogy hogyan válhatunk semmiből valamivé. Tudniillik a hálóképzés révén. A komputálás nem más, mint egy hálószerű szórásból származó absztrakt, csupán lehetséges részecskéknél az összeszedése. Hogy hogyan történik, azt a számítógép ernyőjén megjelenő úgynevezett „drótfonadékokból” láthatjuk. A háló egyes csomópontjain kitüremlések, görbületek keletkeznek. Minél sűrűbb a kitüremlés, annál konkrétan, annál inkább valósulnak meg benne lehetőségek. Amit valaha „Önmagá”-nak vagy „Én”-nek neveztek, az lehetőségek ilyesféle megvalósulása, ugyanúgy mint az, amit egykor „objektumnak” vagy „dolognak” hívtak. Mármint az a helyzet, hogy az ilyesfajta kitüremlések úgy keletkeznek, hogy összeállnak egy hálószerű szórásból. Azaz: lehetőségek jönnek össze, hogy megvalósítsuk őket. Bármilyen is vagyok, azért vagyok, mert néhány szétszórt lehetőség összeállt. És pedig annál valóságosabb vagyok, minél sűrűbben állnak

össze. Ha egyszer majd tényleg kidolgoznak egy ilyesfajta antropológiát, akkor érthető lesz, hogy a lehetőségek összetételéből, a szétszórtak összegyűjtéséből adódik az a konkrét tapasztalat, amelyet „Én”-nek és „Te”-nek nevezünk. Egyelőre lehetőségek vagyunk, melyek egymás felé tartanak, hogy konkrét „énként” és „teként” tapasztaljuk egymást. Egemás felé haladunk, hogy kölcsönösen megvalósítsuk egymást, s közben (bizonyos fokig kéz alatt) egy objektív világot állítsunk elő. Ez nomád antropológia, s ezt hívják „komputálásnak”.

Ez azonban még nem jelenti azt, hogy ezzel magunk mögött hagytuk az újabb korszakot a maga birtokló, megszállott és mindent négy fal közé záró racionalizmusával, felszeletelhető pizzájával. Ehhez még további lépésre van szükség az „utótörténelem” irányában.

A letelepedett, a földművelő, a polgár térben lokalizálható: címe van, mely definiálja. A komputálással ez megszűnik. A hálózatban mindenki mindenütt jelen van mint lehetőség. A földrajzi definícióhoz (elhatároláshoz) azonban történeti definícióra, a címhez pedig dátumra van szükség. A letelepedettnek nemcsak telke, hanem idődarabja, tartama is van. Az idődarab kimetszése az időből, az idő pizzává változtatása (tehát évekre, órákra vagy másodpercekre osztása) viszont megköveteli, hogy az időt egyformaként és visszavonhatatlanként ismerjük meg. Az óráknak egyenletesen kell járnia és sohasem szabad visszaállítani. Az ilyenként megismert idő a „történeti tudat” idője. Az újabb korszak tudata ez, még ha igaz is, hogy csak a lineáris írás feltalálásával, tehát a korszakon belül a bronzkorban vált tényleg uralkodóvá.

De az ily módon történetiként megismert időt nem lehet konkrétan tapasztalni. Az nem tapasztalható, hogy a másodpercek egyforma hosszúak volnának, függetlenül attól, hogy a fogorvosnál vagy orgazmus közben tapasztaljuk őket. Nem tapasztalható, hogy az idő folyása ne volna visszavonható egyfajta flash-back módjára. S főleg nem tapasztalható az, hogy az idő a múltból érkezik, ahogy ezt az óra idejétől kívánjuk. A konkrét tapasztalat azt mutatja, hogy (miként a neve is utal erre) a jövő érkezik meg. A letelepedettnek világos és érthető időismerete van, de ez meghamisítja a konkrét időtapasztalatot. Csak ha kitörünk a falak közül, melyek a cím három koordinátájával és a dátum koordinátájával címkéznek fel bennünket, csak akkor tudjuk majd (ismét) tapasztalni az időt.

Ezt próbáljuk most (némi nehézséggel) megtanulni. Az olyan szavak mint az „egyidejűség” vagy a „lehívás”, felismerhetővé teszik ezt a tanulási folyamatot. Arra utalnak, hogy az idő lehetőség, melyből konkrétan megélhetőket komputálunk ki. Az úgynevezett „események” valamennyien mindenütt egyidejűleg észlelhetők és tárolhatók, s a komputáció segítségével lehívhatók a tárolókból. Ez azt jelenti, hogy csak a jelen (azaz a meglét és a tároló) konkrét, a múlt és a jövő pedig az idő egymással felcserélhető lehetőségformái. Ha egyszer tényleg kidolgoznának egy ilyen tudatot (amitől egyelőre messze vagyunk), akkor történelem utáni (posztisztórikus) tudatról lehetne beszélni.

Lehetséges, hogy a régebbi korszak nomádjai (ezek a vadászok és gyűjtögetők), s talán a későbbi korszak máig létező nomádjai (ezek a pásztörök) is egy történelem előtti,

mitikus, ciklikus időtudattal élnek. Hogy számukra minden ismétlődik, s hogy az ugyanannak az örök visszatérésében a vándorlást, az ingázást, tudniillik a „tapasztalást” élik meg. Az biztos, hogy ilyenén nem fogunk válni. Lesznek tárolóink (emlékezeteink). Nomád elődeinkhez hasonlóan mi sem fogunk történelmet „csinálni” (mert nem lesz jövő), de fogunk történelemmel „bíjni”. Bizonyos fokig a történelem felett fogunk állni, fentről bele fogunk avatkozni, de épp ezért nem leszünk „benne” érdekelve, nem fog bennünket „inter-esse” fűzni hozzá. S csak akkor fogjuk majd valóban magunk mögött hagyni a későbbi kőkorszakot.

Az ilyesféle nomádságot, amikor a szétszórt lehetőségek egy hálóstruktúra révén egymás felé közelednek, hogy „En”-ként és „Te”-ként tapasztalják egymást, s közben a történelem felett állva dialógust folytassanak róla, az ilyen egyre konkrétabban megvalósuló nomádságot az újabb kőkorszak kategóriáival már nem lehet megérteni. Itt már nincs szó sem birtokról (gazdaságról) sem nyilvánosságról (politikáról), sem realitásról, sem fikcióról, sem elméletről sem gyakorlatról. Más kategóriákat kell majd kidolgozni, s ezek körvonalaikban máris érezhetők. A racionális, kauzális, definitorikus gondolkodás egy relációnális, probabilitikus, mezőkben való gondolkodásnak fogja átadni a helyét. S a jelenlegi nyelvek valószínűleg nem lesznek alkalmasak e kategóriák artikulálására. Más kódokat (például számítógépkódokat) kell majd használni. Amennyire képesek vagyunk túltekinteni a kilencvenes éveken, vélhetőleg esztétikai kritériumok fogják kiszorítani a mostani etikai és ismeretelméleti kritériumokat. A kilencvenes évekből felbukkanó nomád inkább „művész” lesz, mint vadász vagy pásztor, mert szétszórt lehetőségekből mesterségesen fog konkrét valóságokat (hatékonyságokat s nem realitásokat) komputálni. Még mindig „homo faber”, mint az újabb kőkorszakban, de úgy, hogy tudatában van ennek. Őseivel el-

lentétben nem marokkőveket fog előállítani, hogy az „adott” metszőfogakat kőben szimulálja, hanem mindketőt, a metszőfogat és a marokkővet is ontológiailag egyenrangúként, tudniillik lehetőségek komputációjaként fogja tapasztalni. A kilencvenes évek ki fognak vezetni az újabb kőkorszakból, de nem a korai kőkorszakba fognak visszavezetni, hanem fel- és elvezetnek a nyitottba, az eddig nem tapasztaltba, tudniillik megvalósíthatatlan lehetőségekbe.

Vajon megerősödött-e ezzel a könyvünk alcímében jelzett hipotézis? Kétséges. Mert bár igaz: ha pillantásunkat az úgynevezett „fejlett világ” színpadára korlátozzuk, akkor mindenütt felismerhetjük az itt vázolt nomádság kezdeteit. De van egy másfajta nomádság is: az éhező csecsemők nomádsága, akik arra készülnek, hogy dél felől felgöngyölítsenek bennünket és kiűzzenek négy falunk közül. A kilencvenes éveket nem az fogja jellemezni, ami jelenleg Európa keleti részén történik, hanem az, ami délen évtizedek óta folyik. A vizsgálódásainkban kifejtett hipotézis az éhező csecsemőkön áll vagy bukik. Ha ők megengedik nekünk, akkor a jövőben a tejtermixot (ezt a lehetőségekből szintetizált definiálhatatlan folyadékot) fogjuk inni, ha pedig nem engedik, akkor már nem pizzát, hanem gyökereket és bogyókat fogunk enni. Más szóval: bár tudunk előre látni, de nem tudunk választani. Egy valami azonban bizonyosnak látszik: ha nem kezdünk egymás felé közeledni (egyebek között és kiváltképp az irányunkba tartó csecsemők felé), akkor meg fogjuk semmisíteni egymást. Legalább ennyit meg kell tanulnunk az újabb kőkorszak eredményéből, Auschwitzból.

FORDÍTOTTA BONYHAI GÁBOR

Gennadij Ajgi

AZ „ABLAK – ÁLOM” CÍMŰ VERSHEZ

álom – isten vidéke:

*a halál elutasítását jeleníti
haldokló észben: képe –*

létezők rettegése

1965

HELYEK AZ ERDŐBEN: ÉBREDŐBEN

*amikor álmunk – csak szem
(nem szereplő álom-színész)
hirtelen mintha-tűz-zsaráttal-áttörő
ragyogás fölötti ti vagytok
álom-Látcsőben (szem-fájdalom):*

amikor – nem álom-színész! ... –

*és túl rajtatok mi még? ott? – mikor
mértéketek
így létező? ... –*

amikor: csak szem-álom

1972

GENNADIJ AJGI (sz. 1934) csuvas anyanyelvű, oroszul alkotó költő, a hatvanas években induló orosz újító költők egyik legelesebbike.

VÁLASZ – PILINSZKY JÁNOSNAK

S a hó, a téli hó? Talán
száműzött tenger, Isten hallgatása.
(Vesztőhely télen)

legalább Némaság

mikor az Ország nem Szó
(és a hit? ... szél... szavak nélkül)
legalább meghagyva

hóviharokban-a-lényeg-nélkülben
csak a hitet (szél nélkülünk)
abban a Némaságban mint Szóban

1978

KIS LAP JÁZMINOKKAL

minden a Földig akár tiszta Látása Istennek
csak jázminok felhői odalenn

1979

CÍM NÉLKÜL

istenem! micsoda
hajlam-és-szembeálkozás a középpontban
ama centrum – varázs:
tűz-talapzat: emelkedő értelem „én! ez-én-vagyok!”-odaadás
mintha tartva repülésben
édes emlékmű
a boldogságnak

1978

FORDÍTOTTA HAFNER RITA

Huzatban

MÁNDY IVÁN

Leverő látvány az a néhány sor a cetlin. Föléje hajolt, többször is elolvasta. Valósággal beleragadt.

Úgy állt a parkban, mint egy fölfelé fordított esernyő. A szél fodrozta a ruháját, kopottas kalapján a műcseresznye mintha le akarna esni. Papírzacsókából kenyérmorzsát szórt a gyepre. Közben azt a verebet figyelte, ahogy a galambok elől elkapja az ennivalót.

Szemtelen! Milyen szemtelen!

Aprókat nevetett. Sötét szájában felmerült az egyetlen fekete, fáradt, alvilági utas.

És itt leállt. A fáradt, alvilági utast eltüntette. Hány novellában merült már fel! Sötét száj és abban az a fáradt, alvilági utas.

Meg egyáltalán ez az öregasszony.

Na jó, ezt szépen összetépjük.

Nem tépte össze. Mintha azért még tervezne vele valamit. Ki tudja! Talán megkeresi a gyilkosát. Aki majd minden megaláztatástól megszabadítja.

Felállt az asztaltól. De közben csak azt a pár sort bámulta. Nem tudott elszakadni az öregasszonytól.

Lassan az ágy felé távolodott.

Megint az öregasszony előtt.

Kavics csapódott a galambok közé. Azok szétrebbentek.

Mit hasalok itt az asztalon? Mit kapirgálok?

Felejsük el ezt az öregasszonyt! Felejsük el ezt az egészet!

Megint az ágy felé, majd megint az asztal felé.

Az az út az ágy és az asztal között!

Hirtelen lehajolt a szőnyegre, de valami olyan gyengédséggel! Az ujjával fésülgette a rojtokat, hosszan elnyújtott mozdulatokkal. Mint aki egy lány haját simítgatja.

A simogatás abbamaradt. Kissé hátrébb csúszott. Nézte, nézte a művét. Köröket rajzolt fölötté a tenyérével, közelebből, egyre közelebből. Hirtelen összeborzolta, és otthagya.

Egy vékonyka széken az ablak mellett.

Parányi erkély a szemben levő ház lerongyolódott falán.

Esetleg átmegyek és ott üldögélek. Rágyújtok egy szivarra és csak füstölgök a sötétben. Nem hiszem, hogy kijönne a házigazda. Nincs is házigazda. Soha senkit nem láttam azon az erkélyen. Nem igaz! Egyszer egy nő könyökölt a korláton. Hátrafordult. Beszölt a szobába. Majd felém intett.

Zempléni kissé ünnepélyes, távoli hangja.

– Az utolsó novelláimat kegyelmi állapotban írtam.

Úristen! Mikor írtam én kegyelmi állapotban!

Egy könyv lapjai peregnék szédületes gyorsasággal. Valaki lexikont olvas. Ezt a feladatot tűzte maga elé. Vagy éppen rárótták ezt a feladatot?

Átmegyek Arnold bácsihoz. Ő biztosan tud valami tippet adni. Írjak? Tovább folytassam ezt a reménytelen kínládást? Tartsak hosszabb pihenőt? Vagy egyáltalán hagyjam abba?

Arnold bácsi semmit se olvasott tőlem. Soha egy árva sort se.

Egyszer valami folyóiratot nyomtam a kezébe. Kedves mosollyal visszacsúsztatta.

– Ne bántsuk egymást.

Azért most mégis megnyugtatóna.

Nem, őt hagyjuk ki a játékból.

De hiszen eltűnt. Napok óta nem akadtam vele össze. Napok óta? Hetek – talán már hónapok óta. Mi történhetett? Itthagya a házat? Egyébként mostanában többen is eltűntek. De hát Arnold bácsi! Ő volt a

lelke a lépcsőházi vacsoráknak. Egyszer még hegedült is. Csakhogy nem a lépcsőházban, és nem este. Fényes délelőtt és odakint az udvaron. Az udvar közepén. Egyszerre csak ott állt mellényben és keménykalapban, egy régi kedves slágert játszott. A lakók a gangon. Nevettek, tapsoltak, pénzt dobáltak. Arnold bácsi meghajolt, és a lépcsőház felé intett. – Bandi! Arany Bandi! – Egy törpe beszaladt és összeszedte a pénzt.

Akkor ismerkedtem meg Lippertnével. Lippertné stabil szépség. Szép vasárnap este, szép a legpocskabb hétfő reggel, kedden, szerdán, a hét minden napján, a nap minden órájában.

Szövődött köztünk valami?

Lippertné is eltűnt.

Lippert egy darabig még itt maradt. Rendkívül udvariasan köszönetetett. Mintha mindenkitől külön engedélyt akarna kérni, hogy még hadd maradjon ebben a házban. Mintha eddig is csak a felesége miatt túrték volna meg.

Egy hang valahonnan a szomszédból.

– Kösd össze az ágakat! Nem érted?

Nem jött válasz. Az a másik talán már elveszett az ágak között.

Ágak? Miféle ágak? Miféle fák foglalták el a szobát? És talán nem csak azt a szobát?

A fák betörték a házba. És most össze kell kötni őket.

Gyanakodva sandított a padlóra. Sarjad-e már a fű? A padló füve. Miféle növények törnek elő a falból?

Ezek elől menekült el Arnold bácsi? Nem, annak valami más oka lehetett.

Ki tudná megmondani? Talán csak az egyik kuka tündér. Melyik? Hiszen teljesen egyformák abban az elkoszolódott, szürke kabátban.

Egyszer a hátsó lépcsőházban olyan meghitten beszélgettek. A kuka tündér mintha kezét akart volna csókolni. Arnold bácsi elhárította.

Ránéztem az állóórára. Öt perc múlva tizenegy.

Itt az idő! Levisszük a vödröt.

Kint a konyhában felemeltem a szemetesvödröt.

Ez még félig sincs tele. És ki dobált ide almahéjat? Sohase eszem almát.

Indulhatunk.

De nem ebben a bordó melegítőben. Olyan szerencsétlenül kinyúlt. Meglehetősen ragacos. Összeakadhatok valakivel. Régen társaséletet éltünk. Igen, mindig összejöttünk néhányan. Beszélgettünk, iddógáltunk. Egy nő szendvicseket készített. Talán Berecz Ilona. Persze mindez még Arnold bácsi idejében.

A nyitott szekrény előtt. Gyengéden megérintette a zakók vállát, kissé arrébb tolta őket. A nadrágokat is megvizsgálta. Vizsgálat alá vetette őket.

Egy barna öltöny került eléje. A könyöke kikopott, a nadrág meg olyan rojtos. A zakó begyűrt zsebe. Még érződött az az ideges mozdulat. Mintha mindenki elhúzódott volna mellőle. Köszönjük a társaságát, de most már elég! Magának már régen nem itt a helye! Hogy hol? Talán egyszer majd mégis kitalálja.

Világoskék pulóver vékony, fehér csíkkal. Sportos, elegáns. Ez mégiscsak másképp mutat. Csakhogy tegnap is ebben vittem le a vödröt. Tegnap és tegnapelőtt.

Sötétszürke öltöny. Olyan nagyvilági, mondhatnám fennhéjázó. Azért nem kell túlóltózni. Esetleg megbánthatok valakit.

Halszálkás zakó.

Ez stílusosabb. Halszálkás zakó sötétzöld nyakkendővel. Gondosan öltözködött. A nyakkendőt kétszer is megkötötte.

Fogta a vödröt. Elindult éjszakai útjára.

Körbenézett, szakállas fejek fogadták körös-körül a lépcsőház falán.

Nem szállt be a liftbe. Inkább csak úgy gyalog. Így mégis nagyobb az esélyünk. Mire? Mégis mire? Talán, hogy felbukkan az infánsnő. Ugyan csak egyetlenegyszer találkozott vele. Egy téli reggel jött le Bauer Lajostól. Azt mondják, Lajos Henriknek szólítja.

A harmadikon kinyílt egy ajtó. Megjelent egy kopasz fej. Kopasz fej, borotvátlan arc.

– Bocsánat! De lenne itt valami az ön számára.

– Igazán?

– Egy szinopszis. Egy rendkívül érdekes szinopszis.

– Mit csináljak vele?

– Kérem, olvassa el.

Nem hívott be. És csak úgy félig húzta be az ajtót maga mögött. És felém is csak úgy félvállról. De ez inkább riadtság, mint fölényesség. Talán valaki figyel oda bentről a szobából. Valaki figyel, felügyel, mindent hallani akar.

– Feltétlenül meg kell ismernie ezt a könyvet. (Szünet) A csillagok robbanása. Talán így foglalhatnám össze. A csillagok felrobbannak.

– A világ vége.

– Épp ellenkezőleg. Százezer új világ születik. Százezer új élet! És ha majd átadom a szinopszist...

– Nem adod át!

– De mama, kérlek! Te nem tudod, ki ez az úr!

– Nagyon is jól tudom. Vödröket cipel.

– Valóban, asszonyom! Vödröket cipelek, mégpedig...

– Szutykos szemetesvödröket!

– De közben egy nagy gondolkodó!

– Hát abban kételkedem.

– Teljes joggal, asszonyom. És nem is zavarok tovább.

– Ne menjen el, kérem!

– De hát az édesanyja...

– Ő néha kissé ingerült. (Szünet) Hadd világítsak meg valamit ön előtt. A szinopszis ügyében engem bizonyos mulasztások terhelnek.

– Ugyan!

– De igen! Be kell vallanom, hogy az anyagiak miatt.

– Ó, azok mindig közbeszólnak.

– Selyemszalagokat kell vasalnom. – Elhallgatott. Majd valami végtelen mélabúval. – Selyemszalagok!

Selyemszalagok!

– Érdekes lehet.

– Inkább kifizetődő. Külföldről is vannak megrendeléseim.

– Hát akkor nem lehet meghátrálni.

– Nincs felmentés! Nem lenne szabad mással foglalkoznom.

Csönd.

Majd újult erővel.

– Tudja, mit! Odaadom önnek ezt a könyvet.

Ingerült hang a szobából.

– Vili! Gyere be! Ne kelljen még egyszer mondanom!

Vili eltűnt. Én meg a vödörrel a csukott ajtó előtt.

Talán mégis bele kellett volna nézni abba a szinopszisba. De hát miféle szinopszis? És mit akar vele?

Filmet csinálni? A szétrobbant csillagokból? A százezer új világból?

Egy óra szaggatott sívítása valahonnan fentről. Álmából ébredt fel? Lidércnyomásos álmából?

Végignéztam a vödörön. Visszagymöszöltem egy hosszan kilógó újságpapírt. Ne haragudj, de így nem mutakozhatom veled. Megint végigcsorgatod magad ezzel a nem is tudom miféle lével. Lehet, hogy rövidesen elválnak útjaink. Mégis, ha megjelenik egy lány... mondjuk a Szombati Virágszál, vagy a Lakos doktor lánya... Bár azt hiszem, nem fenyeget ez a veszély. Mintha a Lakos lány is elhagyta volna a házat. Az apjával egyszer összefutottunk. Elrohant mellettem olyan üzőtten. Bizalmatlan ingerültség az arcán. Mint aki attól fél, hogy kérdezek tőle valamit. Kifaggatom. Faggatja a fene! De azért majd mégiscsak megkérdezem tőle, hogy...

V alaki lekiáltott a magasból.

– Ide figyeljen! Ha a szőke nőnek még egyszer szól a kutyája miatt, hát akkor vigyázzon magára! Nagyon vigyázzon!

Nem néztem fel. Minek?

A trolik! Ahogy jönnek végig a havas, csatakos utcán! Egy szétvert hadsereg lefokozott, száműzött tábornokai. Kopottan, züllötten, tele gyűlölettel. Begyűjtik az utasokat, rázzák, rázogatják őket az eszméletlenségig. Azok szédülten támolyognak, elvágódnak, végiggurulnak a földön. Egymásnak ütdődnek, összekoccannak. A tábornokok meg gurigáznak velük. Ez a guri-guri játék.

A tábornokok lassan, lomhán indítanak. Hirtelen rákapcsolnak – és bele a tömegbe. Kipécézik egy nőt, egy gyereket. Utcákon át hajszolják. Olykor eltűnnek, majd ismét felbukkannak, és megint az a hajsza. Halálra taposás Propillnét.

Ebből azért kihozok valamit. Egyszer már belevágtam, de elakadtam

a züllött tábornokok (sztálinisták?)

maga az utca

az utca alakjai
 öregek
 gyerekek
 asszonyok
 Propillné

Nem szálllok le róluk! Megeshet, hogy többször is elakadok, de akkor se!

Egy hisztériás bulldog, az vagy öregem. Semmi más.

Suttogó hang töltötte be a lépcsőházat.

– Egy fiatal lány hajol a cselló fölé. Játszik, ki tudja, mióta. Egyedül van a csellójával, a zenével. Béke ömlik el rajta. Nem földöntúli béke. Az a tiszta, kevéske béke, ami még egyáltalán megmaradt a földön.

(Csönd) Ismerős szöveg?

– Nem tudom.

– Nem tudja? Igazán? Maga mondta el a Bethlen udvarban. Egy kiállításon a Bethlen udvarban.

– A Bethlen udvarban nem rendeznek kiállításokat.

– Ne mondja! A Láng András csaknem minden évben...

– A Láng András!

– És az a fiatal lány?

– Miféle fiatal lány?

– A csellós lány. (Csönd) Na, erőltesse meg magát egy kicsit! A csellós lány alkotója. (Csönd) Elfelejtette? Nem emlékszik rá? Nem akar rá emlékezni?

Megemeltem a vödört.

– Dolgom van... láthatja.

Újra indultam a vödörrel. De valahogy olyan öregesen meggörnyedve. Mint aki valamilyen hegyről ereszkedett le. És minden lépésnél attól tart, hogy megbotlik.

A Lakos lány! Hol láttam utoljára?

Hát hol is láthattam volna!

Odalent a kukánál. Mélyen belehajolt az egyikbe. Valósággal belevetette magát. Turkált, kotorászott, de olyan dühvel.

Köszöntem.

Meg se hallotta. Egyre csak azt kiabálta.

– Nem kerül elő! Soha... de soha nem kerül elő! – Elakadt egy pillanatra. – Meg kellett büntetnem!

Mellette a partnere. Igen, igen, a partnere! Arnold bácsi!

– Meglesz, kedvesem. Nem szabad feladnunk.

Mögöttük álltam. Észre se vettek. De hát mégis mit hajlíthatott a szemébe? Mi az, ami soha, de soha nem kerül elő?

Körülnéztem abban a sivár kapualjban. A vödört lóbáltam. És akárcsak tőle kérdezném. Ki az, akit meg kellett büntetni? Kit és miért?

– Szemét szerepeket játszott! Mindent elvállalt... az ő tehetségével!

Kimerülten belelógatta karját a kukába.

– Meg kellett volna bocsátanod. – Arnold javított. – Vagy legalábbis elnézőbbnek lenned.

– Elnézőbbnek?!

– Egy színésznőnek néha meg kell alkudni.

– Hát nem! Én soha!

– Honnan tudod?

– Arnold bácsi ismert színésznőket?

– Ismertem. Az egyik nagyon szeretett bevásárolni. Főleg zöldségfélét.

– Milyen szerepeket kapott?

– Rosszakat.

– Nem vágta a pofájukba?

– Nem hinném.

– De hát ez bűn. Egy tehetségnek nem szabad...

– Talán nem volt elég tehetséges. (Csönd) Én nagyon szerettem.

És még mielőtt a lány mondhatott volna valamit.
 – Ketté is tépte azt az arcot?
 – Talán nem.
 – Talán...
 Megint elkezdődött az a kétségbeesett kotorászás.
 Száraz kenyerek repültek ki, törött üvegek, behorpadt dobozok, tojáshéjak, egy fél pár cipő, szakadt szőnyegdarab. És egy szürkészöld fedelű, vékonyka könyv.
 Ki lehet a szerzője?
 Talán éppen én.
 Egyszer mintha adtam volna egy kötetet, dedikálva, hát persze.
 Nem néztem meg. Nem akartam elolvasni a nevet. Ezt senki se kívánhatja tőlem.
 De hát miért hajította ki? Annyira unta? Vagy bele se nézett? Lehet, hogy bele se nézett?
 A vödör a térdemhez csapódott. Nem tudott megnyugtató választ adni.
 A könyveknek is megvan a maguk sorsa.
 Ősrégi, elmeszesedett mondat. Nemzedékek ismételtették elhülyült iskolás buzgalommal.
 És tessék! Most én is!
 Megint csak odalent a kukák sorfala előtt. (Elmozdultam valaha is innen?) Végignézttem rajtuk. Akár-
 csak egy gyászszertartás résztvevői.
 Néztem őket, és egyszerre csak kibukott belőlem.
 – Nekem nincs közönségem!
 A kukák se tudtak vigasztalást nyújtani. A vödör beledőlt az egyikbe, valami olyan mélységes együtt-
 érzéssel.
 Nem csuktam le a kuka fedelét. Vártam. Még mindig vártam. Kell, hogy jöjjön valaki. Egy lány a ház-
 ból. Egy látogató az utcából.
 Miféle látogató? Nincsenek már látogatók.
 Senki se tűnik fel.
 Arnold bácsi egy kültelki templom padjában vár valakit. Beszélgetésre készül.
 Senkit se vár. És nem készül semmire.
 Egy pocsolya fölé hajol.
 A lány ott kuporog mellette.
 Ő meg szinte könyörögve.
 – Menj haza, kedvesem! Menj! Menj!
 A kuka fedele lecsapódott.
 Beszállhatunk a liftbe. Nyugodtan szállhatunk. Befejeződött a kiruccanás. Jó kis mulatság volt.
 Megálltam a lift ajtajánál. Majd nekivágtam a lépcsőknek. Azért legyünk stílusosak.
 Még mondtam néhány borús bölcsességet. Aztán már csak nyomultam fölfelé.
 Ajtó csapódott odafent. Egy szandál csattogása, ahogy valaki lerohant. Ebből a csattogásból egy hang.
 – Arnold bácsi! Visszajöttél?
 A hang elakadt. A csattogás abbamaradt. A lány néhány lépcsőfokkal lejjebb jött. Egyik lábát a leve-
 gőbe lógatta. Nézett, azzal a megfakult, kifosztott arcával.
 – Ja, csak maga az!
 – Csak én.

Makra Vilmos

CRUSADER III

Vas Istvánnak

Ez a második vers
hozzád – az első
kézirátát fölitta
a föld – hogy vagy?
profánul kérdez a
mágneses glagolita
nyelv, az Angara-pajzs
fossiliái, az ősi
valószínűleg görög
eredetű ritmikus
próza – hol voltam
negyven télen át?
Míg fiatalodtál,
én lettem Öreg.
Raboskodtam akár
az Oroszlánszívű;
harcoltam Vietinghoffal
Anzionál és Varsóért
Varsó fölött – nem
volt szabad, nem illett
volna, skapulárém
fejsodrony nekem, az
igazságot nem kedvelik
a diktátorok... és hol
voltam még? Odakozmálva
a tankban, Krisztus szerelmére,
egy kerubbal exhumáltam
tömegsírokat és minden
felgyújtott beloruss
falut Anubiszként, avagy
megéledt bennem a háborúk
Krisztusa. Két villámreccsenés
közt hallottalak fejhallgatómban,
hol van Miklós, Gábor, Endre, György
és a drága Tóni és Hanna – a
genocidium el nem évül
bár betemeti az idő

akár engem, a lövészkútból
 az utak szertefutnak,
 ami történt mégsem
 bocsátható meg:
 lányosan komolytalan,
 ha ontologikus tévedésnek
 hívom a stalinizmust. A
 jogszerű ellenség most
 nekem segít, élelmiszerliftet
 küld a levegőben, halott aki
 ellenem dolgozik, fordítson
 meg bár vízlépcsőkkel
 folyókat, kiiszom a
 tengert a flotta
 alól.

KURSZK 1943

Hommage à G. K. Zsukov

Az OKdW által bálványozott von
 Manstein papírszopókás szivarjával
 összekormol néhány beloruss falut, a
 Löwe von Sebastopol, a katasztrófamegoldások
 doyenje, a typológiai hadvezér, Mars nagy
 bürokratája a szövegtávcsőnél újra szembe –
 kedves Erich ezúttal azt hiszi, h. a Karl
 mozsár szavát pótolják majd a fiaskó
 Ferdinándok? A braunschweigi herceg
 elfenekelné magát... Georgij ledőlt,
 legszívesebben meghívót küldött volna
 teára: „Jurjev” az Ivanovskij majorba
 várja Önt, a szemleutak végén ólommá
 hűlt a szív, bár mindent megtettünk
 megmaradnak kétségeink, hátha kedves
 – most a Tavasz és a Nyár tábornok
 jön, mormolta, kiveszem a sakktáblát
 kezükből a fehér mezőket és a
 figurákat hátraküldjük a hadimúzeumnak,
 ógermán zsoldkönyvük rúnái közé
 beírom a feketével: átölelő általános
 irányban, a barbár olvashatatlan
 illusztris betűket: c.aba. Rám
 kényszerítenék a matt két
 lépésben iskolás feladványt,
 hát jó; Kutuzov trojkája Orjol
 felé hajt, Rumjancev Harkovig
 nem áll meg. Hat tábornok van
 minden csatában, a hadjárat
 nem madárdal, nincs nyári
 vagy téli ész, szolgált

egykor nálunk a régi
 hadseregben egy tűzérőrnagy
 aki nem tanult meg oroszul
 ő írja egyhelyt: a háború
 akaratunk rákényszerítése
 az ellenségre.

küldd szegény híved
 harcba még – mondd:
 lógjon a levegőben;
 nincsenek tanúk
 helyszín és az ég
 akit az isten félreért
 időtlen

lett volna Loire s a
 médiák, száz szoba
 együtt: fázik a király,
 a kürtőkben szél kopog
 átüvölt, gargalizál

aludjatok még, ne
 féljete – elsietni e
 táncot nem tudom,
 a kálvária aknamező
 és annyi Pált láttam
 a damaszkuszi úton

két csillag közt
 áthajol, gőzmalom
 perel a lellem,
 judáspénz a kristály-
 éjszaka, sóhaj a számkivetés
 Szent Györgyöt énekeltem.

AVIAPOLKA

kezembe veszem a holtakat
 faggatom, hogy lehet
 kicsikarni a szárnyakból
 még egy kis életet

ne kérdezd hány temetőn
 mezőn és oszlopcsarnokon
 keltem át s már nem lehet
 úrrá lenni a vágyakon

légy szabad te, én elmegyek
a deres fű hívogat ha
szeretni nem lehet
szolgálni még szabad

kehely az arcod, és tovább
eltör a szél, a szélnyírás
krúgat a daru – menni kell
lesz majd valaki más

helyettem írják csíkjaik
felhőkön át, kis időre
egy villanás az élet és
vége már, csillagporral
hull a földre.

(Richard Addinsell emlékének)

Az éledő fák
szívós vérkörében
hallasz engem:
kétségtelenül tavasz,
varjak forognak rondót
lassan, az alkonyat két
cigaretta és két háború
ér. A kulcsszót elfeledtem,
koronák tankkörében a
törekény béke, a negyedik
jégkorszak évgyűrűi a
mamutfenyőn és a cirbolyán.
Immár tavasz. A felöklendett
mágneses glagolita nyelv, az
óskandináv rúnák és az ibis
ad crucem, géppuska a vállamon
akár a kereszt, héber–görög–
latin–arab. Leiskoláz még
néhány madár és csillag, a
formula kissé pontatlan –
szárnyaim kékje sivít: a
repülés nemcsak energia
kérdése, a törővégen a
kikészített ernyő,
krisztológiai gyakorlatom
túlfejlett, a többi a
varsói koncert, vokális
csönd, oratórium a
levegőben.

Az iskola

DONALD BARTHELME

Szóval mondtuk a gyerekeknek, hogy akkor megyünk fát ültetni, mert úgy gondoltuk, hogy... hogy ez hozzátartozik a nevelésükhöz, már hogy lássák a gyökérrendszereket meg minden... Na és a felelősségérzet, hogy vigyázniuk kell valamire és hogy személyesen felelnek érte. Érti, mit akarok mondani. Aztán elszáradtak a fák. Narancsfák voltak. Hogy miért, azt nem tudom, de tény az, hogy elszáradtak. A földdel lehetett valami baj, vagy talán a facsemeték, amiket a faiskolából kaptunk, azok nem voltak a legjobbak. Panaszt is tettünk. Harminc gyerekünk van, mindegyiknek megvolt a saját kis facsemetéje és aztán ott álltunk a harminc halott fával. Szörnyű lehangoló volt, ahogy a gyerekek bámulták a kis barna kórókat.

Nem is lett volna annyira rémes, ha már előtte nem halt volna meg az összes kígyó. De azt hiszem, a kígyók, a kígyók azért dobták föl a talpukat, mert... emlékszik, a sztrájk miatt négy napig ki volt kapcsolva a bojler, na, azt még meg lehetett magyarázni. Azt még be lehetett adni nekik a sztrájk miatt. Mert hát egyetlen szülő se engedte meg, hogy majd pont az ő gyereke menjen át a sztrájkoló munkások kordonján. A gyerekek tudták, hogy sztrájk van, meg hogy az micsoda. Úgyhogy amikor újra megindult az élet és megtalálták a kígyókat, nem is ráta meg őket túlságosan.

A veteményesnél valószínűleg túllöntözés esete forgott fenn, most legalább tudják, hogy nem kell túllöntözni. A gyerekek nagyon lelkiismeretesek voltak a veteményessel, és egy páran talán... szóval adtak suttymban egy kis külön vizet. Vagy talán... amire gondolni se szeretek, hogy talán szabotázs történt, de azért nagyon is gondoltunk rá. Mondjuk, hogy átfutott az agyunkon. Valószínű, hogy csak azért gondolkoztunk így, mert azelőtt már meghaltak a cickányok meg a fehér egerek meg a szalamandra... hát most legalább tudják, hogy nem kell őket nylonzacskóban ide-oda hurcolni.

Azt már szinte el is vártuk, hogy a trópusi halak meghaljanak, az nem volt meglepetés. Szép kis alakok, elég, ha az ember egy kicsit mogorván rájuk néz, máris fölfordulva úsznak a víz színén. De hát az óraterv ekkorra trópusi halat írt elő, ez minden évben egyszer bekövetkezik, ezt megúsni nem lehet, legfeljebb nem nézni se jobbra, se balra, csak átrohanni rajta.

Még csak kiskutyánk se lehetett volna.

Nem is lett volna, csak egy szép napon a Murdoch lány talált egy kiskutyát egy Gristede teherautó alatt, és attól félt, hogy a teherautó el fogja ütni, amikor a sofőr végez a rakodással, úgyhogy berakta a hátszákjába és behozta az iskolába. Így aztán lett kiskutyánk. Ahogy megpillantottam, azt gondoltam: Jézusom, van egy fogadásom, hogy vagy két hétig húzza, aztán... És lőn. Nem is lett volna szabad az osztályban lennie, van erre valami szabály, de hát hogy is lehetne megmondani nekik, hogy nem lehet kiskutyájuk, ha egyszer van kiskutyájuk, ott az orruk előtt, körberohangál és ugat összevissza. Edgarnak nevezték el – vagyis rólam. Nagyon jól szórakoztak, mikor szaladtak utána és kiabáltak, hogy „Edgar, hozzám! Jól van, Edgar!” Vigyorogtak, mint a vadalma. Élvezték a kétértelműséget. Én magam is élveztem. Van nekem humorérzésem. Csináltak neki egy kisházat a szertárban, meg minden. Nem tudom, mibe halt bele. Valószínűleg olaszt se kapott soha. Kivettem a helyéről még mielőtt a gyerekek bejöttek volna az iskolába. Minden reggel ellenőriztem a szertárt, mert tudtam, hogy mi fog történni. A pedellusnak adtam át.

Aztán ott volt a koreai árvagyerek, akit a Gyermekmentő Szolgálaton keresztül fogadott örökbe az osztály. Minden gyerek havonta huszonöt centet hozott be, ez volt a lényeg. Szerencsétlen egy dolog volt, a gyereket Kimnek hívták, és talán túl későn fogadtuk örökbe, vagy valami ilyesmi. A halál oka nem szerepelt a levélben, amit küldtek, viszont ajánlották, hogy fogadjunk helyette örökbe egy másikat, és küldtek is pár érdekes esettanulmányt, de nem volt szívünk hozzá. Az osztályt eléggé megviselte a dolog, és ettől

DONALD BARTHELME (sz. 1931) amerikai író novellája *The School* címmel jelent meg az *Amateurs* című kötetében (Farrar, Strauss & Giroux, 1976).

kezdve volt egy olyan érzésük (mondani, azt hiszem, soha senki nem mondott semmit), hogy talán valami nem stimmel az iskolával. Szerintem ugyan minden stimmelt, viszonylag. Láttam én már jobbat is meg rosszabbat is. Sorozatos balszerencsének nevezném én ezt. Például a szülők is kiugró számban költöztek a másvilágra. Ha jól emlékszem, volt két szívroham és két öngyilkosság, egy vízbefúlás és egy négyes karambol. Egy agyvérzés. És a szokásos magas halálozási arány a nagyszülők körében – ebben az évben úgy tűnt, talán még magasabb is. És végül a tragédia.

A tragédia akkor következett be, amikor Matthew Wein és Tony Mavrogordo ott játszottak, ahol az új állami hivatal épületének ásták az alapot. Ott voltak feltornyezva azok a hatalmas gerendák a kiásott gödör szélén. Már folyamatban van a bírósági ügy, a szülők szerint rosszul voltak feltornyezva a gerendák. Nem tudom, hogy igaz-e vagy sem. Furcsa év volt ez az idei.

El is felejtettem megemlíteni Billy Brandt apját, akit a saját lakásában késelt meg verekedés közben egy álarcos betörő.

Egyik nap beszélgettünk az osztályban. Kérdezték, hogy hova lettek. A fák, a szalamandra, a trópusi halak, Edgar, a papák és a mamák, hova lett Matthew és Tony? Mondtam, hogy nem tudom, nem tudom. Kérdezték, hogy ki tudja, és mondtam, hogy senki se tudja. Kérdezték, hogy a halál ad-e értelmet az életnek. Mondtam, hogy az élet ad értelmet az életnek. Aztán kérdezték, hogy a halál tekinthető-e annak a meghatározó pillanatnak, amely által az ember túlléphet a mindennapok magától értetődőnek vett világiasságán afelé a transzcendentális –

Mondtam, hogy lehet.

Erre azt mondták, hogy ez nekik nem tetszik.

Mondtam, hogy van benne valami.

Azt mondták, nagy kár, hogy ez így van.

Mondtam, hogy ez így van.

Kérdezték, hogy akkor szeretkeznék-e Helennel (a tanárjelöltünk), hogy megnézhessék, hogy az milyen. Hogy tudják, hogy tetszik nekem Helen.

Tényleg tetszik nekem, de azt mondtam, hogy nem.

De hogy már annyit hallottak róla és még sose látták.

Mondtam, hogy kirúgnának, és hogy ezt soha, vagyis szinte soha nem csinálják demonstráció céljából. Helen csak nézett kifelé az ablakon.

Mondták, hogy na, de hogy igazán, hogy szükségük van az értékek megerősítésére – hogy félnek.

Mondtam, hogy csak ne féljenek (bár én magam gyakran félek), és hogy körülöttünk minden csupa érték. Helen odajött és átölelt. Én néhányszor homlokon csókoltam. Így tartottuk egymást átölelve. A gyerekek nagyon izgatottak voltak. Ekkor kopogtak, én kinyitottam az ajtót, és besétált az új cickány. A gyerekek vadul éljeneztek.

FORDÍTOTTA ORBÁN KATALIN

Új Művészet

A SZEPTEMBERI SZÁM TARTALMÁBÓL:

HATVANAS ÉVEK **Sinkovits Péter:** A reprezentáció csapdái

Pataki Gábor: „Csak a saját értékítéletemre támaszkodhattam”

Beszélgetés Szabadi Judittal

TANULMÁNY **Kolozsvári Marianna:** „Az eltűnt idő nyomában”

Ország Lili kollázsai

Körner Éva: Pszeudo. *Pauer Gyuláról*

KIÁLLÍTÁS **Kovalovszky Márta:** Zuhanás közben. *Camiel Van*

Breedam és Wladislaw Hasior kiállítása

Hegyi Lóránd: A „Café Deutschland”-tól a „Café Flore”-ig.

Jörg Immendorff kiállítása Bécsben

Gelencsér (Rothman) Éva: Frank Frigyes centenáriumi kiállítása a Vigadó Galériában

Benedek Katalin: Gráber Margit kiállítása

F. Dózsa Katalin: A kő és a képzőművészet kapcsolata a

XIX–XX. század fordulóján

Lóska Lajos: Metafora az egész világ. Akvarell 91. A síkból a térbe. Joláthy Attila kiállítása

Andrási Gábor: Van-e régi újhullám? *Gábor Imre kiállítása*

INTERJÚ **Szőke Annamária:** Csang Csou és a strukturális transzformáció. *Beszélgetés Kovács Attilával*

Gyetzai Ágnes: Privát Forgács. *Beszélgetés Forgács Péterrel*

EMLÉKEZÉS **Donáth Péter:** Magányos alak imaginárius térben.

Nagyon szubjektív mélézés egy Vajda-kép felett

Karátson Gábor: A mi magunk és a körülöttünk. *Vajda Lajosról*

MŰHELY **P. Szabó Ernő:** A Pofozógéptől a Gigant II-ig. *Beszélgetés Lois Viktorral*

KÖNYVSZEMLE **Wehner Tibor:** Szentendréről nézvést

MŰKERESKEDELEM **Johan van Dam:** A műkereskedelmi dézsma

KAPHATÓ AZ ÚJSÁGÁRUSOKNÁL, EGYES BELVÁROSI
KÖNYVESBOLTOKBAN, GALÉRIÁKBAN.

A hetvenéves Jancsóról

KOVÁCS ANDRÁS BÁLINT

A kármit gondoljunk is filmjeiről, róla magáról legalább egy dolog biztosan elmondható: jelenleg ő az egyetlen magyar filmrendező, akit az egyetemes filmkultúra nemzeti klasszikusként ismer el.

Ez a fogalom a filmművészetben némileg mást jelent, mint az irodalomban. Itt csak nagyon korlátozottan érvényesülhet egy egyetemestől független nemzeti értékrend. Az, amit egy nemzet filmkultúrája a maga számára fontosnak, irányadónak tart mindig, kényszerűen lemerődik egy nemzetközi hierarchiában is, és az mondja ki róla a végső ítéletet. Ez az értékrend bizonyos alkotókat egyetemes nagyságokká emel, ha olyan tradícióba gyökerezettek is, mint Paradzsanov, vagy úgy árad is róluk egy régió provincializmusa, mint a korai Formanról Kelet-Európa. Másokról nem vesz tudomást, és ezek jelentősége többnyire a nemzeti filmművészetben is előbb-utóbb elhalványul vagy helyi értékűvé válik. A film elsősorban egy nemzetközi konvenció- és tradícióközegben él, és ez a közeg csak akkor fogadja el a filmekbe beépülő kulturális hagyományokat, ha ezeket önmagán belül értelmezni tudja. Nem egy nemzeti hagyományban gyökerező értékrend jelöli ki tehát a nemzeti klasszikust, hanem egy egyetemes értékrend határozza meg azt, ahogy egy nemzeti hagyományt értelmezni tud, és az válik nemzeti klasszikussá, aki ezt az áttértelemzést el tudja végezni. A magyar kulturális élet irodalomközpontúságának és a filmmel szembeni gyanakvásának is ebben rejlik az egyik valószínű motívuma. Az irodalomban a nyelv által a nemzeti hagyomány független értékrendre épülhet, s ez a függetlenség tűnik úgy fel, mint a kultúra nemzeti identitásának fő biztosítója. Így könnyen előfordulhat, hogy a nemzeti filmművészet nemzetközi mérce alapján kiemelt reprezentációit a nemzeti kultúra konzervatívabb védelmezői kultúrarombolóknak tekintik.

Ez utóbbiak közül azok, akik közben a filmet is szeretik, érthető módon, kétségbeesetten próbálnak irodalmi legitimitációt keresni egy-egy filmművészeti fenomén számára. Nem volt ez másképp Jancsóval kapcsolatban sem. B. Nagy László írta még a *Szegénylegények* idején: „Jancsó Miklós filmje nemcsak témájában örzi-gondolja tovább a móríci művet és a művé már nem válthatott gondolatokat. Anélkül, hogy az irodalmi idézés vagy a pusztá hagyományátmentés tisztes, de ritkán termékeny útját járná, olyan szellemi folytonosságát viszi át a magyar filmművészetbe, melytől korábban éppen ez állott a legtávolabb. A *Szegénylegények* szemlélete, stílusa a magyar film konvencióiból alig vezethető le. Sajátos világa mindaddig csak nyomokban villant föl: legjellegzetesebben Szóts *Ének a búzamezőkről*ének szekrásjelenetében és egy-két Ra-

nódy-filmben. A dokumentatív realizmus ezekben sejtített meg valami sűrűbb, önmagán túlmutató igazságot. Annál inkább mehökkentő a Jancsó-film rímélése az öregedő Mórícz dédelgetett álmaival. Az *Árvácska* elborzasztó látomásával, s azzal a sorslátással, mely Mórícson túl Arany nagy történelmi balladáiban, Ady forradalmas szegénylegényverseiben nyert költői megfogalmazást.”¹ Ha Jancsó író lenne, akkor sem tudnánk mit kezdeni ezzel a sok súlyos, de egymással összefüggésben nem nagyon lévő „hagyománnyal”.

Nem tudjuk ezeket az irodalmi analógiákat másképp értelmezni, mint annak az érzésnek a megfogalmazását, hogy itt valami nagyon mélyen a magyar kultúrából fakadó jelenséggel van dolgunk, és itt kísérlet tételre arra, hogy ezt a valamit el-lássák a kanonizációhoz szükséges emblémákkal. Egy olyan kulturális közvélemény számára, amely az irodalmi hagyományt is politikai állásfoglalások és történelmi koncepciók alapján tagolja, nem sokat mondott volna, ha a jancsói forma jelentőségét, mondjuk az Antonioni-féle modernista stílushoz való viszonyával indokolják. A nagy esemény nem az volt, hogy filmművészeti remekmű készült, hanem az, hogy felfedezhető benne valami nemzeti kulturális sajátosság. Azonban Jancsó kapcsolódását ezekhez a hagyományokhoz mégis inkább „vissafele” lehet megérteni. Nem attól vált „nemzeti klasszikussá”, mert ezeket a hagyományokat művészetébe felszívta, hanem azért, mert értelmessé tudta tenni őket ezen a kultúrán kívül is. Nemcsak és nem elsősorban a magyarok, hanem a külvilág számára volt magyar, és ezzel ugyan elérte azt, hogy ennek a reprezentativitásnak az érvényességét itt-hon azóta is minduntalan megkérdőjelezzik, de magát a tény senki nem hagyhatja figyelmen kívül: Jancsóról valóban elmondható, hogy a nemzetközi elismerés tette nemzeti klasszikussá, és így a nemzeti kultúrában elfoglalt helye inkább az egyetemes filmkultúra hagyományain, mintsem más nagy nemzeti hagyománnyal rendelkező műfajjal való analógia alapján értelmezhető.

Jancsó és a modernizmus

A hatvanas évek filmművészeti modernizmusa két fő forrásból táplálkozott: egyrészt a francia új hullám újromantikus, de lírai, ironikus szubjektivizmusából, másrészt Antonioni melodramái elidegenedés-ábrázolásából. A két kiindulópont közötti fő különbség az, hogy amíg az elidegenedés az új hullámban az én önmagakeresése szempontjából mint tragikus bukás ábrázolódik, addig Antonioninál reménytelen és sivár állapot, ame-

1. B. Nagy László: *A látvány logikája* Bp. 1974. 343. o.

2. Példa erre Lezsák Sándornak egy nagyon pontos elszólása az 1990-es Szent István-napi körmenet ügyében. Amikor az újságírók sokallták a kormány erre szánt kiadásait, válaszképp, jelezni akarván, hogy a korábbi kormányzatok ennél sokkal méltatlanabb

kulturális reprezentációra sokkal többet költöttek, azt mondta, hogy az ünnepség „nem fog többé kerülni, mint egy Jancsó-film”, és ezzel – minden szarkazmus ellenére – egyértelművé tette Jancsó reprezentativitását a magyar kultúrában.

lyet a személy fokozatos felszívódása, a tájba való beleolvadása ír le. Mindkét irányzatban közös viszont az absztrakcióra való hajlam, és ez az, ami lehetővé teszi, hogy „modernizmus” néven a filmtörténet egy korszakaként emlegessük őket. Az absztrakció közös vonásának másik aspektusa az, hogy a kiemelkedő személyiség eltűnése a történetből nem az egyedi esetekre, különös történetekre, hanem az ismétlődésekre, a mechanizmusokra, a nagy mozdulatlan formákra tereli a figyelmüket. Az absztrakció tárgya azonban különböző az új hullámban és Antonioninál. Az előbbi inkább a cselekmény-formákat, az utóbbi inkább a kompozíciót, a térvizonyokat érinti. A nouvelle vague inkább a mesékkel, az elbeszélés-móddal játszik, Antonioni inkább a szereplők és a táj kapcsolatával.

A magyar filmre elsősorban a „franciás” modernizmus hatott, kiváltképp az újromantikus lázadás tematikája miatt. Ez azonban elvesztette nálunk univerzális dimenzióját, és leszűkült a generációs vagy munkahelyi konfliktusok ábrázolására, ami az ideológiai cenzúrát tekintve érthető. Ez azonban azzal járt, hogy a műfaj is provincializálódott: a téma egyetemességével együtt elvesztette a forma absztrakciós képessége is. Ezek a filmek ugyan megtartottak néhány felületi „új hullámos” stílusvonalat, de annak lényegét, az „elbeszélés lázadását” nem vették (nem vehették) át. Így született néhány friss, divatos stílusban készült film a fiatalok beilleszkedésének, a felnőtté válás problémáiról, vagy a nehéz emberek munkahelyi konfliktusairól, de a forma kényszerű felszínessége miatt (hiszen a korlátozott lázadás nem generálhatott radikális formát sem) egyikük sem tudott felülemelkedni a helyi érdekű provincializmuson.

Ebből a provincializmusból két irányba lehetett kilépni. Egyrészt az irónia kívülállása, másrészt a történelmi általánosítások felé. A kelet-európai film-ben általában a történelmi mitológiák általánossága vált tipikus absztraháló elvvé, kivételt ez alól csak a cseh új hullám jelentett. Ezt a kivételt is inkább a cseh abszurd-groteszk irodalmi hagyomány magyarázza. A magyar film nem volt kivétel: a hatvanas évek nagy filmművészeti pillanatai rendre a történelmi reflexióhoz kapcsolódnak.

A magyar filmek történelemszemlélete azonban némileg különbözik a többi kelet-európai ország nagy művészeti filmjeinek a történelemhez való viszonyától. Nem itt van a helye annak, hogy ezt részletesen kifejtjük, csupán egy fontos momentumra kell rámutatnunk. A történelemmel való foglalkozás Lengyelországban vagy a Szovjetunióban elsősorban olyanoknál hozott létre összefüggő formavilágokat, ha az egyszemélyes volt is – mint Wajdánál vagy Tarkovszkijnál –, akik saját történelmüket valamely nagy nemzeti mitológián keresztül próbálták értelmezni. Olyanon keresztül, amely, akár romantikus tragikus pátoszánál, akár spiritualizmusánál fogva eleve fölötté állt minden aktualizálásnak, provinciális politizálásnak, s ezen kívül a nemzet történelmi identitását képviselte. Ezek a mítoszok nem váltak folytatható formateremtő elvvé, de egy-egy rendező a nemzet reprezentatív alkotójaként kiemelkedett általuk. Olyan nemzeti mitológia azonban, amely a történelemben egyértelmű identitást tudott volna teremteni, Magyarországon nem volt, s valószínűleg máig nincs. A negyvennyolcas forradalmat, amely a leginkább képviseltetett volna hasonló erejű identitásteremtő erőt, ötvenhat bukása és a kádári konszolidáció jó időre diszkreditálta. A hatvanas évek nemhogy sikeres, de még tragikus hősokeket sem tu-

dott találni a magyar történelemben. Jellemző, hogy a Szegénylegények áldozat hősei is mind nehéz életű betyárok, szabadságharcos múltjuk rég a legendák kódébe vesztett. A magyar történelmet mitizálni nem, csak demitizálni lehetett.

Ez nehéz helyzetet teremtett a magyar film számára. A történelem nem kínált új történeteket vagy új elbeszélésmódot generáló mítoszokat, így a demitizálás számára kellett formát találni. Egyedül ez jelenthetett autentikus utat, amelyen keresztül a magyar film is kapcsolódhatott az új filmes áramlat-hoz. Erre a feladatra nem volt megfelelő mintája a romantikus-expresszív „franciás” modernizmusnak. Ehhez szigorúbb forma kellett, de legalábbis olyan, amely a mítoszok struktúráit nem elrejteti akarja, hanem átlátható formákba rendezni. Erre két általánosabb variáció alakult ki a hatvanas években. Az egyik egy történettípus volt, a másik egy stílus. A szóban-forgó történettípus lényegében az egzisztencialista drámákból átvett „zárt szituáció”-elvre épül, amelynek lényege egy jól szeparált helyen, néhány ember összetartásából adódó konfliktusok végigvezése. A legjellemzőbb példa Buñuel *Öldölő anyaga*, de Bergman számos korabeli filmje ugyancsak ezt a formát használja. Ennek egy verziója, amikor egyazon történet jelenik meg több különböző szereplő szemzőgéből. Kurosava *A vihar kapujában* vagy Kovács *Hideg napok* példa erre. A másik lehetőség az Antonioni-féle konstruktivista absztrakció volt.

Nehéz volna megmondani, hogy ez utóbbit miért követték olyan kevesen Kelet-Európában. Az egyik valószínű magyarázat abban a szociális és politikai közömbösségben keresendő, amely Antonioni korszakteremtő filmjeire – *Kaland*, *Az éjszaka*, *Napfogyatkozás* – jellemző, és amely elűt mind a stílusa gyökerét képező neorealizmustól, mind későbbi „hatvannyolcas” önmagától. A kelet-európai film egy pillanatra sem engedte meg magának ezt a „luxust”, legalábbis a hetvenes évek előtt nem. Való igaz: a személyiségük magjától megfosztott, önmagukkal mit kezdeni nem tudó hősök céltalan csel-lengése a nagy üres terekben, a nyugati világ felső tízezerhez tartozó kiégett figurák, akik legfeljebb unalmukban érintkeznek más társadalmi rétegekkel, és emberi kapcsolataikban annyira kiüresedtek, hogy már csak a körülöttük levő tájjal, épületekkel lehet értelmes kapcsolatba hozni őket, nos ennek a tömény elidegenedésnek nehéz elképzelni a politikailag közömbös és mégis érvényes kelet-európai formáját. Pedig készült egy ilyen film, melynek antonionis modorosságai ma már inkább megmosolyogtatóak – persze sokszor az eredetie is –, mégis autentikus mű, és hamisítatlanul ebből a világból származó: Jancsó *Öldös és kötése*. Jancsó megtalálta azt a történetet, amely az Antonioni-féle „urbánus” elidegenedettséget a hatvanas években Magyarországon végigmondhatóvá tette. Ez az a történet, amely ezt szembeállítja a Magyarországon akkor még nagyon is reális lehetőségként élő alternatíva, a paraszti gyökerekhez való visszatérés problematizálásával. Az elidegenedésnek az Antonioni-filmekben nincs sem tradicionális, sem kulturális alternatívája, csak emberi alternatívája volna, ha azt nem tüntették el a rendező következetesen a filmek első tizenöt percében. Jancsó filmje számol a Kelet-Európában élő tradicionális alternatívával, azonban épp ennek a problematizálását hangsúlyozza a film végén a Bartók hangja által felhangzó Csodaszarvas-legendával. Az elidegenedés nálunk talán az ettől az alternatívától való végső eltávolodást is jelenti.

Az Antonioni-stílus igazán mély megemésztése és teljesen autentikus átértelmezése azonban nem itt, hanem a Szegénylegényekben történik meg. Sokan és sokat értekeztek már Jancsó és Antonioni kapcsolatáról, úgyhogy ettől itt eltekinthetünk, csupán egy fontos dolgot jegyzünk meg ismét. Általában jan-

csói újításnak szokás tartani azt a kompozíciós elvet, hogy a szereplők lényegében „tereptárgyak” egy tájkompozícióban, tehát nemcsak, vagy nem elsősorban egy drámai cselekmény részei, hanem a kép felépítésének alkotóelemei, amelyeket ugyanúgy lehet mozgatni, akár egy széket. Pedig ez az elv először következetesen Antonioninál jelenik meg, és stílusának egyik legmélyebb vonása. Csakhogy nála ez az elv fokozatos kifejlődésen megy keresztül, és sosem jut el a szimbolizmusig. Valójában itt egy még régebbi, egy neorealista hatásról beszélhetünk, csak Antonioninál ember és táj kapcsolata már elveszti minden szociális dimenzióját. Jancsó az, aki ennek a szociális dimenziótól megfosztott kompozíciós elvnek minden dramaturgiai és képi következményét levonja, és legnagyobb filmjeiben sikerül elérnie azt, hogy pusztán a kompozíció állandó „hullámozgatása” segítségével, melyben szereplő, tárgy és táj egyenrangú építőkövek, fejezzék ki bonyolult dramaturgiai mondanót.

És ez a lényeg: Jancsó illeszkedése az egyetemes filmtörténetbe nem merül ki a hosszú beállítások és a bonyolult, sokszor öncélúnak tetsző kameramozgatások, kétségtelenül először Antonioninál kulmináló stílusvonásainak átvételében. A jancsói „találmány” eredetisége éppen abban van, hogy észrevesz és kibontakoztat a filmművészeti modernizmus egyik variációjából egy olyan radikális lehetőséget, amelyet valószínűleg csak az európai periférián lehetett igazán érzékelni: nem véletlen, hogy a másik autentikus Antonioni-, illetve most már inkább Jancsó-követő a hatvanas évek végétől a görög Angelopoulosz. Csak a diktatúrák árnyékában tudhatott valaki igazán jelentőséget tulajdonítani annak a lehetőségnek, hogy a cselekmény „fölszívódjon” a térben, és ne dialógusok, lélektani rezdülések, szavakra lefordítható gesztusok, hanem a térben való néma mozgás, a pusztán a tagolásának állandó változása váljon jelentéshordozóvá. Ott, ahol a történetelbeszéléssel, a kimondással nem lehet radikális formát létrehozni, ott megnő a jelentősége a szavak és a szavakra lefordítható cselekményszöveg nélküli kifejezésnek. (Később Bódy, majd Jeles fogja más módon, de ugyancsak részben a nyelv és a beszédhang deformációja árán radikalizálni a saját filmformáját.) Antonioni megteremtette ezt a lehetőséget, és Jancsó meglátta a kelet-európai filmes radikalizmus lényegében egyetlen lehetséges, nem ironizáló és nem valamely nemzeti mítoszra épülő formáját, annak a módját, hogy lényegében az egyetlen Kelet-Európára jellemző absztrakciós mód, a történelmi általánosítás maradéktalanul, háttérismeretek nélkül érthető és átfordítható legyen az egyetemes filmkultúra akkóriban egyik legkifejezőbbnek számító „nyelvjárására”.

A rejtőzködő Isten

Jancsó hatvanas évekbeli filmjeivel tehát kiterjesztette az Antonioni-féle elidegenedés ábrázolás érvényességét Kelet-Európára, mégpedig úgy, hogy ezt sajátosan a régió filmjeire jellemző elvonatkoztató gondolkodásban, a történelmi mitológizálásában tette értelmessé.

Annak, hogy itt az elidegenedés a történelmen és nem a privátszférán keresztül jelent meg, fontos következményei lettek. Lényegében itt van a Jancsó-probléma kulcsa is. Erre a problémára rögtön fel is figyeltek Jancsó elemezői. Fehér Ferenc írja: „Az igazi kérdés, amely Jancsó monumentális ciklusával, a magyar művészet nagy európai teljesítményével szemben realisan felvethető, körülbelül így hangzanék: milyen panorámát ad az emberi történelemről az a kép, amely »határhelyzetek« együttesének, elidegenedési kulminációs pontokat összekötő vonalnak látja és láttatja a históriát.”¹ Úgy vélem,

máig érvényes a Jancsó-filmek történelemszemléletének fenti jellemzése, de a hozzájuk intézett kérdésre, most már huszonöt év távlatából világosan látszik, nem lehet válaszolni. Ebben a kérdésben ugyanis sajátos módon, egy csapda rejlik. Nem léteznek ugyanis a Jancsó-filmektől független történelmi elemzés annak eldöntésére, hogy az adott történelmi szituációra vajon érvényes-e az adott film értelmezése. A jancsói forma ugyanis olyan történelmi általánosságban mozog, amely önmagában is egy állításnak tekinthető. Nem valamely korszakot elemez Jancsó, hanem saját történelmi elidegenedés-vízióját illusztrálja különféle történelmi korokban és szituációkban. Szinte minden filmje a történelmet faggatja, de előre tudja a választ. A válasz az ő elidegenedés-ábrázolása. A történelemnek ezt a képét a Jancsó-filmek hozták létre, és más dimenzióban ez a kép nem létezik, mert ez Jancsó víziója a történelemről. Most pedig, hogy az életmű, ha – reméljük – nem is lezárt formában, de a nagyobbik részében már előttünk áll, elég egy rámutatás válaszképpen: íme a kép, amely »határhelyzetek együttesének, elidegenedési kulminációs pontokat összekötő vonalnak látja és láttatja a históriát”.

Mindazonáltal vannak ennek a képnek olyan elemei, amelyek összevethetők a történelemnek a Jancsó-filmektől független tapasztalatával is. Ez pedig saját mindennapi tapasztalatunk a történelemről, arról a változásról, ami a hatvanas évek közepe óta végbement. Az a jól ismert vád, hogy Jancsó csak önmagát ismétli, nem lehet igaz, ha valamilyen módon tükröződik életművében ez a negyedszázad. Az ismétlés evidencia, amennyiben a stílusra, a nyelvre vonatkozik, mint ahogy mindenki szükségszerűen ismétli magát, aki beszél. A kérdés nem az, hogy a motívumok, az elemek változnak-e Jancsó filmjeiben, hanem az, hogy a kép módosul-e az idők folyamán.

A legfontosabb következménye annak, hogy az Antonioni-féle elidegenedés-ábrázolás a privátszféráról áttevődik a történelemre, az, hogy így megjelenik ebben az ábrázolásban egy metafizikus dimenzió.

A hosszú kameramozgások és a szereplők állandó mozgása Jancsónál nem pusztán a kívülről és a megfigyelői pozíciót jelzi, hanem valóban a „nagy” történelmi mozgásoknak felel meg. Míg az eredeti formában sosem vetődött fel az a kérdés, hogy mi irányítja a mozgásokat, hiszen itt evidensen egy szerzői attitűdről, sőt sok esetben vélemény nyilvánításról volt szó, addig Jancsó esetében ez a lehetőség szóba sem jöhet: az emberek mint privát személyek a saját elhatározásukból ténferegnek, s a kamera elmozdulásának csak e szabad akarathoz képest van jelentése, de mint történelmi alanyok, nálunknál nagyobb erőnek engedelmességeknek, s a formának már ezzel a nagyobb erővel kell, hogy kapcsolata legyen, ha tehát arra vagyunk kíváncsiak, hogy a jancsói történelemképben tükröződik-e valami az elmúlt negyedszázadból, nem az egyes stílus motívumokat, hanem a kornak ehhez a nagyobb erőhöz való viszonyát kell szemügyre vennünk.

Ezt először Szabó Miklós tette meg egy – tudomásom szerint – máig publikálatlan tanulmányában, melynek címe: *A rigid és a képlekeny elnyomás*. A szerző a hetvenes-nyolcvanas évek fordulójának Jancsó-filmjeiben több változást regisztrál a korábbi művekhez képest, amelyek közül a számunkra legfontosabbat idézzük: „... míg a korábbi filmek az urak elnyomó uralmát mindig az elnyomottak, a nép felől ábrázolták, az új alkotásokban belülről jelenik meg az urak világa... Az uralko-

3. Fehér Ferenc: *Társadalmi szemle* 1968/9.

dóosztályon belülről jövő támadással szemben az uralmi rend képlekenynek mutatkozik. Alaktalansága deformálhatatlan: minden reá adott ütés hatástalan. A képlekeny masszába leadott ütés. A képlekeny uralom nem vesz fel semmilyen provokációt, s az ellene történt legnagyobb jelentőségű támadó akciókat azzal teszi hatástalanná, hogy úgy tud tenni, mintha ezek a támadások nem történtek volna meg... Jancsó hetvenes évekbeli alkotói periódusában... a rigid politikai erőszak sokféle ábrázolása után a képlekeny politikai erőszakot mutatta be...⁴ A Szabó Miklós által regisztrált változás konkrét történelmi dimenzióban fogalmazza meg Jancsónak ehhez a „nagyobb erőhöz” való viszonyának átalakulását. Jancsó korai filmjeinek dramaturgiája mindig arra épült, hogy az eseményeknek lényegében nincs megfogható mozgatójuk, a manipuláció nemcsak személytelen, nemcsak arctalan, de alapvetően nem történelmi, tehát korhoz kötött, hanem természeti jelenség. Már az Így jöttemben is jól megfigyelhető az a tendencia, hogy a főhőstől független mindaz, ami vele történik, az ő mozgása csupán látszólagos, valójában a világ és a táj alakul át körülötte állandóan, amit ő meglehetősen értékközömbösséggel regisztrál. Mintha csak a tűző nap vagy a zuhogó eső, és nem a portyázó szovjet csapatok elől kellene menedéket keresnie.

Itt Jancsó még szükségét érezte ennek a fatalizmusnak a direkt szimbolikus kiemelését egy időről-időre megjelenő repülőgép formájában. A Szegénylegényekben erre már nem volt szükség. Itt a klasszikus hatvanas évekbeli zárt szituációs sémán belül fokozatosan jut el a manipulátorok falanxának képzetétől a mindenkit szorító, csendőrt és foglyot, tisztet és közlegényt egyaránt teljes kiszolgáltatottságban tartó, a természeti törvények megfellebbezhetetlenségével működő „rigid” hatalom általános fogalmáig. A Szegénylegényeket azért tartom kiemelkedő klasszikus műnek, mert Jancsó itt elérte azt, hogy ennek a mindenható erőnek az érzése ne tézisként, állításként legyen jelen csupán a történetben, hanem fokozatosan alakuljon ki a nézőben. Azt a „nagyobb erőt”, amit a szegénylegények számára a hatalom, a néző számára a film jelent, és az ő számukra is ugyanúgy csak a legvégén derül ki, hogy mire is ment ki a játék. Az egész nyomot célját, a legfőbb mozgatórugót Jancsó végig rejtve tartja, és csak az utolsó jelenetben fedi fel, ekkor áll össze a kép, de addigra már mindenkinek a fején a csuklya, s a néző egyenlőre érezheti magát a lefogott rabok közül.

Az ezután készült filmek leánykezeiben a Szegénylegényekben felállított képletet elemezték különböző részleteikben és aspektusaikból. Volt azonban egy motívum, ami fokozatosan egyre inkább előtérbe került. Ez a szerepcsere, az elnyomottakból elnyomóvá vagy elnyomóból áldozattá válás motívuma, amely először a Csillagosok, katonákban jelenik meg igazán hangsúlyosan.

Látszólag az a furcsa helyzet állt elő, hogy alighogy Jancsó felállította az arctalan, megfoghatatlan „rigid” elnyomás mechanizmusának képletét, rögtön az a probléma kezd el foglalkoztatni, hogy vajon van-e mégis olyan tényező, amely különbséget tesz különféle zsarnokságok között, függ-e az az elnyomók, a forradalmi terroristák ruhájának színétől. Akármilyen szituációban elmeri is, akárhonnan nézi is ezt, a válasz mindig az, hogy: nem. Valószínűleg ez az, ami a hetvenes évek

lelegején már határozottan türelmetlenné tette Jancsó kritikusait, és még az avatottabbakat is arra sarkallta, hogy a Szegénylegények után készült filmeket „monomániának”, „agyrémnek”, „zsákutcának” bélyegezzék.⁵ Nem értették, hogyan lehetséges újra és újra föltenni ugyanazt a kérdést, amire már előre tudjuk a választ. Kissé frivolán szólva, Jancsót úgy tekintették, mint az illyési tautológia filmes cífrázóját: „Hol zsarnokság van, ott zsarnokság van...” De amit elviseltek egy – hosszú – mondatban, azt sokallták öt-hat filmen keresztül.

Pedig Jancsót épp ez az állítás érdekelte a legkevésbé. Őt egyre inkább a zsarnokság ritusa, tobzódó, pornográf ünnepe, önnön gyermekeit is felfaló, önnön célját is megsemmisítő természete izgatta, és nem azért kezdte az elnyomást belülről, az elnyomók felől ábrázolni, hogy újra és újra megállapítsa, hogy az erőszak és a manipuláció minden formájában ugyanaz, hanem, hogy megértse azt a csábító, perverz kéjt, amely ugyanarra a mechanizmusra, ha tetszik, „dramaturgiai vázra” különféle koreográfiákat, rítusokat dolgoz ki. Természetes, hogy mindez egy kaptafára ment, de itt nem a kaptafa volt a lényeg, hanem annak a „bőrnek” a kidolgozása, amit arra ráhúztak. A Fényes szelektől kezdve Jancsót a zsarnokságnak nem annyira a politikai, mint inkább az esztétikai szemlélete érdekelt. Így valóban mindegy lett, hogy valaki elnyomó vagy lázadó, forradalmár vagy terrorista, és a zsarnokság ocsmányságánál csak az ellene való lázadás obszcenitása volt nagyobb, ahogy ezt a Magánbűnök...-ben láthattuk.

Azzal, hogy az elnyomást belülről, az elnyomók felől kezdi el szemlélni Jancsó, elindul az a folyamat, amelynek eredményét érezte Szabó Miklós a nyolcvanas évek elején. Fokozatosan eltűnik az elnyomás rigiditása, és a zsarnokság aktora az arctalan, de mindenütt jelen levő erőből egy rejtőzködő démonná válik, amelynek legfőbb tulajdonsága a kiszámíthatatlanság. A Szegénylegényekben sem az áldozatok, se a nézők nem tudták átlátni, hogy a hatalom melyik lépésének mi a célja, de mindenki érezte, hogy van pontos cél. A hatalom arctalan volt, de nem formátlan: egy precíz mechanizmus formájában működött. A Zsarnok szívében, amely a Jancsó-filmek változásának valóban összefoglaló műve, a hatalom alaktalan, formátlan massa, és amikor a néző már-már azt hinné, hogy felfejtette a hatalmi intrika hálóját, a látszólagos főintrika a kamera felől kap egy golyót a fejébe. Ezzel a hatalom aktora ugyanúgy transzcendens erőként jelenik meg, mint a Szegénylegényekben, de itt már nemcsak kiléte, hanem célja is a rejtélyes marad. A hatalom kemény birodalmi állam-rezonjából a hatalomgyakorlás önelvezete maradt meg.

A Jancsó-filmek ezzel a változással ugyanazt a folyamatot tükrözik, amely a korabeli magyar film más műfajaiban is megfigyelhető, sőt a rejtett téma is ugyanaz: az értelmiség és a hatalom viszonyának alakulása. A döntő különbség mégis az, hogy a jancsói forma nem teszi lehetővé ennek a viszonynak a politikai, társadalmi vagy lélektani elemzését. Pusztán esztétikai felületként tudja érzékelni ezt a folyamatot, s így nem is kutat ennek értelmét, célját vagy oka után. A maga ereendő kívülről alkot képet róla, de megérteni vagy megérteni nem akarja. A Jancsó-filmek könnyedén „eltáncolták” azt, amire a korabeli magyar filmek derékhadra véres verejtékkel próbált magyarázatot találni, de mindig csak félmegoldásokig jutott. Jancsónál azért nem lehetett szó félmegoldásról, mert nem is keresett semmilyen megoldást. Valószí-

4. Szabó Miklós: A rigid és a képlekeny elnyomás A Társulás Filmstúdió Történelmi Filmkötet anyaga, kézirat. 1982.

5. V. ö. B. Nagy László: A látvány logikája, id. m. 356. o.

nüleg tudta, hogy elnyomók és elnyomottak perverz módon összekuszálódott viszonyának nincs más megoldása, mint e viszony felszámolása. Ezt kimondani nem lehet, másról beszélni meg nem érdemes. Így nem marad más, mint folyamatosan megfigyelni és regisztrálni annak a násztáncnak különféle formáit, amelyet a hatalom alávetettjeivel eljárat. Hogy a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján elég volt-e a kívülről nézőnek ez a fajta deklarálása, azon éppen lehetne vitatkozni. A magyar film, elsősorban az akkori fiatalok révén már sokféle módon próbált kilépni abból a korábban termékeny, később már csak akadályt jelentő politikai elkötelezettségből, amely legfőbb tradíciójává vált. Bódy és Jeles filmjeihez képest Jancsó megoldása már nem számíthatott igazán radikálisnak, elsősorban azért, nem mert még *A zsarnok szíve* is megmaradt a hagyományos politikai dimenzió keretei között. A továbblépés Jancsó számára is csak az lehetett, hogy azok után, hogy végigkövette a hatalom „rigidből” „képlékeny” változását, regisztrálja a hatalom teljes eltűnését, és a „nagyobb erő” működését kiemelve a politikai dimenzióból.

Pontosan ezt történik a nyolcvanas években. A *Szörnyek évadja*, a *Jézus Krisztus horoszkópja*, az *Isten hátrafelé* megy olyan filmek, amelyeknek már csak látszólag van közük a hatalomhoz és a politikához. A „nagyobb erő” itt már nyíltan mitologikus, illetve természeti karaktert ölt, a hatalom nemcsak a politikai dimenzióból, de minden halandó által befolyásolható dimenzióból is kikerül. Még mindig ugyanarról a struktúráról van szó, amelynek alapját a kiszolgáltatottá tevő erő és az alávetett áldozat kettőssége adja, de ezek a filmek már nem a struktúra „képlékeny” válását, amorfizálódását, hanem teljes széthullását, egy univerzális kataklizma bekövetkeztét regisztrálják. A „rejtőzködő hatalom” képzetétől Jancsó eljutott a „rejtőzködő Isten” víziójához. Jancsó filmjei lépésről lépésre dokumentáltak egy örökre szilárdnak hitt világrend széthullását, amelyben értelmes történelmi kategória az elnyomó és elnyomott, üldöző és üldözött, bűnös és áldozat. De ezt a folyamatot azért tudta végigkövetni, mert már elejétől fogva úgy mutatta be ezt a világot, mint amelyet csupán szerepek és nem individuumok alkotnak, az egyén valamilyen erő hatására ideoda vándorol e szerepek között. Ennek a struktúrának a szilárdsága tehát mindig virtuális volt, a látható felszín mindig ennek a relativitásának mutatta.

Itt érdemes egész röviden kitérni egy apró, de nem lényegtelen ezzel összefüggő formai motívumra. Utolsó három magyarországi filmjében Jancsó jelentős kompozíciós szerepet szán a videónak. Fogékonysága a video alkalmazására nyilvánvaló kapcsolatban áll azzal, hogy filmjeiben a tér mindig relatív, sohasem benne szilárd tájékozódási pontok. A tér nála határtalan és tagoltságát állandó átalakulásban van. Nem csoda, ha Jancsó felfedezte a videóban annak a lehetőségét, hogy az eseményeknek az elektronika segítségével történő ismétlésével, a múlt és a jelen párhuzamos futtatásával vagy megfordításával, a képen belüli kép tértagolásával gazdagítsa eszköztárát. A videónak szánt szerep Jancsónál egyenesen következik sajátos formai logikájából, ugyanakkor érdekesen mond ellent annak, ami a videotechnika esztétikai újdonságát jelenti. Jancsó tulaj-

donképpen hagyományos filmes módon használja a videót, ami azt jelenti, hogy nála a kép végül is mindig a narrációnak van alávetve. A video különbsége a filmhez képest az, hogy a nagymérvű manipulálhatóság következtében olyan önálló képi „események” hozhatók létre vele, amelyek nem igényelnek hagyományos értelemben vett narratív vázat. A video a legközségebb fantázia számára is felfoghatóvá és élvezhetővé tudja tenni azt, hogy egy vizuális szekvencia nem egy narratív, hanem, mondjuk, egy ritmikus szekvenciának van alárendelve, mint például a videoklipben. Jancsó viszont csak annyiban használja ki a video lehetőségeit, amennyiben az ő hagyományos formavilágába ez beleillik. Vagyis a videokép cselekményt és teret tagol, dokumentál és manipulál. Eszköz valaki vagy valakik kezében mások megtévesztésére vagy irányítására. Az ő gondolkodási kerete mindig is egy zárt struktúra volt, és ennek az alakulását, felbomlását mindig ehhez a metafizikus zártsághoz mérte. A video megszünteti ezt a zártságot, és ezért van, hogy Jancsó a videót inkább mint témát használja, de a video nyújtotta új, metafizikus struktúra nélküli vizuális világokba már nem hatol bele. Kezei között a video az egyetemes káosz egyik legkifejezőbb motívumává válik.

Sokan felteszik a kérdést, vajon érvényes-e még a jancsói forma. Természetesen nem a klasszikus művekről van szó, hanem arról, hogy megőrizte-e kifejezőerejét az elmúlt huszonöt év alatt. Tény, hogy a magyar kulturális élet nem ugyanazzal az érdeklődéssel figyel ma egy új Jancsó-film megjelenését, mint akár tíz évvel ezelőtt is. Jancsó az irodalmi értelemben vett nemzeti klasszikusokból végleg filmes értelemben vett nemzeti klasszikus lett. Ez persze elsősorban a magyar film helyzetéről mond el sok mindent. De utolsó filmjéből úgy tűnik, maga Jancsó is tisztában van vele, hogy filmjeit immár nem egy nemzet várja türelmetlenül, hogy a hatalom természetéről tudjon meg még többet, hanem filmbarátok egy szűk köre, akik egyszerűen csak szeretik nézni filmi koreográfiáját, újra és újra meghökkenő képi ötleteit. Jancsó azon ritka rendezők közé tartozik, akiknek nemcsak felismerhető stílusuk, hanem saját nyelvük is van. Olyan, amelyet más legfeljebb csak megérteni, de használni nem tudhat. Ilyen ritka szerzet volt Paradzanov, ilyen Godard, Bresson és Fellini is. Mindöjükről elmondható az, ami Jancsóról: személyes mítoszuk óriási, miközben filmjeiket egyre kevesebben nézik. Ezeknek a rendezőknek a filmnyelve nem korhoz kötött – bár mind az ötuké a filmtörténet egyazon pillanatában, a hatvanas években alakult ki –, és bár a stílusok változása alól ők sem bújhatnak ki, az rájuk csak annyiban érvényes, hogy hol divatba jönnek, hol megfeledkeznek róluk. A hatvanas évek filmnyelvi forradalmának utolsó mohikánjai ők, akik a lehető legkomolyabban veszik a személyeséget a filmben. Nem tudnak és nem is akarnak a „mai kor nyelvén” megszólalni, de erre nincs is szükségük: filmjeikből az a már filmtörténetivé vált kor szólal meg újra meg újra, amelyből az egész modern filmművészet keletkezett.

Egy amerikai katona Pesten

MAGYARICS TAMÁS

Budapest nem sok amerikaiaknak állítottak szobrot, és ez az utóbbi hetven év ismeretében nem is csoda. Az I. világháborút követő békeszerződések hibáit, különösen Olaszországban és Magyarországon, az amerikai elnök bűnéül rótták fel mind a hivatalos körök, mind a közvélemény jó része. A hazai sajtó által használt legenyhébb kifejezések közé tartozott Woodrow Wilsonról írva a „balga tanár”. Igaz, élt egy másik kép is a köztudatban, egy hasonlóan hamis, hazug és öncsaló meggyőződés, hogy az Amerikai Egyesült Államok Magyarország segítségére lesz az elvesztett területek visszaszerzésében. A II. világháborúban elszenvedett újabb vereség után pedig, szinte természetesen, ismét csak máshol kerestük a bűnbakot, és meg is találtuk, a változatosság kedvéért az amerikai elnökben: Franklin Delano Roosevelt „eladta” Magyarországot a szovjeteknek Jaltában. Az 1948-at követő idők pedig végképp nem kedveztek annak, hogy szobrokat állítsunk amerikaiaknak Budapesten vagy Közép- és Kelet-Európa más városaiban, sőt... Az amerikai imperialisták mesterkedései felett érzett pártos-öntudatos felháborodás 1949-ben eltávolította a fővárosban található két amerikai szobra közül az egyiket, míg a másik, George Washingtoné, szerényen meghúzódva a Városliget kies sétányán tovább mételegte az arra járók lelét. Az éberség áldozatául esett egész alakos szobor Harry Hill Bandholtz tábornokot ábrázolta: a szobrot 1936. augusztus 23-án leplezték le ünnepélyes külsőségek közepette. Eredetileg az Egyesült Államok nemzeti ünnepén, július 4-én szerették volna a magyar hatóságok a szobrot átadni a fővárosnak, de a románok élénken tiltakoztak ez ellen. A washingtoni külügyminisztérium nem akart nemzetközi bonyodalmat csinálni az ügyből, ezért a már meghívott amerikai hivatalos személyeket, így Dern hadügyminisztert, Barkley és Garner szenátorokat, valamint McReynolds képviselőt lebeszélte a látogatásról, és azt is megtiltotta, hogy amerikaiak beszédet mondjanak az esemény alkalmával. Ilyen előzmények után mondta el ünnepi szónoklatát báró Perényi Zsigmond a megjelent magyarok és az amerikai képviselőket szilenciumra ítéltetett tagjai előtt, és adta át a szobrot Dr. Szendy Károlynak, Budapest főpolgármesterének. A közelmúlt azonban igazolta a mondást: „aki elég sokáig él (Magyarországon), az mindent megél és mindennek az ellenkezőjét is”; az amerikai tábornok szobra a közelmúltban újra elfoglalta helyét az amerikai nagykövetség Szabadság téri épülete előtt, a szovjet hősi emlékmű szomszédságában, mely viszont a Trianont jelképező szoborcsoport helyén áll. George Washingtonról még csak-csak tudtunk valamit az átlagember, de Bandholtz tábornok sokszor még a szakembereket is próbára teszi, ami nemcsak az ő hibájuk: a 10 kötetesre tervezett „Magyarország története” sorozat megfelelő kötete – a 8/1-es – meg sem említi a nevét; ezért általában csak abban a legendában él emléke, hogy „kivont karddal

védte meg a Nemzeti Múzeumot”, az oda cseppet sem olthatatlan tudássomjtól hajtott román katonák ellen 1919-ben. Ahogy mondani szokták, a hír igaz, de... Ezt a kis „de”-t írja le, többek közt, Harry Hill Bandholtz tábornok „An Undiplomatic Diary”-je.

A szerző nem kiadásra szánta Naplóját. Fritz-Konrad Krüger, a Wittenberg College (Springfield, Ohio) tanára fedezte fel a kéziratot, és kérte meg a tábornok özvegyét, Mrs. Inez Clair Bandholtzt (mivel Bandholtz maga 1925-ben, 61 éves korában meghalt), hogy járuljon hozzá annak kiadásához. Ezek után jelent meg a könyv először 1933-ban (New York, Columbia University Press), melyet még egy kiadás követett, az AMS Pressé 1966-ban, mely az eredeti kiadás reprintje. A Napló az 1919. augusztus 7-e és 1920. február 7-e között eltelt fél év magyarországi eseményeit örökíti meg. A párizsi béketárgyalások Legfelsőbb Tanácsa 1919. augusztus 5-én közölte a konferencia résztvevőivel, hogy amerikai, angol, francia és olasz tábornokokból álló bizottságot küld Magyarországra azzal a feladattal, hogy a fegyverszüneti szerződés végrehajtását biztosítsa és a cseh–szlovák, román és szerb–horvát–szlovén csapatok által megszállt területeken az úgynevezett „túlkapásokat” megakadályozza. A magyar kormányhoz eljuttatott jegyzék szerint „Magyarországnak végre kell hajtani az [1918. november 13-i] Fegyverszüneti Egyezmény pontjait, és el kell ismernie a Legfelsőbb Tanács által [1919. június 13-án] kijelölt határokat, és mi megvédjük Önöket a románoktól, akiknek nincs felhatalmazásuk tőlünk”. A Szövetséges Katonai Ellenőrző Bizottság tagjai Bandholtz kivételével az angol Gorton, a francia Graziani és az olasz Mombelli tábornokok voltak, akik augusztus 6-án kapták meg a megbízatást. Bandholtz tábornok – kíséretével együtt – augusztus 11-én érkezett Magyarországra; először a Ritz Szállóban lakott, de még a megérkezés napján felment a Várba és körültekintő katonához illően „állást foglalt”, mielőtt a többiek észbe kaphattak volna: az Erzsébet királynő által használt szobákat választotta az amerikai delegáció főhadiszállásául. Augusztus 16-án Loree ezredessel, Gore századossal és Hamilton hadnaggyal együtt Edelsheim gróf palotájába költözött, amely „tele van gyönyörű antik bútorral és van egy rendkívül érdekes festménygyűjtemény is, amely kiváló klasszikusoktól kezdve pocskéig modernekig mindennel rendelkezik”. Sajnos azonban nem volt felhőtlen boldogság az ottani élet, mert igaz ugyan, hogy Edelsheimék szakácsa méltó volt a hírére, az inas azonban „ezt megelőzően feltehetően istállófiú volt és jobban tudja, hogyan kell takarmányt lapátolni, mint az asztalnál felszolgálni”, írja a kissé indignálódott tábornok. Az új inassal sem járt jobban, mert az állandóan

forró fürdőt készített, míg Bandholtz a hideget szerette. Az I. világháborút megjárt katoná nem mert beszélni a csak magyarul és németül beszélő „Hyppolit”-tal; viszont amint az elfordult, gyorsan kinyitotta a hidegvíz-csapot és elzárta a meleget, így „némiképp meg tudom akadályozni ördögi tervét”, írja elégedetten a rettenthetetlen katoná.

A misszió üléseit először Graziani tábornok szállásán tartották, aki Széchényi grófnő házába költözött. A Vanderbiltekkel is rokonságot tartó család az amerikaiakat szerette volna vendégül látni, azonban Bandholtz óvatoss volt: „nem szeretném, ha Neily Vanderbilt zaklatna azután, hogy mit csináltam azokkal a tárgyakkal, melyek esetleg hiányoznak nővére otthonából”.

Bandholtz tábornok *Naplójában*, a bizottság felhatalmazásának megfelelően, két téma dominál: a megszálló, elsősorban román csapatok és a misszió kapcsolata és ezzel összefüggésben a nemzetközi helyzet alakulása, valamint a magyar belpolitikai élet, azon belül is elsősorban a legfelsőbb szinten történt változások. Természetesen nem maradtak ki a mindennapi élet apróbb-nagyobb történései sem, melyek ugyancsak érdekes adalékot szolgáltatnak az adott időszak jobb megértéséhez.

A *Napló* politikailag „legérzékenyebb” része a románokkal foglalkozó bejegyzések sorozata. Bandholtz, saját bevallása szerint, minden különösebb előtanulmány nélkül érkezett Budapestre, és ez azt jelentette, hogy elég keveset tudott a kelet-európai népekről, így elfogulatlannak lehet tekinteni ez ügyben; hogy pontosabbak legyünk, a románok technikailag szövetségesei voltak az amerikaiaknak, míg a magyarok ellenségei egészen 1921-ig. Az amerikai főtiszt ráadásul komolyan szerette volna venni a feladatát, de ebben a románok nem voltak partnerek, több ok miatt. Itt elég csak a legfontosabb indokokat megemlíteni: a románok úgy vélték, hogy Európát, sőt a világot mentették meg a bolsevizmustól akkor, amikor a Kun Béla vezette magyar Tanácsköztársaságot levertek; soha vissza nem térő alkalmat láttak arra, hogy a régi és az újabb keletű vélt és valós sérelmeket megtorolják a magyarokon; végül magatartásukhoz erősen hozzájárult a franciák cinkossága: „tegnap [1919. szeptember 30-án] sajtótudósítást kaptunk, mely szerint köztudott dolog volt, hogy vagy Clemenceau maga, vagy a francia tisztviselők mindig értesítették a románokat egy-egy ultimátum elküldése után, hogy azt figyelmen kívül lehet hagyni és a Legfelsőbb Tanács nem igazán erőlteti a dolgot. Ez mindössze megfelel annak, amit Gorton tábornok és én mindig is gondoltunk a helyzetről.” A franciák már valószínűleg a későbbi „Kisantant”-tervet forgatták a fejükben és ezért engedtek szabad utat a román törekvéseknek Magyarországon. A helyzetet legjobban Mardarescu tábornok, a magyarországi román erők főparancsnokának egy állítólagos nyilatkozata jellemezte: „Uraim, Önöknek van négy telefonjuk, de nekem 80 000 bajonnettem van.” Mint ahogy a szkeptikus, sokat látott Bandholtz megjegyzi: „Természetesen a vén gazdickó sohasem mondott ilyet, vagy ha mondott volna, a helyszínen megfojtottuk volna; a legrosszabb a dologban mégis az, hogy teljesen igaza lett volna, ami viszont újabb bizonyíték arra nézve, hogy sohasem ejtette ki ezeket a szavakat a száján.” Ráadásul, nem szervezeti, hanem egyéni szinten, egy régebbi korokra jellemző mentalitás is jelen volt a felszabadító hadsereg tag-

jaiban: a legyőzött ellenség kifosztása beletartozott a hadviselés keretei közé, bár ezt a gyűjtőszöveget kissé túlzásba vitték. Mindehhez a legfelsőbb szintről kaptak bátorítást: „... a [román] királynő megemlítette, milyen rosszul esik Neki, hogy Románia a szövetségeseikért harcolt és most ellenségként kezelik; kifejtette, hogy Romániát kifosztották a hunok [németek? magyarok?] és most miért ne torolhatná meg ezt és miért ne lophatna el mindent Magyarországról? Hozzátette: Hívhatja ezt zabrálásnak, ha akarja, vagy bármi másnak, a lényeg az: úgy érzem, jogunk van azt tenni, amit teszünk.” „Lehetetlen leírni az állapotokat egy ellenség által megszállt városban vagy országban”, jegyzi meg Bandholtz 1919. augusztus 19-én, „de a románok által elfoglalt Budapesten és Magyarországon látottakból ítélve mi, amerikaiak, sürgősen minden lehetőséget meg kell hogy tegyünk egy ilyen katasztrófa elkerülésére.” Mindezt az amerikai tábornok azután írta a *Naplójába*, hogy látta az akkori idők angol-amerikai-francia sajtója és propagandagépezete által „hunok”-nak kikiáltott németek által elkövetett pusztítást Franciaországban és Belgiumban.

A román hatóságok eredetileg olyan anyagok rekvirálására kaptak felhatalmazást a szövetségeseiktől, amelyek Magyarországon tartózkodó csapataik ellátását voltak hivatva biztosítani. A frontharcosok kényelmét szívükön viselő román tisztek több ezer telefontól kezdve szőnyegekig mindent elvittek, amit csak tudtak a középületekből és azokból a magánlakásokból, amelyeket meglátogattak. Körültekintő gondoskodásuk kiterjedt a tűzoltó felszerelések összegyűjtésére is, amely akció Bandholtzból diplomatahoz nem illő rekvirációt váltott ki: javasolni akarta a katonai bizottságnak, hogy „hozzunk egy Ali Baba és a Negyven Rabló-rendet, hogy román barátainkat megfelelően ki lehessen tüntetni”; francia kollégája korára való tekintettel azonban elállt ettől a szándékától. A jelek szerint a román katonáknak egy magyar miniszterelnökre is szükségük volt, mert a katonai vezetés ismételt kísérletet tett arra, hogy az amúgy nem túlságosan népszerű Friedrich Istvánt, aki augusztus 6-án román támogatással mozdította el a Peidl-kormányt, elfogja. Amikor Loree ezredes útján Bandholtz értesült az esetről és magyarizációt követelt a román katonai vezetőkötől, azt a választ kapta, hogy félreértés volt az egész: a Friedrichet meglátogató tisztnak esze ágában sem volt letartóztatni a magyar miniszterelnököt, csak baráti alapon „felkereste”. „Ez olyan alávaló, pocskék magyarázat volt, hogy még az öreg Graziani-nak is hányingere lett tőle, és zamatos francia kifejezésekkel ítélte el a történeteket.” A magyarázat azután érkezett, hogy a román vezérkari főnök, Vasilescu ezredes megerősítette: a román főherceg, akinek a hadserege a fővárostól nem messze táborozott, 1919. október 12-én a budapesti városparancsnok, Mosoiu tábornok vendége volt. „Az ott folytatott beszélgetés során [a főherceg] kijelentette, hogy amikor majd Magyarország királya lesz, szabadon fogja engedni az összes kommunistát és politikai elítéltet, és már most is megtenné ezt, ha nem az a gazember Friedrich lenne a miniszterelnök. Többen úgy vélték, hogy Mosoiu ezt úgy értelmezte: el kell fognia Friedrichet. Mások szerint a főherceg maga rendelte el a letartóztatását.”

Nem a román királyi család ambíciói jelentették az egyetlen tervet Magyarország jövőjéről: nagyszámú, időnként egészen bízár javaslat látott napvilágot vagy halt el, mielőtt nyilvánosságot ka-

pott volna. Az nem jelenthet meglepetést, hogy a román miniszterelnök, Brătianu a Maros mindkét partját, egészen Szegedig, hazájának követelte. Az viszont talán igen, hogy a szerb Lazar Baitch, a Szövetségek Katonai Misszió mellé rendelt jugoszláv megbízott egy olasz–oszták–magyar–román szövetségtől félt, mely elvágná Jugoszláviát Európától, és ezért egy erős, országához baráti Magyarországot remélt; a barátinak szánt viszonyt ellenben erősen megkérdőjelezte a Baranyában történő ismételt „félreértések” és összetűzések sorozata a magyarok és a szerb–horvát–szlovén csapatok között. Bandholtz a maga részéről elfogadhatónak tekintett volna egy ilyen megoldást, viszont érdekes módon a franciákat és az olaszokat sejtette a háttérben, ami logikailag több ellentmondást jelent. A szerb katonai attasé, Boly őrnagy egy esetleges magyar–román szövetségtől félt, mely hasonló célt szolgálna, mint az említett négyes szövetség. Emiatt aztán a jugoszlávok azért intrikáltak, hogy a románok által a miniszterelnöki székbe ültetett Friedrich helyett Lovász Márton külügyminiszter legyen a magyar kormány feje.

Doktor Baitch találékonysága azonban nem merült ki abban, hogy csak a vízióiban felbukkanó szövetségek ellen dolgozzon Magyarországon. Egy vacsora során közölte Bandholtzcal: „Szerbiának és Magyarországnak szövetkezni kéne Románia ellen és szintúgy Görögországnak és Szerbiának Bulgária ellen.” A magyar–szerb (jugoszláv) szövetséget egyébként Bandholtz is reálisnak vélte, mely elvághatná egymástól Romániát és Olaszországot. Igaz, ez utóbbi két ország nem állt éppen baráti viszonyban egymással: „nemes” vetélkedés alakult ki közöttük, melyik ország adja Magyarország jövőendő királyát. A románok ellenében az olaszok is felvonultattak egy magas rangú jelöltet: a savoyai herceget, akinek az útját a már hosszabb ideje itt tartózkodó Romanelli alezredes próbálta egyengetni. A helyzetet bonyolította, hogy e királyi fenségek jövőendő alattvalói nem akartak tudni egyik jelöltől sem, de természetesen a magyarok is egyszerre több uralkodót vettek számításba, és a szemlélőnek az a benyomása támad: ha másban nem is, de uralkodójelöltekben rendkívül gazdag és változatos volt a kínálat. A legitimisták IV. Károlyt szerették volna (viszont) látni a trónon; míg egy Habsburg-főherceg, József, aki 1919. augusztus 7-én kiáltványban jelentette be, hogy átveszi az államfői hatalmat mint kormányzó, „azt hangzott, hogy Ő az egyetlen Mózes a környéken, aki kivetheti a magyarokat ebből a politikai szivatagból. Közöltük Őfelségével, hogy egyáltalán nem osztjuk ezt a nézetét.”

Egy Habsburg-uralkodó elfogadhatatlan volt a szövetségesek és az ún. utódállamok részéről; ennek megfelelően Clemenceau 1919. augusztus 23-án táviratban követelte a főherceg lemondását, és aznap este 8-kor már a bizottságnál volt a lemondólevellel a magyar külügyminiszter. Ennek ellenére József főherceg nem adta fel: a hónap végén Mombelli tábornoknál kilincselte és ismét kifejtette: bármennyire is szereti Károly kuzinját, a nép őt szereti és ő van helyben. Somssich gróf Károly és József mellett még Albrecht herceget is lehetséges jelöltnek ítélte meg, de a „legtöbb [?] magyar egy angol királyi családból származó uralkodót szeretne, vagy valakit, akit az angolok választanak, így az angol támogatás biztosítva lenne”.

Ez az állítólagos többség azután a 20-as évek vége felé a brit sajtómágnás, Lord Rothermere fiában, „Radomir”-ban vélte felfedezni Magyarország megmentőjét. Egyesek pedig Horthy Miklósból látták a lehetséges „nemzeti királyt”,

akinek a státusával azután igazán meggyűlt a baja az olyan – a magyar – politikában járatlan külföldinek, mint Franklin Delano Roosevelt. Ahogy a sok, szövetségben kombinációban kissé eltévedt amerikai tábornok összefoglalta a lényegét: „Mindegyik szerencsétlen kis ország teljesen és tökéletesen híján van minden nemzetközi jó modornak, és a legtöbb időt azzal töltik, hogy terveket szöveghetnek szomszédaik kirablására és bosszantására.” Legyen szabad azonban annyit megjegyezni, hogy a „szerencsétlen” kis országok sok mindenben a „szerencsés” nagyokat másolták, amelyekre ugyancsak ráért volna egy kis „nemzetközi jó modor”, hogy ésszerűségről ne is beszéljünk.

A román hatóságok a katonák kényelmét szolgáló tárgyak mellett még „jogos örökségüket” szerették volna magukkal vinni magyarországi tartózkodásuk emlékére: „Diamandi [a románok legfőbb diplomáciai képviselője Budapesten, akit Petrográdban a bolsevikok elfogtak, de később szabadon engedtek, amit, írja Bandholtz, „soha nem fogok nekik megbocsátani-] kifejtette, hogy rengeteg olyan holmit találtak Magyarországon, ami Romániából származik, és ennek bizonyítására két elsősegélycsomagot, két ampulla jódort és még egy-két román csecsebecsét tett le a [bizottság] asztalára. Miután magunkhoz tértünk a bizonyítékok okozta sokkból, megkértük, hogy távozzon.” A (vélt) igazukért végsőkéig harcoló románok több ízben is visszatértek a témára, és végül a Szövetségek Katonai Ellenőrző Bizottság úgy döntött: ami ténylegesen Romániából származik, mint például néhány könyv Bukarestből, az kerüljön oda vissza, de a többi tárgyról a bizottság fog dönteni. A román fél nem elégedett meg ezzel és kitarótán próbálkozott tovább: így 1919. szeptember 17-én a Királyi Palotába visszatérő Bandholtz román katonákat talált ott, akik „titkos föld alatti alagutat” kerestek – az emeleteken, majd pedig belátva, hogy nem igazán meggyőző ez a magyarázat, az állították: csak meg akarták nézni a palotát, mivel annyit hallottak róla.

A nagy sztori, a Nemzeti Múzeum védelme is ennek a különös párharcnak az egyik fázisa volt. 1919. október 6-án Horowitz ezredes, az amerikai küldöttség egyik tagja jelentette Bandholtz-nak, hogy a románok Serbescu tábornok vezetésével tízennégy üres teherautóval kb. este 6-kor megjelentek a múzeumnál és a kulcsokat követelték. A múzeumigazgató arra hivatkozott, hogy a múzeumot a katonai bizottság vette át és csak ők rendelkeznek a kulcsokkal. Serbescu tábornok egynapi haladékot adott, hogy jobb belátásra térjen az igazgató, és ezzel kíséretével együtt távozott. A helyszínre érkező Bandholtz lepecsételtette az összes ajtót és „mivel a románok és az európaiak szeretik a bélyegzősdit, és mivel nem volt más kéznél, egy amerikai levélenczori bélyegzőt használtunk”. Ezért a tettéért később Pekár Gyula a Nemzeti Múzeum emlékérmét adta át Bandholtz-nak, aki ezenkívül a három pecsét közül az egyiket megtartotta emlékül a kultúrsumjas felszabadítók távozása után.

A románok mindenesetre ügyeltek a látszatra, felismerve azt, hogy a modern tömegkommunikáció korában a látszat sokszor a „valóság”. Így az általuk ellenőrzött független sajtó részletesen beszámolt a Sir George Clerk, szövetséges főmegbízott tiszteletére

adott minden egyes vacsoráról és ebédéről, hangsúlyozva a találkozók meleg, szívélyes és baráti légkörét és a teljes nemzetazonosságot. Egy, az újságokban is megjelent jelentés szerint, amit a románok Párizsba is eljuttattak, 150 000-es rokonzenvtüntetés volt Budapesten a románok politikája mellett, amit a naplóíró lakonikusan „szemenszedett hazugságnak” nevez; majd pedig 1919. november 12-én, a kivonulást megelőzően, a román főparancsnokság közölte egy hírt a lapokban, mely szerint nagy mennyiségű élelmiszert fognak kiosztani a budapestieknek. Ezután betörték a magyar kormány raktárait, és az onnan megszerzett élelmiszert osztották szét úgy, hogy minden filantróp mellett ott állt egy független fényképész is. Diamandi főmegbízott, Bandholtz értesülései szerint, vállalati konyhákból és egy étteremből rekvirált élelmiszert, majd egy csapat szegény gyerekekkel együtt lefényképezte magát, mint egy kisse korán érkezett Mikulás. Hogy még élethűbb legyen a megható jelenet, néhány újságpapírt gyűjtöttek meg a háttérben álló kályhában és amíg azok nagy lánggal égtek, gyorsan elkészítették a fotókat, melyek mint „hiteles dokumentumok” aztán megjelentek különböző sajtóorgániumokban.

A románok a sok „kotnyeleskedés” miatt nem zárták az amerikai tábornokot a szívükbe, de azzal vigasztalódtak, hogy „megtalálták” Bandholtz viselkedésének az okát: „Póllon ezredes elmondta: a román királynő azt állította, hogy én zsidó vagyok, hogy Loree ezredes zsidó, hogy az egész kíséretem zsidó, és az egész irodám zsidó; hogy nagy mennyiségű árut vásároltunk fel, ami nem szép dolog; és úgy általában Mária királynő mindennek elmondott minket, csak nagyságos uraknak nem.” A magas helyről jövő, nem éppen hízelgő vélemény ellenére Bandholtz tábornok nem vesztette el jóindulatát a románokkal szemben, és őszinte sajnálatáról biztosította a román tisztet, amikor 1919. október 29-én megtudta: a román főparancsnokság megtiltotta, hogy arcfestéket és rúzszt használjanak az egyenruha mellé.

A magyarokkal könnyebben megtalálták a közös hangot a katonai bizottság – zöm-

mel angolszász – tagjai, főleg amiatt, mert ez a hang szinte kizárólag az övék volt. A magyar politikusok mögött nem állt egyik nagyhatalom sem, és Magyarország, mint a világháború egyik nagy vesztese, nem nagyon adott ellenállni a nagy külső nyomásnak. Területe a négy nagyhatalom által jóváhagyott módon katonai megszállás alá esett, és ha a szomszédos országokból küldött katonák esetenként túl is teljesítették a „tervet”, a lényeg az lényeg maradt: az Egyesült Államok, Franciaország, Nagy-Britannia és, kisebb mértékben, Olaszország volt a felelős azért, ami Magyarországon történt a fegyverszünet megkötése után. A felelősség nem egyenlően oszlott meg: Franciaország mindenképpen aktívabb szerepet játszott a térségben, mint a másik három hatalom, melyek közül Olaszország túl gyenge volt ahhoz, hogy döntően beleszóljon a közép-európai politika alakításába, és energiáit a Jugoszláviával fennálló vitás kérdések számára kedvező módon való eldöntésére használta inkább; a két angolszász hatalom részéről főleg érdektelenségről volt szó. Mint ahogy az már ezelőtt és ezután is történt, Nagy-Britannia és az Egyesült Államok koronként különböző okok miatt vigyázott arra, hogy ne bojnyolódjon bele a magyar – és általában közép-európai – ügyekbe. Elég csak a legnyilvánvalóbb példákra utalni: 1848–49-ben Nagy-Britannia szabad utat engedett az osztrák és az orosz beavatkozásnak, mivel az európai erőegyensúly fontos részének tekintett Ausztria meggyengülése nem állt a brit külpolitika érdekében; a II. világháború alatt a britek, az amerikaiak csendes asszisztálásával és időnkénti erőteljes tiltakozása ellenére meglehetősen kétes morális alapon álló alkudozásba fogtak a szovjetekkel a Közép-Európát és a Balkánt érintő ún. „százalékos” befolyási övezetekről; 1956-ban pedig a segítség a léggömbökkel Magyarországra juttatott röpcédulákból és a Szabad Európa Rádió kitarására buzdító adásaiból állt, melyek utóbb nyugatnémet, amerikai kongresszusi és ENSZ-beli vizsgálatok tárgyai lettek azt illetően, hogy vajon elhangzott-e olyan mondat, mely nyugati segítséget ígért a magyaroknak a szovjetek ellen. A több száz órás adásanyagban egy ilyen mondatot találtak, de ez is elég volt ahhoz, hogy a düllesi „rab nemzetek felszabadítása” retorika eltűnjön a hivatalos amerikai megnyilvánulások közül, mert meglepetéssel vet-

Ö V A L A T T

Fordítgatunk? Fordítgatunk?

A rangos moszkvai folyóirat, a *Nas szovremennyik* híven tájékoztatja olvasóit a baráti országok életéről. Anyaghiány esetén testvér lapjait hívja segítségül, mint az legutóbb, az 1991/6. számban is történt. Ezt a közleményt fordítjuk vissza az orosz eredetiből.

A Pravda budapesti tudósítója, Vlagyimir Geraszimov egyik cikkében azt írja, hogy „Magyarországon egyre nagyobb méreteket ölt az antiszemitizmus”.

A Magyarországon zajló eseményeket egy másik szemzőgöböl világítja meg a Szent Korona című hetilapban megjelent cikk, amelynek fordítását, kis rövidítéssel, szerkesztőségünk olvasóink figyelmébe ajánlja.

Megjegyezzük még, hogy a magyar sajtóban, még a legliberálisabb kiadványokban is, számos hasonló írás jelenik meg

mostanában; sajnáljuk, hogy mindezek a cikkek elkerülték a Pravda tudósítójának a figyelmét, aki pedig, saját szavaival élve, arra törekszik, hogy „objektívan értékelje a helyzetet az országban”.

Ljubov Beregszászi: Magyarország megrágalmazása

Az SZDSZ (Szabad Demokraták Szövetsége) és a magyarországi zsidó hitközségek egyfolytában azt bizonygatják, hogy az MDF (Magyar Demokrata Fórum) kizárólag azért nyerte meg a választásokat, mert az antiszemitizmusra apellált. Nyilvánvaló, hogy ezekben a vádakban egy szemernyi igazság sincs. Mégis érdemes megvizsgálni a dolog lényegét.

Először is egy ilyen állítás sértő a magyarokra nézve, mivel feltételezi a magyar nép tökéletes politikai analfabétizmusát, azt, hogy képtelen felismerni az MDF egyértelmű főlénnyét az SZDSZ-szel és a Fidesszel (Fiatal Demokraták Szövetségével) szemben, akiknek, mellesleg, még határozott programjuk sem

ték tudomásul Washingtonban, hogy a kis országok el is hiszik, amit hallanak; nem vették észre Közép-Európában, hogy Theodore Roosevelt „speak softly and carry a big stick”-jét időközben feje tetejére állították az Egyesült Államokban, legalábbis ami a mi térségünket illeti.

A magyar politikusok számára 1919-ben a nyilvánvaló olasz gyengeség és francia ellenérzés miatt az angol-szász országok jelentettek némi reménysugarat. Kettejük közül Amerikát két tényező értékelte fel: a világ legerősebb gazdasági hatalmákként került ki a nagy háborúból, és – ami igazán vonzóvá tette a magyarok szemében – nem írta alá a versailles-i békeszerződést. Ennek a ténynek a magyarázatánál azonban nagyot tévedtek a vezető politikai körök. Ebben szerepet játszott a túlzott optimizmus, az amerikai politikai élet szinte totális félreértése és a régi „extra Hungariam non est vita”-szemlélet is: Magyarországot, nemzetközi súlyához képest, messze túlértékelték a vezető réteg, aminek a nyomaival azóta is találkozni lehet.⁴ Feltehetően realitásabb értékelés húzódik meg az angol-amerikai érdektelenség mögött. Mindenesetre Bandholtz tábornok a magyar politikusok bizalmasa lett sok esetben, és a magyar vezetők minden alkalmat megragadtak, hogy kifejezzék csodálatukat a nagy amerikai nép és annak bölcs vezetői iránt. Sajnos a tábornok nem rendelkezett megfelelő befolyással ahhoz, hogy egyéni szimpátiáját az amerikai kormány tetteivel is kifejezze. A Szövetségi Katonai Ellenőrző Bizottság csak a Legfelsőbb Tanács üzeneteit, ultimátumait továbbította, de a románokkal szembeni tehetetlensége arra ösztönözte a magyarokat valamint a cseh–szlovákokat, szerbeket, horvátokat és szlovéneket, hogy ők is hagyják figyelmen kívül a „legeslegutolsó ultimátumot”, mely akkora hatással volt a románokra, jegyzi meg Bandholtz, „mint amekkora hullámverést az okoz a Mexikói-öbölben, amikor egy kacsá belesik a Földközi-tengerbe”.

Azok közül az esetek közül, amikor az Antant érvei hiábavalónak bizonyultak, a magyar politikusok Fiume kérését emelték ki: Gabriele d'Annunzio 1919. szeptember

13-án foglalta el a várost és november 4-én pedig már Zárárt is, a szövetségesek ellenzése dacára. Ugyanakkor ez a magyar „ellenállás” látszólagos volt csak. Már láttuk, hogy a Legfelsőbb Tanács táviratát kézhez véve József főherceg még aznap lemondott kormányzói tisztéről, és a Friedrich-kormány is – többek közt – azért bukott meg, mert a győztes hatalmak nem ismerték el. Azt viszont, hogy milyen kormányt szerettek volna Magyarországon látni, hosszú ideig homály fedte. A katonai bizottság többször kért utasítást ez ügyben, de „a választ gyönyörű általánosságokban merült ki. Megismételték; nem hiszik, hogy a Friedrich-kormány a pártok igazi képviselője lenne és hogy Friedrich miniszterelnöknek minden pártból valakit a kormányba kéne venni; amennyiben ezt nem teszi, az Antant nem tud békeszerződést kötni a kormányával. Tekintettel arra, hogy legalább tizenhét politikai párt van Magyarországon, nyilvánvaló, hogy a nagyszabású elméletek nem mindig alkalmazhatók.” A másik oldalon Friedrich István próbálta sarokba szorítani a szövetségeseket, hogy kilátásba helyezte: különbékét köt a románokkal. Bandholtz lebeszélte erről a magyar kormányfőt, mint ahogy később Somssich külügyminisztert is, aki ugyanezt a megoldást vetette fel. Igaz, az utóbbi politikus, őszinteségi rohamában, azt is elárulta Bandholtznak, hogy eszük ágában sincs betartani a majdani szerződés pontjait, mint ahogy nincsenek illúzióik afelől sem, hogy a másik fél ragaszkodni fog a megegyezésben foglaltakhoz.

Friedrichet nem csak az Antant és a románok szeretnék volna eltávolítani. 1919. augusztus 31-én Bandholtz üzenetet kapott a magyar külügyminisztertől, Lovász Mártontól, akit pár hetes hivatalviselés után szeptember 11-én gróf Somssich váltott fel, hogy örömmel megbuktatná saját kormányfőjét és ő maga vállalná az új kormány megalakítását. Mint ahogy a tábornok megjegyzi: „Kifejezetten győnge az üzletmenet Magyarországon, ha nincs legalább 3–4 kormány egy héten.” Néhány héttel később báró Perényi Zsigmond kereste fel Gorton tábornokot a románok ajánlatával, mely szerint

volt. Vagyis, némelyek azt állítják, hogy a magyarok csak azért szavaztak az MDF-re, mert az az antiszemitizmussal a hiúságukat legyezgette.

Szögezzük le azonnal: a magyar nép mentes az antiszemitizmustól. És éppen azért fordult el az SZDSZ-től és a Fidesztől, mert ezek a pártok a választási kampány idején végig otrombán és izléstelenül felfújták a zsidó kérdést, megszállottan az antiszemitizmussal hozva összefüggésbe az égvilágon mindent.

Másodszor: az MDF soha nem volt antiszemita szervezet. Az MDF-ben helye van minden becsületes állampolgárnak, faji és társadalmi hovatartozástól függetlenül, aki készen áll arra, hogy a Haza boldogulásáért fáradozzon, nem pedig hatalomra áhítozik...

Az is sértő a magyar népre nézve, hogy az SZDSZ a népnízők diadalának minősítette az MDF győzelmét. (Ugye ismerős? Rögtön eszünkbe jut egyes baloldali radikálisaink azon állítása, mely szerint népníző mindenki, aki a hazafias kiadványokat olvassa vagy megnézi I. Sz. Glazunov kiállításait. – L. B.)

Az egész országot a népnízők országának titulálták, és szemmel láthatóan eszük ágában sincs, hogy felhagyjanak a sértegetésekkel. Többek között a „168 óra” című hetilap is valamiféle „népnízást” emleget újra és újra.

Az utóbbi időben másról sem hallani, csak a „népnízésről” és az „antiszemitizmusról”. De vajon miféle célt szolgál az effajta sértegetés?

A „glasznoszt” ma már olyan méreteket öltött, hogy a magyar ember százszor meggondolja, ki merje-e ejteni a száján: „Az egész országot beragyogja a napfény...” Ha mégis megteszi, valami ideges zsidó rögtön ráförmed: „Nem igaz! Az egész országban tombol az antiszemitizmus!”

Mit érnek el ezzel?

A feladvány nyitját Móra Ferenc egyik tanulságos novellája adhatja meg a számunkra.

A török hódoltság idején játszódik a történet. Megy a paraszt az úton, egy bárányt cipel a hátán. Akivel csak össze találkozik, mind megállítja és megkérdezi, amit amúgy is tud: „Hát te meg mit cipelsz a nyakadban?” – „Bárányt.”

megszerveznék, hogy ő legyen a miniszterelnök és mindent visszaadnak Magyarországnak bizonyos területi és egyéb engedmények fejében. A két realista szemléletű tábornok, Gorton és Bandholtz lebeszélte a bárót arról, hogy ilyen szíriánhangoknak higgyen, mert egyáltalán nem biztos, hogy Magyarország visszakap valamit is az elvitt tárgyakból, sőt... A pragmatikus és az eseményeket kívülről szemlélő Bandholtz egyszerűen nem tudta megérteni ennek a látszólag irracionális politikai kavalkádnak az indítékait, s több ízben hangot adott értetlenségének. Felfigyelt az éledő antiszemitizmusra, mely mindenért a zsidókat okolta; arra a szinte irracionális dühre, amellyel a felsőbb rétegekbe tartozó családok reagáltak arra, hogy „egy csomó koszos, tanulatlan és fanatikus bolsevikkal voltak kénytelenek együtt élni egy lakásban”; egyszóval: „Úgy látszik, nem elég Magyarországnak, hogy a románok kibelegzik, még ő maga is mindenáron el akarja vágni a saját torkát.” Mindehhez az irracionális magatartáshoz járult az ódi, már az 1910-es évek végén elavult és kissé nevetséges ragaszkodás az „ösi” magyar kacagányokhoz, mentékhez stb. „Ma reggel [1919. november 30.] Sheldon ezredes, Zerkowitz úr [a tolmács] és egy magyar segítőm, gróf Teleki hadnagy kíséretében felkerestem Öccellenciáját, Huszár miniszterelnök urat, aki azzal a pompával fogadott bennünket, amilyennel a magyar tisztviselők szeretik körülvenni magukat. Egy tamburmajornak öltözött majordomo fogadott a bejáratnál, és alázatos szolgák sorfala között vezetett el bennünket, akik mind keleti pompában virítottak. Kerülő úton, hogy az összes pompás szobát láthassuk, vezetett be minket a fogadószobába...”

Két magyar politikus nyerte el Bandholtz rokonszenvét és elismerését: Horthy Miklós és gróf Apponyi Albert. Horthy admirálissal először októberben találkozott az amerikai tábornok, és jó benyomást tett rá a katonás külsejű tiszt. Horthy megígérte, hogy kézben fogja tartani a Nemzeti Hadsereget, és nem lesznek zavarások és visszaélések az általa ellenőrzött területeken... Bandholtz atyáian közölte az admirálissal: Magyarország rövidesen megjelenik „a nemzetek ítélőszéke előtt, és addig

viselkedjen jól, civilizáltan”. (Általában egy másik országtól kérjük, hogy viselkedjen „civilizáltan”.) A civilizált viselkedést pedig igazán nem lehetett hiányolni a Napló másik pozitív magyar szereplőjénél: gróf Apponyi Albert megjelenése, intelligenciája és kulturáltsága rendkívüli mértékben imponált Bandholtznak, aki nem rendelkezett akadémikus műveltséggel; annak a többé-kevésbé jellegzetes közép-nyugati amerikainak volt a megtestesítője, aki mindent gyakorlatias szempontból közelít meg, és idegenül, de ugyanakkor tisztelettel közelít az ún. kifinomult európai kultúra képviselői és termékei felé. A típusal Henry James és Mark Twain több írásában is találkozhatunk; Bandholtz tábornok esetében az opera jelentette azt, amit a connecticuti jenkinnek Arthur király udvara. Íme néhány „szakszerű” leírás pár, általa látott zeneműről: „Tegnap este [1919. október 16-án], nem nagy örömmel, Gorton tábornok vendége voltam a Nagyoperában... Senki sem tudja, melyik opera volt, mert magyar címe volt és magyarul énekeltek. Valami zsidónőről szólt, aki kb. 120 kilót nyomott és aki szerelmes volt egy apró, 50 kg-os tenorba, aki 20 centivel alacsonyabb is volt nála. Az előadás során egy bohém nagy kardinális jelent meg a színen, aki bedobatta a zsidónőt egy üst forró olajba, ahol az nagyot csobbant és szikrák repültek a levegőbe...” Nem csak obskurus operák „szerepeltek le” a vájtfulú tábornoknál: „Tegnap este [1920. január 8.] megnéztem... a „Don Juan”-t, mely nem hivatalos számítások szerint 48 csókjelenetből áll. Egy pipaszárlábú pasas... volt a főszereplő. Minden lány egyforma volt neki: ha meglátott egy szoknyát, lerohanta az áldozatát, átkarolta és az arcába harapott. Egy nő egy másik ökor menyasszonya akart lenni; őt többször harapta meg, ami tetszett a hölgynek... Annyira turbulenssé váltak a dolgok, hogy még egy szobor is meg-elevenedett és elmegegett egy altatódalt. Az utolsó jelenetben Don Juan berúgott, az éneklő szobor ismét bejött, még egy altatót nyekergett, és annyira forró lett a helyzet, hogy a ház lángra lobbant és Don Juan megfulladt, amint énekelte. Mindezt háromszor megismételtette a közönség.” Az „Álarcosbál” előadása alatt hiába biztosította a szerb attasé a tábornokot, hogy csak plátói szerelem ébredt a kormányzó és titkára felesége között, Bandholtz kétségeit fejezte ki ez ügyben, mert „bősen szorongatták és harapdálták egy-

Ki tudja hányadik ember állítja már meg, és az is felteszi ugyanazt a kérdést... Ezúttal egy jámbor török. A paraszt azonban már megelégtelte a kérdezősködést és dühbe gurul. Levesszi a válláról a bárányt és a törökhöz vágja.

Bíró elé kerül a dolog. A bíró is török, így hát a paraszt a szokásos módon köszönti: „Egy az Isten.” A bíró, ahogy illik, feláll és azt válaszolja: „És Mohamed az ő prófétája.” Alighogy a bíró leült, a paraszt megint köszönti. A bíró ismét feláll és válaszol. És ez így ment volna ki tudja meddig, ha a bírót el nem önti a méreg, és rá nem ordít a parasztra, hogy a fejét vesszi, ha nem hagyja abba. A paraszt pedig erre elmeséli neki, hogy pontosan ez történt vele is.

A bíró megérti a parasztot és olyan ítéletet hoz, amellyel mindenki elégedett.

Mit tehet az az egyszerű magyar ember, aki nem antiszemita ugyan, de mást sem hall és mást sem olvas a sajtóban a zsidóktól, egyre csak azt, hogy ő, a magyar ember, népnéző és antiszemita. Eleinte igyekszik elkerülni a zsidót. Az ismétlődő megaláztatások után azonban dühbe gurul és végül csípősen

visszatág a rágalmozónak. De ettől még nem antiszemita, csupán egy feldühített ember. Csakhogy mivel a rágalmozó sértegetések és megaláztatások folytatódnak, a magyar ember tesz egy megjegyzést az őt rágalmozó zsidónak, aki kapva kap a leleplező alkalmon és a képebe vágja: „Na tessék, ugye, hogy igazam volt, maguk, magyarok, antiszemiták!”

Ezért nem ér véget Magyarországon az „antiszemitizmus-sal” való gyanúsítgatás, ami egyetlen célt szolgál: hogy állandó feszültséget teremtsen a zsidók és a nem zsidók között. Ennek számos oka van. Az egyik: hogy előidézzenek egy zsidó kivándorlási hullámot Magyarországról, csakúgy mint a Szovjetunióból Izraelbe, pontosabban a megszállt arab területekre, hogy azokat benépesítsék a zsidókkal. (A Szovjetunióban például mindig csak a zsidók tudtak a képzelt pogromok pontos idejéről. A nevezett nap el is érkezett, de pogromok természetesen nem voltak. Az álhirt azonban újabb kivándorlási hullám követte. – L. B.)

A másik cél: hasznát húzni, akármilyen kicsit is, az ilyen helyzetben állandóan felmerülő kellemetlenségekből. Sorra de-

mást". Az operairodalom egyik legnagyobb sikere, az „Aida” sem úszta meg a praktikus amerikai bírálata nélkül: „... az utolsó felvonás egy fulladási jelenet, amelyben még azután is övöltenek, miután rendes körülmények között meg kellett volna fulladniuk”; így elégedetten állapítja meg, hogy feltehetően nem sokat mulasztott akkor, amikor eljött az utolsó felvonás előtt. Bandholtz máskor megpróbált az előadás végére érkezni: óvatosan kiszámította, mikor következhet az utolsó felvonás; egy ízben azonban pörül járt, mert „A nürnbergi mesterdalnokok”-at adták...

Gróf Apponyival mint a párizsi magyar béke delegáció vezetőjével találkozott és tárgyalt több ízben Bandholtz tábornok. A *Napló* újabb részletekkel szolgál a magyar politikai vezetők hibás helyzetértékelését illetően. Amikor Somsich külügyminiszter 1919 november végén megtudta, hogy az amerikai delegáció elhagyja Párizst azt követően, hogy a szenátus november 19-én elutasította a békeszerződést, Bandholtz szavaival „egyszerűen összetört”, mert az amerikaiak jelenléte jelentette az egyetlen biztosítékot a szemében a „fair” béketárgyalásokat tekintve. A közlemény nem tudott és nem akart beletörődni az előzetes békefeltételekben nyilvánosságra hozott súlyos döntésekbe, és a magyar küldöttség elutazása előtt több százszor keresték fel gróf Apponyit a budai Várban lévő külügyminisztériumban arra kérve a politikust, hogy tegyen meg mindent Magyarország területi épségének megőrzésére. Mindez 1919. december 28-án történt, és Bandholtz meg is jegyzi: „tekintve, hogy Magyarország már most gyakorlatilag fel van szabadva, attól tartok, [Apponyi] -minden igyekezete- nem lesz túl sokra elég”. A kilátástalan előjelek ellenére a magyar küldöttség rendkívül alapos és bőséges anyaggal utazott el Párizsba, melyet főleg gróf Teleki Pál készített.

Mivel a magyarokat szinte hermetikusan elzárták mindenki másától a vendégszerető franciák, gróf Apponyi Bandholtzon keresztül szeretne volna megtudni, elküldjön-e minden íratból, dokumentumból egy másolatot az amerikai követségre. A békefeltételek hivatalos ismertetése valósággal sokkolta a már csak a csodában bízó magyarokat és „minden középületet és sok más épületet feketébe öltöztettek és fekete zászló leng mindenhol. A hírek szerint három napig tart ez a gyász,” közli Bandholtz 1920. január 17-én. Nem állja

meg hozzátenni azonban: „mellékesen: jó ürügy a munkabeszüntetésre. Ha a magyarok egy kicsit szorgalmasabbak lennének és energikusabbak, kevesebb okuk lenne a zsidó befolyásra panaszkodni.” Gróf Apponyi Albert minden ékesszólását latba vetette, amikor szót kapott a Legfelsőbb Tanács előtt de csak annyit tudott elérni, hogy a küldöttség által elkészített anyagot átvették a Tanács tagjai.

Ez az apró gesztus újabb, irracionálisnak tűnő reménykedésre adott okot, és Magyarországra visszatérve gróf Apponyi biztos volt benne, hogy mély benyomást gyakorolt a hallgatóságra. A reményt az is táplálta, hogy 1920. január 17-én Paul Deschanelet választották Franciaország elnökévé és Clemenceau a kabinettel együtt lemondott; mindez Magyarország „Nagy örégje” szerint lehetőséget ad arra, hogy a brit David Lloyd George váltsa fel a francia miniszterelnököt a Legfelsőbb Tanács elnöki székében, és az üléseket Párizs helyett esetleg Londonban tartanák. Az álmok álmok maradtak: a magyar delegációnak Párizsba kellett visszautazni a kormány válaszával. Ezt megelőzően gróf Apponyi megbeszélte Bandholtzcal, hogy mit szándékozik a békeküldöttség csinálni a kialakult helyzetben. Alapvetően négy pontból álló javaslatot vitattak meg: (1) a történelmi Magyarországtól csak népszavazás után vegyenek el területeket; (2) Magyarország alkosson földrajzi egységet; (3) ahol kisebbség kerül új országba, ott legyen erős kisebbségi törvény és (4) amíg a fokozatos gazdasági átalakítást véghez viszik, legyen egy gazdasági egység még két évig az a terület, amely egykor egy kormányzat alatt állt.

Az már nem tartozik Bandholtz *Naplójának* ismertetésébe, hogy a Legfelsőbb Tanács mindegyik javaslatot elutasította; a *Napló* ott ér véget, amikor Bandholtz tábornok a magyar béke delegációval együtt elutazik Budapestről 1920. február 9-én. Ekkor Bandholtz már nem mint a katonai bizottság tagja tartózkodott Magyarországon: a testületet a Clerk-misszió sikere után 1919. december 5-én feloszlatta a párizsi békekonferencia; ezt megelőzően azonban Polk külügyminiszter-helyettes november 29-én táviratban jelezte Bandholtznak,

rúlnak ki a külkereskedelemben dolgozó zsidók nagyszabású machinációi. A nép felháborodik, és természetesen követeli a szélhámosok felelősségre vonását. Némely állampolgárokat azonban nem olyan egyszerű felelősségre vonni.

Itt van például egy bizonyos Vadász elvtárs machinációjának az ügye, ami látványosnak és botrányosnak ígérkezik. Ez a Vadász magyar állampolgár, a fivére azonban „Izraelben tengeti életét”. Vadász számláján, pontosabban bűnlajstromán dollár-milliók és több kilo arany szerepel. Vadász jelenleg szabadlábon van, mégpedig azért, mert Aczélt György, a puritánságáról híres zsidó, akinek a kultúra volt a részortja a politikai bizottságban, eltussolta az ügyet Benke (sic!) segítségével (hogy, hogy nem, amikor Vadász lebukott, éppen Benke volt a belügyminiszter). Ám ha a bűnüldöző szervek végül mégis felelősségre vonják Vadászt és Aczélt, akkor ez „egyértelműen” a „zsidók üldözéséről” fog tanúskodni. Annál is inkább, mert Hernádi Gyula (a magyar szabadkőműves páholy tagja, pornográf novellák szerzője, és barátja, a szintén szabadkőműves Jancsó Miklós rendező filmjeinek forgatókönyvírója – L. B.) még jóval azelőtt,

hogy Vadász ügyének híre ment, szétkürtölte az egész világon, hogy Aczélt kizárólag azért üldözik, mert zsidó.

Két lehetőség kínálkozik. Vagy az, hogy a szervek hagyják futni a bűnözőket, hogy elkerüljék a nemzetközi tiltakozást a „zsidók üldözése” miatt, vagy pedig, ha mégis vádat emelnek, akkor abból valaki megpróbál hasznot húzni, hiszen ebben az esetben a világ zajosán „a zsidók védelmére” kel majd.

Ugyanakkor a rágalmazóknak az óriási erőfeszítések ellenére sem sikerül kiprovokálni Magyarországon az „antiszemizmust”. A magyar nép eléggé érett, nem bosszúálló, és nem tartja magát „kiválasztottnak”; a magyar nép keresztény lelkiletű. És az egyetlen, amit sikerült elérniük az az, hogy a nép bizalma igencsak megrendült az SZDSZ-ben és a hozzá hasonlóknak.

A szerző honoráriumát a jekatyerinburgi Szent Nyikoláj vértanú templomának alapítására ajánlotta fel.

OROSZBÓL FORDÍTOTTA PUSZTA DÓRA

A fordító honoráriumát már elkölthötte.

hogyminden szövetséges katonai missziót szeretne az amerikai küldöttség feloszlatni, nehogy túl mélyen belebonyolódjanak az európai ügyekbe, és nehogy ezért bírálatot kapjanak Washingtonból, ahol az izolacionista, republikánus párti szenátorok, Henry Cabot Lodge, William E. Borah és Hiram Johnson vezetésével a kormányzatot az aktív külpolitikai vonal feladására kényszerítették – a közvélemény hathatós támogatásával. Bandholtz azonban az amerikai külügyminisztérium kérésére Budapesten maradt addig, amíg a magyarországi képviselő-jövendő vezetője, Ulysses Grant-Smith meg nem érkezett.

A katonai bizottság, a már tárgyaló okok miatt, meglehetősen súlytalan volt, és ennek megfelelően laza volt a munkarendje. Eleinte naponta találkoztak a bizottság tagjai, néhány hét leforgása után azonban megállapodtak a hétfő–szerda–pénteki ülésekben, és csak akkor tartottak volna soron kívüli találkozót a hét többi napján, ha ezt a bizottság valamely tagja külön kérte volna. Erre soha nem került sor és a „rendes” találkozók egy része is hamar lezajlott, ha éppen nem jelent meg egy magyar vagy román politikus egy újabb panasszal, kérréssel vagy kifogással. A tábornokok és kíséretük tagjai így sem unatkoztak: egymást követték az ebédek, vacsorák, fogadások, a különböző meghívások az Operába, a lokálokba, a klubokba és magánházakhoz. Természetesen bőven jutott idő városnézésre és vásárlásra is – az amerikai dollár rendkívül kedvező átváltási árfolyama miatt az Európában tartózkodó amerikaiak viszonylag szerényebb jövedelemből is nagyon jól éltek. Bandholtz meg is jegyzi 1919. augusztus 24-én: „Lassanként annyira hozzászokom a királyi palotabeli élethez és környezethez, hogy elég nehéz lesz visszazökkenni az átlag amerikai életbe.” Valósággal királyi udvartartása volt, bár ennek megvoltak a hátrányai is: Loree ezredes csak azokat a grófnőket és bárónőket engedte be „az én szentélyembe, akik öregek, mint az út pora és rondábbak az ördögnek”. Így a tábornoknak meg kellett elégedni azzal, hogy szimbolikusan örökbe fogadott magyar leányokat azokból a családokból, akiknél gyakrabban megfordult. József főherceggel egy ízben magyarországi tartózkodásáról beszélgetett és ennek során megemlítette, hogy bár Amerikában csak egy fia és egy menyee van, Budapesten viszont hét leánya. Ezt hallván a főherceg csodálattal a hangjában felkiáltott: „Már!! Miután elmagyaráztam Öfenségének, hogy mind adoptáltam őket és mind néhány barátja családjából való, csodálata bizonyos mértékben megcsappant, és már nem az a csoda voltam a szemében, akinek először gondolt”, írja Bandholtz december 15-én. A fiatalabb tisztek azonban esetenként heves érzelmeket váltottak ki a magyar hölgyek körében, bár Loree és Sheldon ezredeseknek nemcsak az alakjuk, hanem a szóhasználatuk is mélyen beleivódott az asszonyi lelkükbe; így Bandholtz meglepetve fedezte fel, hogy egyik zsenge „tiszteletbeli leánya” minden második szöként a „damn”-t használja. Mint írja, „egyszerűen megdöbbenő, milyen gyorsan tanulnak itt meg a fiatalok angolul.” A kulturális „csere” nem volt teljesen egyoldálú. A tábornokot, minden ellenkezése dacára táncba vitték: az operabáratoknak szóló részletek után álljon itt egy „gyöngyszem” a koreográfusoknak. „Csárdás: ebben [a táncban] az ember szemben áll a partnerével, a hölgy a férfi vállára teszi a kezét és mélyen a szemébe néz, míg a férfi a partnere dere-

kára teszi a kezét és hasonlóan mélyen bámul. Ezután jobbra-balra kell ugrálni, melyet időnként egy bámulatosan gyors pörgetés szakít meg. Miután egy darabig néztem a mutatványt... az idősebb Teleki grófnő bukkant fel, elvakítva engem 210 nagy gyémántból álló fejéjével és 10 karátos fülbevalójával. Megragadtuk egymást és megmutattuk [József] főhercegnek és az egybegyűlteknak, hogy kell csárdást táncolni. „Joe” élénken tapsolt, és Gorton tábornok majdnem összetörte a monokliját, olyan grimaszokat csinált. A grófnő jelezte az elején, hogy igazi amerikai módra akar velem táncolni – meg is kapta.” Más alkalommal is része volt Bandholtznak igazi magyar vendégszeretben: amikor fogorvosa hívta meg, a házias „annyira ragaszkodtak hozzá, hogy kukát csináljon magából az ember”, hogy az kissé zavaró volt, és a tábornok szívedeséhez az is hozzájárult, hogy egy amatőr női zenekar, feltehetően a vendéglátók családjának legtehetségesebb zenészei, koncertet adtak a vacsora után, ahol a prímest egy hegedűs vitte, aki „különösen sok gyászalt cincogott el”.

Az amerikai katonai misszió, amellet, hogy rendkívül népszerű volt a politikusok és a „nagyvilági társaság” körében, tiszteletet vívott ki magának a műkincsgyűjtőknek is. A tábornok 1919. december 3-án egy kiállításon néhány képet vett, amely nagy nyilvánosságot kapott a lapokban. Ezzel mintha egy szilipet nyitottak volna fel: olyan tömegű levél és ajánlat érkezett a misszióhoz, hogy „soha nem hittem volna, hogy annyi festmény van a világon, amennyit most nekem kínálnak”. Alig telt el ezután olyan nap, hogy ne kapott volna Bandholtz ajánlatot értékes elefántcsont-, gobelin-, régi festmény-, régiség- stb. gyűjtemény eladásáról. Az emberek a gazdag amerikaiak sztereotípiájából kiindulva szinte korlátlan vásárlóerőt telerakoztak fel Bandholtzban: az elefántcsontgyűjtemény potom 5000 dollárba került volna – mai áron számítva több száz ezer dollár –, amit azért nem minden katonatiszt tudott könnyen előteremteni.

A tábornok azonban nemcsak a gyűjtők célpontja volt, hanem a művészeké is: néhány gyötrelmes ülés után Sterka Gyula megfestette a portróját. Bandholtz kissé szkeptikusan fogadta az idős mester ígéretét, hogy „a lelkét is beleadja a képbe: kíváncsi vagyok, mi fog kisülni az én fizimiskám és az Ő lelke találkozásából”. Egy idő múlva, miután Sterka Gyula nem tudta tütni a műtermét, Bandholtz irodájában folytatta a festést, aminek megvolt az a hátránya, hogy „különböző amatőrök, akik időnként bejöttek és látták az öregot dolgozni, mind valami megjegyzéssel éltek; néhányan azt mondták, nem jó az orr, mások, hogy túl széles az arc, megint mások azt, hogy túl keskeny stb. Talán mindez abból adódik, hogy az Ő lelkéből és az én arcomból szeretne egy kompozíciót csinálni.” Végül néhány legutolsó ülés után, melyek során az idős mesternek többször kellett kérnie a tábornokot, hogy „Exzellenz, bitte ein wenig freundlich”, elkészült a kép, miután még egy kis „intelligenciát próbált a mester a homlokomba tenni”. Nincs tudomásunk arról, hogy a festményt kiállították volna a párizsi Szalonban; feltehetően a michigani Constantine-ban található, Bandholtz utódainál. Magyarországon maradt viszont a szobra, mely vélhetőleg nem vándorol már tovább. Olyan katona volt, aki feljebbvalói parancsain túl egy másik, bibliai parancsot is mindenkor szem előtt tartott. Ez így hangzott: „Szeressük ellenségeinket.”

*This door sealed by Order
Inter Allied Military Mission*

*H.H. Bandholtz
Pres. of the day.
5 October 1919.*

A NEMZETI MÚZEUM KAPUJÁRA HELYEZETT EGYIK PECSÉT

J E G Y Z E T E K

BANDHOLTZ, Herry Hill, *An Undiplomatic Diary* (by the American Member of the Inter-Allied Military Mission to Hungary, 1919–1920.), szerk. Fritz-Konrad KRÜGER. New York: AMS Press, 1966. XXVIII (a cikkben szereplő idézetek a szerző fordításai).

1. Ennek ellenére „híreket kaptunk arról, hogy [augusztus] huszonegyedikén a román trónörökös, mint Magyarország jövőendő királyát, több talpnyaló magyar arisztokrata felkereste”. An *Undiplomatic Diary*, 34.

2. Az alábbi anekdotát Charles GATI írja le *Hungary and the Soviet Bloc* (Durham, N. C.: Duke UP, 1986) című könyvében: Franklin D. Roosevelttel a II. világháború kezdetekor egy tanácsadóját Magyarország államformájáról kérdezi, aki azt válaszolja: „királyság”.

F. D. R.: *Hogy hívják a királyt?*

Tanácsadó: *Magyarországnak nincs királya.*

F. D. R.: *Akkor ki vezeti a királyságot?*

T.: *Egy kormányzó, akét Horthy admirálisnak hívnak.*

F. D. R.: *Admirális? Akkor Magyarországnak bizonyára komoly hadiflottája van.*

T.: *Magyarországnak nincs hadiflottája; még csak kijárata sincs a tengerhez.*

F. D. R.: *Nézzük csak, hogy jól értem-e. Magyarország királyság, amit egy kormányzó vezet, aki admirális hadiflotta nélkül.*

T.: *Pontosan így van, Elnök úr. (1. oldal)*

3. Ld. erről bővebben Albert Resis, „The Churchill–Stalin Secret ‘Percentages’ Agreement on the Balkans, Moscow, October 1944”, *American Historical Review*, Vol. 83, No. 2. (April 1978): 368–387.

4. Gróf Apponyi Albert még 1923-as amerikai útja alkalmával is úgy beszélt Magyarországról, mint a „kereszténység védőbástyájáról” a bolsevizmus ellen. Kissé gyenge „bástyának” tűnik Magyarország – katonailag – a Szovjetunióval szemben.

5. Sir George Russel Clerk angol küldött segítette létrehozni a Huszár-kormányt 1919. november 24-én, amelyet december 1-én ismert el a békekonferencia.

A liberális ezüstkanalat lop, de nem olyan, mint a medve

LUKÁCSY SÁNDOR

E löbb-utóbb össze kellene állítani a magyar politikai szidalmak szótárát. Hasznos kézikönyv lenne. Újságírók, hírmagyarázók, maguk a politikusok is olyan szőszegények nálunk, mint egy rosszkedvű papagáj. Milyen legyen az államférfi? hiteles (mint az icce?), még inkább karizmatikus. Mit csinálnak a pártok? acsarkodnak. Hogy állunk a demokráciával? még csak tanuljuk. Hova kell eljutnia hazánknak? Európába. Pluralizmusban élünk, de politikai szókincsünk nem plurális, inkább szimpla; nem is kincs, inkább fakereplő. Szitokszavaknak különösen híján vagyunk: nemzetiszínű gerinc vagy kozmopolita-bolsevista-liberális – és ezzel csaknem kész is a leltár. Nem jól van ez így.

Eleink még tudtak magyarul írni, beszélni, szidalmazni. Széchenyi vita közben misericordianus fráternek nevezte Kossuthot, többször is, Kossuth őt viszont a legnagyobb magyarnak – nem volt ebben egy csipet gúny? ki tudja.

Mindenesetre tanulhatnánk elődeinktől. Elég volna kézbe venni például *A kelet népét*. Igaz, nem könnyű olvasmány; mondatai kettő meg két és fél lapra terjednek, de Széchenyi – nem úgy, mint némely mai szónok – a leghosszabbat is be tudta fejezni. Különösen azoknak ajánlom ezt a könyvét, akik a liberálisokat szeretik szidni.

Nyissuk ki tehát az első kiadást a 350. lapnál. Széchenyi itt arról számol be, hogy meglátogatott egy híres prókátort Pesten. Ugyan ki lehetett? nem tudjuk, talán kitalált személy (a nemes gróf szokott élni efféle frői stiklikkel), de az bizonyos, hogy igen fontos férfiú: a mai antiliberalisok népes és népies családjának (egyik) őse.

„Alig végeztük magunk közt a tisztelkedési szóváltást, bizonyos német könyvet ad kezeimbe... ha jól emlékezem, körülbelül e cím alatt: *Was ist ein Liberal?*” Ilyen könyv létezett, egy jámbor német professzor adta ki 1823-ban, de ennek *Was ist Liberalismus?* volt a címe, és lehetséges, hogy a prókátor egy másik könyvet húzott elő, hasonló címűt, ám harapósabbat, mint az én olvasmányom.

Széchenyi belelapoz, és látja, hogy a könyv „mint valódi szörnyetegeket, gyújtogatónál, rablónál, anthropagnál feketébb színekkel festi a szerencsétlen liberálisokat”. „Megtérítésemre célzott a derék ügyész”, Széchenyi azonban fölényes mosollyal hallgatta „az antiliberalis anthropophag atrocitását” és térítő szavait: „Bár szeretnék inkább egypár jövedelmes házat, mintsem hogy közdolgokban fáradnék, és én is iparkodnám lenni valami, ti. egy kis hivatali, minthogy az józanabb

volna s inkább biztosítna köz megtiszteltetést, mint a liberalizmus.”

„A jó öreg Verbőczyánus nem akarta, vagy szenvedelmes antiliberalizmusa mellett valósággal nem bírta fel-fogni, hogy a liberális nem olyan elhatározott valami, mint például medve...” A medve ugyanis mind egyforma: mézet eszik, ha szert tehet rá, talpát nyalja, ha télen más elfoglaltsága nincs. A prókátor a liberálisokat vélte ilyen egyformáknak, hogy egyformán gyűlölhesse őket. „Mert ha a liberális valóban nem egyéb, mint ugyanazon kaptafára vont, más birtoka s kivált felesége után sóvárgó, mindent helyéből kimozdító, minden bevett elvet s szokást lábaival tapodó, minden vallást becsmérő, minden felsőbbséget bemocskoló s tán itt-ott néha-néha okkalmóddal egy-egy ezüst kalánkat vigyázatlanságból vagy természeti ösztönből magával vivő izé, és nincsen nemes, erényteli liberalizmus – akkor, tudom, minden becsületes ember rögtön hátat fordít minden liberalizmusnak, és túlságig antiliberalis leszen.”

Ámde az a bökkenő, hogy „ezen szó: liberális, éppen olly kevésbé elhatározott szó, mint például *fa, hal, sőt ember*”, ha tehát valaki azt mondja: gyűlölöm a liberálisokat, az úgy tesz, mint aki minden fát kiirtana, mert a fenyőből nem lehet jobbfejta bútort készíteni, vagy mint aki a cápat is emberi tápláléknak tartja, mert a menyhal könnyen emészthető. Az ilyen felfogásból, mely nem hajlik a különbségtévesztésre, azt lehet levonni, hogy – mivel vannak rossz emberek – az egész emberi nemre új vízfőzött kell bocsátani. Ugyanezzel a logikával: azért, mert „a liberalizmus emberszerető köntösében sok hipokrita lappang, meg még több sült bolond jár, mindazokat is autodaféra kell elítélni, kik az Isten minden teremtetésével őszinte rokonszenvet éreznek, és kik emberszeretetet nemcsak ajkon hordva, de tetteleg gyakorolva, nagyobb szerencsét is bírnak az emberiségre s hazára árasztani, mint néha-néha egy kis krajcárka alamizsnát”.

A vitakozásból Széchenyi azt a tanulságot szűrte le, hogy „meg kell határozni előbb szorosán, mi a liberalizmus”, mert amíg ez meg nem történik, „barát s testvér meg nem szűnőleg fog egymás keblében dűlni”.

A meghatározás azonban elmarad; Széchenyi más témára tért át. Ez, jelen állásunkban, nem igen nagy baj, hiszen csak szidalmaink szótárát akartuk bővíteni. A gyarapodás tetemes: szörnyeteg, gyújtogató, rabló, emberevő, más birtoka és felesége után sóvárgó, rendbontó, törvénytapodó, vallásbecsmérő, mocskoló és kanállopó: ez már csak csinosabb választék, mint az unalmas kozmopolita-bolsevista.

Bár persze némelyeknek nincs szükségük választékra. Szitokszónak egyszerűen a liberalist használják.

2000 ESTEK

A KULTÚRÁRÓL

A MŰCSARNOK és a 2000 Irodalmi és Társadalmi Havi Lap közös szalonja szeptemberben újra kinyit az érdeklődők előtt; a Műcsarnok tatarozása miatt új időpontban és új helyen: a Merlin Színházban (V. Gerlőczy utca 4.), ezentúl mindig a hónap harmadik csütörtökjén, este hét órákor.

Szeptember 19-én csütörtökön a 2000 egyik legbefolyásosabb szerkesztője, SZILÁGYI ÁKOS költő, környezetbarát, esztéta és hivatásos huhogó lesz a vendég és a főszereplő. Meg fogjuk kérdezni tőle, igaz-e, hogy valaha alaposan megcsapta a porond szaga, hogy van-e még baja Weöres Sándorral és/vagy a strukturalizmussal, hogy dobog-e még a JAKOS szív, hogy készül-e a verslemeze, s hogy a fekete mely árnyalatait kedveli a legjobban.

TÖRÖK ANDRÁS (2000)

SZIGETI PÉTER (MŰCSARNOK)

ÖRÖMMEL ÉRTESÜLTÜNK ARRÓL, HOGY KEDVES SZERZŐNK,
PARTI NAGY LAJOS TAVALY MÁRCIUSI SZÁMUNKBAN
MEGJELENT MINT EGY SZÉTGURULT HŐERŐMŰ CÍMŰ VERSE
ELNYERTE AZ IDEI GRAVES-DÍJAT. SZERETETTEL GRATULÁLUNK.

Már csak huszonegyet kell aludni

ÉS NYIT A FELÚJÍTOTT

ÖRÖKMŰZGÓ

A MAGYAR FILMINTÉZET FILMMÚZEUMA
(VII. ERZSÉBET KÖRÚT 39.)